

КАЗАН УТЛАРЫ

ӘДӘБИ-НӘФИС ҺӘМ
ИЖТИМАГИЙ-СӘЯСИ ЖУРНАЛ

1922 ЕЛНЫҢ МАЙ АЕННАН
БАШЛАП ЧЫГА

Бу санда

ШИГЪРИЯТ ҺӘМ ЧӨЧМӨ ӘСӘРЛӘР

Данис ХӘЙРУЛЛИН. Аһ, күнел – ачылмаган сер... <i>Шигырьләр.</i>	3
Асия ЮНЫСОВА. Жиденче качу. <i>Баян.</i>	8
Лениза ВӘЛИЕВА. Тирә-як гел рәшә... <i>Шигырьләр.</i>	87
Факил САФИН. Яу. <i>Ретроспектив роман.</i>	92
Ибраһим БИЕКТАУЛЫ. Сөйгәнем – ирек-азатлык... <i>Шигырьләр.</i>	121
Фәтхулла АБДУЛЛИН. Сусау. <i>Хикәя.</i>	125

КАРДӘШ ХАЛЫКЛАР ӘДӘБИЯТЫ

Мөхәммәт ОГУЗОВ. Тайпылмам бер тапкыр сайлаган юлымнан... <i>Шигырьләр</i> (<i>Рафис КОРБАН тәрҗемәләре.</i>)	140

ЯҢА ИСЕМНӨР

Ихтияр КЫЯМОВ. Эт типкесендә. <i>Хикәя.</i>	143

ӘДӘБИ БЕРЛӘШМӘЛӘРДӘ

«Кама таңнары»ның сүнмәс яктысы. <i>Түбән Кама шәһәре иҗатчыларының шигырьләре</i> (<i>Рәсимә НӘБИУЛЛИНаның кереш сүзе белән.</i>)	149

ӘБУГАЛИСИНА МӘГАРӘС

Илдус ЗАҺИДУЛЛИН. К.Насыйринның дөньяви һәм фәнни-популяр басмалары.	155

СӘЯХӘТНАМӘ

Ландыш ӘБҮДӘРОВА. Чистайга сәяхәт.	163
<i>Фотоархив:</i> Язучы, мөхәррир, жәмәгать эшлеклесе Роза Туфитулловага – 80 яшь.	170

КИТАП КҮЗӘТҮ

Марсель ГАЛИЕВ. Сүз егәрә (<i>Илдус Гыйләҗевның китабы чыгу уңае белән.</i>)	172

ХАТЛАР ЯЗДЫМ УТЫРЫП

Аяз Гыйләҗев, Тәүфик Әйдинең Фоат Садриевка язган хатлары.	179

КАЛӘМНЕ ШТЫККА ТИҢЛӘП

Мансур ГАЯЗ, Демьян ФӨТХИ <i>шигырьләре</i> , Әхмәт ГЫЙМАДОВ <i>әсәрәннән өзек.</i>	184
Әдәби сканворд. <i>Рәис ГАБДУЛЛА төзедә.</i>	187
<i>Газиз тавышлар:</i> Сөйкемлә сөяк иде... (<i>Ләбиб Айтугановның тууына – 90 ел.</i>)	188
Балаларның яраткан Жәүдәт абыйсы (<i>Жәүдәт Дәрзамановның тууына – 80 ел.</i>)	
<i>Сәхифәне Нәсим АКМАЛ алып бара.</i>	189
Ижтимагий-мәдәни тормышыбыздан. <i>Вакыйф НУРИЕВ әзерләдә.</i>	190

БАШ МӨХӘРРИР
вазифаларын башкаручы –
Вакыйф Вәкил улы НУРИЕВ

ИДARӘ:

Ирада Әюпова
Рәдиф Гаташ
Искәндәр Гыйләжев
Айрат Зарипов
Дания Заһидуллина
Ркаил Зәйдулла
Илгиз Зәйниев
Илфак Ибраһимов
Зиннур Мансуров
Газинур Морат
Рүзәл Мөхәммәтшин
Айдар Сәлимгәрәев
Равил Фәйзуллин
Илгиз Халиков
Илсур Һадиуллин
Данис Шакиров
Ленар Шәех

Жаваплы сәркатип: Ландыш Әбүдәрөва.

Бүлек мөхәррирләре: Фәнил Гыйләжев, Рафис Корбан.

Мөхәррирләр: Элеонора Жамалиева, Гөлия Сәлахова.

Сайт мөхәррире: Ләйсән Зарипова. SMM-белгеч: Алинә Хәбибуллина.

Исәп-хисап бүлеге: Эльвира Камалова (өлкән бухгалтер).

✉: Редакция адресы: 420066, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2.

☎: Кабул итү бүлмәсе – 222-09-83 (өст.1618).

Исәп-хисап бүлеге – 222-09-80 (өст.1267), касса – 222-09-84 (өст.1874).

Сайт: kazanutlary.ru; электрон почта: kazanutlari@yandex.ru

★ Авторлар фикере редакция фикере белән туры килмәскә мөмкин.

★ Редакциягә килгән кулъязмалар рецензияләни һәм кире кайтарылмый.

★ Басмаханә гаебе белән киткән житешсезлекләр өчен редакция җавап бирми, брак журналларны алыштыру мөмкинлеге юк. Алар хакында 519-44-61 телефоны белән басмаханәнең техник контроль бүлегенә хәбәр итәргә кирәк.

Гамәлгә куючы – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче – «ТАТМЕДИА» акционерлык җәмгыяте.

Нәшер итүче адресы: 420097, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Академия урамы, 2.

Журнал редакциянең компьютер үзәгендә җыелды һәм битләргә салынды. Айга бер тапкыр чыга.

Басарга кул куелды 29.09.2025, график буенча 29.09.2025, басылып чыгу вакыты 03.10.2025

Офсет ысулы белән басыла. Кәгазь форматы 70X108¹/₁₆.

Нәшер-хисап табагы 14,2. Басма табак 12 (16,8). Заказ М-2045. Тираж 3130.

Сентябрь аенда сайтны караучылар саны – 35 100; социаль челтәрләрне караучылар саны – 66 564.

Журнал Элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр өлкәсендәге

күзәтчелек буенча федераль хезмәтендә (Роскомнадзор) 2020 елның 13 ноябрендә

ПИ № ФС77-79467 атамасы белән теркәлдә.

Индекслар: ПО277 (Татарстаннан читтә яшәүче физик затлар өчен),

П2365 (Татарстанда яшәүче физик затлар өчен), П2368 (юридик затлар өчен). Бәясә ирекле.

Республика матбугат һәм массакүләм коммуникацияләр агентлыгы ярдәме белән чыгарыла.

«ТАТМЕДИА» АҖ филиалы «Идел-Пресс» полиграфия-нәшрият комплексында басылды.

420066, Татарстан Республикасы, Казан шәһәре, Декабристлар урамы, 2.

Данис
Хәйруллин

Аһ, КҮҢЕЛ – АЧЫЛМАГАН СЕР...

Язу

Темаңны киңәйт дисең, син – гел сөю, гел көйдерү, –
Әмма кагылма тегең – ярамый тел тидерү!

Бусымы? Бусы да шул ук – берүк орынма тагы –
Чыш-пыш янучыда хәтәр була ул корым ягы...

Сәясәтме? Шау дингезгә сәяхәт кебегрәк.
Кермә анда – йә батарсың, йә өркетәчәк өрәк!

Бу – тегеләй, теге – болай. – Ни дип языйм соң, туган?
Яз, энә, язгы чәчәкне һәм ничек шыта суган!

Йә кызык-мызык сызгала, кызып китмичә генә.
Күрше-күләнне каккала, йонын тетмичә генә.

Бер дә аптырап торма син башка тема юк чакта:
Язның язлыгын язгала, көзнең көзлеген макта!

Яшә шулай – булса булыр сүзләрең күбегрәк –
Сөйгәнеңнең шәүләсенә өйләнгән кебегрәк..

Язу да язык булгалый, шырпы да казык була,
Каләм белән дә коены бик тирән казып була...

Аңлашу

Житте көз, жикте ду жыллар дүңгәләкләр арбасын,
Чәчелде кырык татарның арбасыннан ярмасы...

Шашынды дала, төркине төрлөндереп төрлегә –
Йә үзен үзе үз итми, йә атлары сөрлегә.

Чикләнде чиксез бер илнең шук чагы вә тук чагы:
Мин генә «Мин» диеп басты аксагы вә туксагы...

Бүрегә калды бүленгән, аюга калды баю
Һәм безгә калды карурманнарға кереп моңаю.

Актардым әле (нидән бу?) тарихның тар битләрен,
Дип, Ходам, нигә безне дә парларга пар итмәдән?

Нигә дим язмыш төркинең төрлөндерде төрләрен,
Калдырып безгә куярга ноктасын, өтерләрен?

Ишетте, күрче, ишетте! Ирештерде Аллаһым:
– Көтегез, көт – сезгә дә, – ди, – төшәр хөрлек алмасы, –

Бу кавем кабат кайтыр, – ди, – тагып бәхет арбасын.
Ишеттем, ишетүем хак – ярмыйм ялган ярмасын!

Күңел

Аһ, күңел – ачылмаган сер – көнлекче вә көнче ул,
Жан белән тәнне тәңгәлләп торучы бер илче ул.

Ул белә, кай якка юлың: юлчы булсаң – юл саба,
Ул белә фәһмең кемлеген, тел догада булса да.

Шуңа да – нихәлдә ул дим, йөрәгем типкән саен,
Ул димен баса сусауны, иренем кипкән саен.

Аһ, күңел – синдә түгелме соң минем бар барлыгым,
Акый алдыммы Аллаһның гомер атлы ярлыгын?

Халәт

Кем хужа бу дөньяга? Мин, мин – Инсан!
Син булырсың иртәгә, әгәр тусаң!
Киләм дә жиңәм димә, жиң сызганып –
Синдәйләр тумый кала, йөзгә – туксан...

Бу илләр, күлләр, чүлләр – тик минеке:
Бер генә түгел мин, чөнки мин – ике:

Берэвем – ханнар харап иткэн тарих,
Берэвем – таңнар аттырган тэрэвих!

Көн дә бер – жирне, күкне барлап үтәм, –
Юк, тарихка тамчы да юктыр үпкәм.
Ул – бөөк, бусы – даһи диючегә
Кулымны гына бирмим инде бүтән.

Йа Хода, ярлыкачы ярлы жанны,
Бер иттер аерылган ике санны:
Кавыштыр барча-барча кавемнәрне,
Һәм дә ки парча-парча барча ханны!

Кем хужа дәръяларга? Минем күңел! –
Дисәм, әйтәчәк кемдер: бар-бар – күмел!
Бүленгән жанга дөвадыр бу халәт,
Ычкынган... дип уйламагызчы бу гел!

Фикер

(чын фантазия)

Кеше – бөөк, кеше – киек, кеше – мордар...
Акыл гына түгел монда, нәрсәдер бар:
Нидер житми, ни-нәрсәдер артып киткән –
Каян килер иде юкса бетмәс моң-зар.

Без белмәгән көндәш яши безнең жанда,
Без күрмәгән кемдер йөри безнең янда...
Безне бездән биздерердәй хәлгә житеп,
Ни ул анда, ни ул ага безнең канда?

Ачылачак сер түгел бу, нишләсәң дә,
Аек аңга сыймас хәлләр кыла бәндә:
Йә елата, йә көлдерә, йә бөлдерә –
Ни-нәрсә ул оялаган безнең тәнгә?

Кем ул безнең йөрәкләргә шык-шык бәрә?
Ник талаша акыллылар парә-парә?
Акылга да корт оялый, оялмасаң...
Дөрестер ул, дөрестер ул, бу гыйбарә!

Кеше – бөөк, кеше – киек, кеше – мордар...
Акыл гына түгел монда, нәрсәдер бар?!

Борчылу

Агарталар – карага ак ябалармы,   Ак, караны асырлык чама бармы?
Яфсарталар – акка кара ягалармы: Чагыштырып карар өчен чара бармы?

Ялтырыйлар – бар тирэ-юнь көзгө кебек, Төnnэрдэн дэ караңгы төс бизде кебек. Фэрештэлэр йоклуймы соң... албастылар Бэндэлэрнең йомшак ягын сизде кебек.	Талашалар – һәркем сүзне үрә белә, Кирәк чакта кирәк жирдә өрә белә. Син: «Аллаһтан курык!» – дисән, кукраеп: – Иманлы, – ди, – имеш, яттан сүрә белә. Мактаналар – белә-белә бөлә кеше. Барны – юк дип, юкны бар дип белә кеше. Ул заманнар узды инде дисәләр дэ, Чабатасын һаман түргә элә кеше!
Чәкәшәләр – узып китеп чама хисен. Андый чакта берни түгел синен исем: Бу манзара уртасында калгач кына – Нәрсә соң бу, без кем инде хәзер дисең.	

Шаярышу

Вакыт белән шактый шаярдык без – Вакыт мине күптән аңлады: Тартылуым жиргә кимесә дэ, Әле һаман күкләр алмады.	Алып атмый, борып салмый вакыт (Белми, ахры, татар көрәшен...) Тик белә ул, жиңәр көне житкәч, Кайдан килеп, кая керәсен.
Жиңеләйдем: жаным белән түгел, Тәнем белән шактый жиңел мин. Вакыт белән күптән алышсак та – Ул да чыдам, мин дэ жиңелмим.	Туа кеше. Галиҗанап вакыт Солых төзегәндәй тоела. Солы башы икән лә ул солых – Вакыт кала, солы коела...

Бирем

Бирдең дэ соң сынауларны, и Аллаһым,
Биргәнсеңдер – бирмәгәнә дип калмасын.
Орчык кебек калганда да очабыз без –
Беләсең бит, түзем канаты талмасын.

Бирдең дэ соң: берәүләргә акыл бирдең,
Берәүләргә кылыч бирдең вә кол бирдең.
Берәүләргә акыл ягы таманнарны
Килештереп йөрү өчен вәкил бирдең.

Бирдең инде – бирем арты бирем бирдең,
Чишә белгәннәргә өстәп чирен бирдең.
Чишмәгәнә – гомер буге чишәр өчен
Чит кавемнән кәләш бирдең, ирен бирдең...

Миграж кичәсе

Шым калыгыз! Пәйгамбәрнең аты Ашып бара Миграж киченә.	Гафил жан да ышаначак бүген Жиде катлы күкләр көченә.

Шым калыгыз! Вақыт туктап тора,
Колачларын жәйсә Аллаһым.
Иң сөөкле колын каршы ала
Тәхетендә Раббым, валлаһи!

Мең доганы калевенә салып
Кайтып төшкәч жиргә Изгебез,

И, куаныр иман әһелләре:
– Мәңге яшәр кавем инде без!

Шым калыгыз! Пәйгамбәрнең аты
Ашып бара Миграж киченә.
Денсезләр дә дингә килер бүген –
Һәм төшенер Раббым көченә!

Ятимлек

(каләмдәшләрне юксыну*)

Тукай киткән. Беләм, бер кояшка
Алыштырып булмый мең айны...
Кадыйр китте – кадер китте көннән,
Хәниф китте – әлиф моңайды.

Фәрештәләр оча жан тергезеп,
Газраилләр төшеп жан аулуй:
Газиз китте – гәҗиз калды көннәр,
Ямаш китте – хәтер ямаулы.

Альберт китте – ялгызлыгын кочып,
Рахмай китте – олы йөрәкле.

Үзе белеп килә, чакырмыйлар
Үлем атлы үксез өрәкне.

Берәм-берәм китте берәгәйле,
Дөнья тоткасыдай бәк ирләр.
Еш искәрәм – искә төшкән саен
Өзелә дә китә бәгырьләр.

Юата жан: җитте, мәңгелеккә
Килгән кеше кебек инрәмә!
...Ятим калган җырлар тел очында,
Ятим калган җилләр тибрәлә...

Булган заман

Булган заман – йөзек кашлы йөгәннәрне
Үргәннәр, ди, безнең акбүз атлар өчен, –
Чират торган диләр читләр ул чакларда
Үз-үзләрен татар диеп атар өчен.

Булган заман – булмаган дип тәқрарлап
Торсалар да кайберәүләр юкны барлап, –
Болгары да, кыпчагы да безнең канда
Һәм дә тарихта калганнар парлап-парлап.

Бусы – беткән, тегесе – юк дисәләр дә,
Ялт иттереп ят бүрекне кисәләр дә, –
Безнең йөз вә безнең күзләр карап тора,
Без бит инде бүтән дигән бичәләрдә...

Булган заман – бутаганнар җөпне, такны –
Карага салып манганнар чып-чын акны
Дисәм, әллә ялгышаммы? Әллә соң бу
Сагынып сыктаумы бары сабий чакны?..

* Чаллыда яшәп ижат иткән язучылар: Кадыйр Сибгатуллин, Хәниф Хөснуллин, Газиз Кашапов-Үзиле, Ямаш Игәнәй, Альберт Сафин, Рахмай Хисмәтуллин күздә тотыла.

Асия
Юнисова

ЖИДЕНЧЕ КАЧУ*

БӘЯН**

Сания апа

Өйдә үзем генә идем. Әле генә идәннәрне юып чыгардым. Бу юлы иләкләп юдым. Шуңа күрә идәнем кершәндәй ак булды. Кершәндәй идәнгә яланаяк басып йөрүе шундый рәхәт. Тик идән тәмам кибеп беткәнче таптамый торырга кирәк, югыйсә эз кала. Хәзер түр бакчага караган тәрәзәләрне сөртеп алырмын. Аннары тәрәзә пәрделәрен үтүкләп эләрмен. Моңысы да кызык эш. Урамны күзәтә-күзәтә эш эшләп йөрү тәрәзә буенда тик утыруга караганда күңеллерәк бит ул.

Минем бер сәер сыйфатым бар. Тыкрыктан узган кешеләрнең кайсы безнең капкага борыласын ул кешене ерактан күрүгә үк сизеп алам. Бу юлы да шулай булды. Тыкрыкта зур саквояж күтәргән апа күренде. Карангалап бара. Безнең авылга беренче мәртәбә килүедер. Мин таныган кеше түгел. Менә койма такталарының аралыкларында апаның күлмәк итәге күренә-югала барды-барды да безнең ишегалдында жилфердәде. Безнең авылда андый юан апалар юк. Менә ул инде ишектән үк кереп килә. Кунакны ничек кабул итәсемне белмим әле. Кереп кенә чыгамы ул, озаккарак киләме, куна каламы? Өйдә өлкәннәр юк. Бу апага энием кирәктер инде.

– Керергә ярыймы? Исәннәрмесез! – Рөхсәт сорап тора. Авыл бит бу. Тып итеп киләсең дә керәсең инде аны. Апа минем ап-ак итеп

* «Оясында ни күрсә» әдәби конкурсында өченче урын алган әсәр.

** Журнал варианты.

Асия ЮНИСОВА (1947) – шагыйрә, журналист; Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, Татарстан журналистларының Х.Ямашев, Һ.Такташ, С.Сөләйманова исемендәге әдәби премияләр лауреаты. «Асылташ», «Сагынырсың әле», «Айлы юл» һ.б. китаплар авторы. Казанда яши.

юган идәнемә басарга кыймыйча торган кебек тоелды. Аннары миңа төбәлгән соравын бирде:

– Акыллым, әллә өйдә үзең генәме?

Мин инде, сертотмас үрдәк, шунда ук тезеп киттем:

– Әни әле районга укытучыларның август жыенына киткән жирдән кайтмады. Этием хастаханәдә, – дидем. Шундук самавырның колагына барып ябыштым. Унбер яшьтә генә булсам да, бусагадан атлап кергән кешегә самавыр куясын гына беләм.

– Сания апаң булам мин, акыллым. Әниңнең авылдашы. Казаннан ук килдем.

Кунак апаны чәй эчертеп йөргәндә, әни дә кайтып житте. Сания апаны аңа тапшырдым да урамга чыгып сыздым. Уен сирәк элэгә. Кунак барында озаграк уйнасам да, сүз әйтмәсләрен беләм. Кич урын жәйгәндә генә кайттым уеннан. Капка төбөндә шулай озаклап утырабыз без. Мин өйдән чыгып тайганда ишеткән яңалыкны дусларыма да әйттем:

– Яңа укытучы килде. Бездә торачак. Ул әниемнең авылдашы икән. Сания Зәкиевна диде үзен. Югыйсә безнең авыл мәктәбендә укытучыларга «апа» дип кенә әйтәләр. География укытырга уйлый бугай ул. Безнең мәктәптә аның кебек симез укытучы юк иде әле. – Яңалыгым шәп иде. Үзем дә берәз ирәеп киттем. Казаннан ук килгән укытучы апа белән бер өйдә торачакмын, бер өстәл янына утырып ашаячакмын бит! География фәнен болай да яратам. Гел «бишле» генә алам мин ул фәннән. Хәзер инде бигрәк тә...

Авыл өйләре ул заманда бүлем-бүлем бүленмәгән иде әле. Түр якта ике карават. Берсендә – әниләр, икенчесендә Сания апа йоклар дип килешенделәр. Эти хастаханәдә чагында әни белән Сания апа кичләрен бик озак сөйләшеп ята торганнар иде. Минем урын мич артында – аралыктагы тар сәкедә. Эти аны топчан дип йөртә. Бик жылы урын. Төнлә ютәлләп йөдәткәнлектән генә миңа эләкте инде бу сәке. Урын әйбәт. Йоклаганыңны, йокламаганыңны беркем белми. Тыңланып ятарга бик уңай.

Әни белән Сания апаның сөйләшер сүзләре хәтәр күп жыелган икән. Хәзерендә эшкә йөрөп торган мәктәпләрен барга да санамыйча, һаман да шул үзләре укыган Каразирек авылы мәктәбендәгә үсмер чакларын, онытылып беткән авылдашларын берәм-берәм барладылар. Сүзләргә дөнья гамен, гайбәт ише нәрсәне һичкайчан куша белмәгән әни төнгә сөйләшүләрдә дә күбрәк тыңлый гына. Алай да минем колагыма яңа мәгълүматлар ягылып кала. Кызык, бүгенгә кадәр мин әниемнең балалык дәвере, мәктәп еллары булгандыр дип башыма да кертәп карамый идем. Ул минем өчен гомер бус өйдә дә, мәктәптә дә укытучы гына кебек иде. Әниләре белән юк-бар нәрсә сөйләшә алган иптәшләремә кызыгып та карый идем әле мин. Төнгә сөйләшүләр

вакытында алар эллә нинди мажаралы хәлләрне искә төшерәләр. Кайвакыт пышылдауга ук күчәләр. Бик ишетеп булмый. Бигрәк тә ниндидер «Йосыф» дигән исем чыккач, тавышлар гүпчем әкрәнә. Бу исем миңа бик серле булып тоелып калды. Шуңа күрә алдагы кичләрдә дә «Йосыф» сүзе чыгуга мин шомрая торган булдым.

Качырып сөйләшүләрнең иясе «Йосыф» түгел икән эле. Кычкырып әйтергә ярамый торган икенче бер дәһшәтле исем бар икән: Нәби!

Нәби – явыз! Аннан сакланырга кирәк! Аннан качарга кирәк! Олы чемоданлы, яшел шарфлы, озын буйлы булыр ул. Ишек ачмаска! Шулай итеп, ишек-капка бикләүне белмәгән безнең йортка шом керде. Нәби – залим! Сания апаның әлегә залимнән жиденче качуы икән инде бу. Качкан саен табып алып китә икән.

ЖИДЕНЧЕ КАЧУ – ай-һай-һай! Диңгезче Синдбад сәяхәтләре кебек серле кебек тоелды миңа бу качулар тарихы. Качканны эзләү әкиятләре сыман мажаралы!

Инде Сания апаны яратып өлгергән идем. Аның тәмле пылауларын, алма бәлешләрен казаннар гына пешерә белә торган ят сый итеп ашыйбыз. Ә ул бәрәңге бөккәннән дә әнием кебек пешерә белә икән. Әле алар токмач кисүдә осталыкларын да чагыштырып карадылар. Әнием Сания апача, Сания апа әниемчә кисәргә өйрәнде. Токмач кискәндә, әнием бармагындагы тар гына алтын балдакның елык-елык уйнавын яратам. Икесе дә бик оста. Сания апа токмач кисәргә ничек өйрәнгән сөйләде. Кар базына төшөп, качып-посып, караңгыда, салкында өйрәнгән икән ул. Үсеп житеп кияүгә чыккач, хур булмас өчен. Үги әнисе онга кагылдырмаган икән. Әкиятләрдә генә була торгандыр дип уйлыйм мин ул үги әниләрне. Монда чып-чын үги әни. Чып-чын усал, чып-чын явыз. Үги кызы да үзе чибәр, үзе озын чәчле булгандыр...

Токмачы, чыннан да, хикмәтле иде Сания апаның. Үзе төннәр буе сөйләгән язмыш юллары кебек озын да, киртекле дә иде. Буе егермешәр сантиметр булгандыр эллә тагын. Үзе шундый нечкә. Әнием өйрәнде аны. Ары таба, кунаклар килгәндә, «Сания токмачы» салына торган иде итле шулпага. И, азаплана торганнар иде кунаклар, кайнар шулпадан озын токмачларны шопырып.

Әтием хастаханәдән кайткач, Сания апа каршы як күршеләргә – Хәкимә әбиләргә күчтө. Кайдадыр калып торган дүрт яшылек улын да алып килде. Менә шул малай чып-чын хикмәт, чып-чын шәһәр малае иде инде. Алма бәләше ашамыйм дип, бусагага ятып елаган бала күргән юк иде эле. Чорсыз, тыңлаусыз, көйсез бала Хәкимәтәйнең һушын алды. Олыларга карышу дигән нәрсәне белмәгән безләргә карыш буе баланы ялынып-ялварып ашарга кыстаганны күрөп торып театр белән бер иде. Сания апа аның белән бик азапланды. Наман да шул Нәби гаепле икән моңа. Балаларны аналарын тыңламаска өйрәткән. Сания апаның Казанда Хәмит исемле олы малае калганын

да белдек. Аңа без хатлар яза торган идек. Мин әнисен тилмерткән ул малайны дошман күрә торган идем. Нинди явыз, миһербансыз малайдыр ул! Хәмиттән жавап хаты килгәнән хәтерләмим. Сания апа бик өзгөләнә торган иде.

Шулай итеп, аралашып яшәп ятабыз. Әнигә дә, сердәше булгач, күнеллерәк дип уйлыйм. Безгә дә шундый ягымлы, мөлаем, тәмле телле Сания апабыз булу бик рәхәт. Авылда туган-тумача юк безнең. Шуңа күрә ягымлы, тәмле телле апага сырыштык кына. Сания апа, кырыс укытучы образыннан чыга алмаган әнидән аермалы буларак, үзен гади тота. Аның белән иптәш кызың кебек сөйләшәргә, киңәшләшәргә була. Әмма бер сыйфатын яратмый идем аның. Ул һәр гамәлен тәрбияви итәргә тырыша торган иде. Чәчен тараса, мин хәтерләп калсын өчен, күз юлын йөз тапкыр дөресләп ачар иде. Мәктәптә бер юлысы ярымшарлар картасын элә алмый азапланды. Берәр озын буйлы малайга куш кына бит инде. Юк, тугызынчы мәртәбә үрелгәч кенә элә алды, һәм: «Менә шулай, балалар, эшне булдырып чыкканчы тырышырга кирәк!» – дигән жөмлә белән, ачуны китереп, тәмамлап куйды. Минем ачу тиз килә инде ул. Бервакытны яклаша дип уйламасыннар өчен генә миңа «өчлө» куйды. Географиядән бит ул! Миңа бит ул! Бик гарьләндем. Кем белгән ул чагында Сания апаның шулай мине чыныктырырга тырышуын. Аның үзенә нинди чыныгулар аша узганын соңыннан гына белдем шул мин.

Беркөнне урам башында «Яшел Шарф» күренде. Безнең өйгә таба турылап килә бит бу! Бик куркыныч кеше булып тоелмады үзе бу адәм. Яшел Шарф бусагадан атлап керүгә өй эчен, гөрелдәп сөйләшүләр белән кушылып, тәмле батон исе тутырды. Йөземле батон ашап утырган бармы безнең? Шуны белептер инде, Яшел Шарф бер чемодан батон тутырып килгән. «Ханым» дигән хәзер бик киң кулланыла торган төче (әмма дәрәжәле) сүзне безнең әни иң беренче мәртәбә шул Яшел Шарфтан ишеткәндер дип беләм. Минем әнием, бер генә көн булса да, «ханым» булып алды. Әнием бик акыллы кеше иде. Ул, арысланны ияләштергән кебек, ипләп кенә Яшел Шарфның кылларын тартты, ниятен ачыклады. Сания апа күрше әбиләрдә яши бит инде. Ул тынын да чыгармады. Әнием Нәби абзый белән ниләр хакында сөйләшкәндер, аны ничекләр итеп үгетләгән, ышандыргандыр, икенче көнне иртән китте бугай ул. Мөгаен, аңа Сания апа Мәскәүдә дигәннәрдер. Чөнки ул, чыннан да, берәздән Мәскәүдәге курсларга китте. Ике айлап укып, тәмам культурныйланып кайтты. Анда киткәнче бер генә күлмәге бар иде. Вак кына шакмаклар төшкән штапель күлмәк. Хәзер инде якасына брошка кадалган кара костюмлы булган. Мәскәүдән әле ул «Подмосковные вечера» дигән жыр да өйрәнәп кайткан. Тавышы матур иде Сания апаның. Үлеп яраттык ул отып кайткан жырны.

Мәскәү командировкасын оештыруда әниемнең катнашы булгандыр. Мәктәп директоры да иде бит әле ул.

Мәскәүдән канатланып кайткан Сания апа авылда озак тормады. Аны РОНОга инспектор итеп алдылар. Инде хәзер мәктәпкә инспекторлар килә икән дисәләр, өйгә атлыгып кайтып керә торган идем. Сания апа килә бит! Телеңне йотарлык бөккәннәр пешерми калмый инде ул! Әнием белән тагын төн бие серләшүләр була. Инде хәзер район түрәләренең хәл-әхвәлләрен Сания апа сөйли әнигә. Бу кадәресе авыл укытучысына, чыннан да, кызык булгандыр дип уйлыйм. Сания апа кешеләр йөрәгенә юл яра белә. Яңа танышлары вак-төяк кешеләр түгел иде бугай. Ун яшемнән район газетасында шигырьләрем басыла башлауда да аның шул танышлыкларының катышы булмады микән әле? Югыйсә шигырьләрне газетага жибәреп булганын бала чагында кем белгән? Сыйныфның дивар газетасын тутыру өчен генә языла иде бит алар.

Сания апа белән туганлыкка әверелгән аралашу ул Казан тирәсенә күчеп киткәч тә дәвам итте. Мәктәпне тәмамлап, без дә студент булдық лабаса. Беренче тукталышым Сания апаның Казан янындагы бистәдәге кысан фатирында булган иде.

Бервакыт, яше шактый өлкәнәйгәч, ул миңа кайбер язмаларын, хатларын бирде. Менә шулардан укып белдем дә инде мин качулар тарихын. Революциянең, Татарстан Автономияле Республикасының замандашлары булып туган буын вәкиле иде бит безнең әниләр. Халыкка белем жиме китергән беренче карлыгачлар. Илнең бөтен шаукымлы, тантаналы һәм фаҗигале язмышы алар язмышына үрелеп барган. Яңа тормыш корабыз дип аякланган буын болар! Аларның фикер сөрешләре дә, гамәлләре дә безнекеннән аерыла. Мин әле дә торып-торып гажәпләнәм: ничекләр итеп кичәге мулла оныклары, мулла балалары, кыйблаларын 180 градуска үзгәртеп, дәвер каһарманнары булып житешә алдылар икән? Һәм шуларга ук, исән калганнарына, әлбәттә, бабалары эзенә кабат кайтып төшәргә дә язган икән әле.

Минем күзәтүләрем арасына Сания апа язмаларыннан өзекләр дә кереп китсә, гажәпләнмәссез. Чөнки Сания апа мин көндәлек дип атаган язучыларны, күп еллар узгач, хәтер яңартып кына язган. Кайбер хәлләр минем – мич артында тыңланып яткан кызыйның хәтерендә яхшырак сакланып калган бугай.

Ятим бала да үсә

(Сания апа язмаларыннан)

«Минем бабай, әнинең әтисе, жәдит мулла булган. Совет власте гамәлгә кергәчтен дә, властыка каршы барып тормаска кирәген аңларлык акылы булган аның. Кызларын, Бөгелмә педучилищесына

жибэрэп, мөгаллимәлеккә укытырга да бик тиз ризалашкан. Минем әнием Таифә исемле үтә дә чибәр, үтә дә уңган кыз, әтием белән аңлашып, килешеп яшәгән дип беләм. Әнием – Каразирек кызы. Ул, әтиемә кияүгә чыкканчы ук, Кәрәкәшле авылында алдынгы карашлы Фатимаи-Фәридә атлы туташ үз акчасына ачкан мәктәптә дәресләр алып, үзе дә алдынгы карашлы бер туташ булып житлеккән. Ул заманда Кәрәкәшледәге кызлар мәктәбе, анда дөньяви гыйлемнәр дә укытылганга күрә, бик данлыклы булган диләр. Бу хакта китапларда да язылган.

Мин, ачлык елыннан соң бер ел үткәч, май аеның кояшлы бер көнөндә Райман авылында әтәй белән инәемнең бик озақ көтеп алынган кадерле сабые булып дөньяга аваз салганмын. Бер-берсен яратып кавышкан, бөтен яктан житеш тормышлы, хәтта асрау да тоткан бай гаиләдә бәхетле бала булырга тиеш булып туганмын. Атам – Әхмәтзәки, анам Таифә исемле булганнар. Берсе – Райман авылының инде олыгая башлаган уңган егете, икенчесе Каразирек авылының иң чибәр кызы булган инде болар. Икесе дә дини белемгә ия булып, үз өйләрендә бер көнне ир балаларга, икенче көнне кыз балаларга һәм дин сабагы, һәм дөньяви гыйлем укытканнар. Шундый ата-анадан шундый гаиләдә туганга күрә мин бик бәхетле булырга тиеш булганмындыр дип беләм. Ләкин... Мин туып бер ел үтүгә анам, мине үксез итеп, ягъни ятим калдырып, бу дөньядан китеп барган. Үлеме сәбәпләрен мин соңыннан гына белдем. Шул көннән мин сабый ризыгымны ятимлек тустаганыннан жыя башлаганмын. Габдулла Тукайның «Мин ятим, мәңге ятиммен, һәр кеше хурлый, кага.. Елыйм, көйлим, моңланамын, йөрәгемнән кан тама» дигән шигырь юлларын ул чагында укып белмәсәм дә, сыртымда татып үстем. Ятимнең күңеле китек, жаны яралы. Һай, беләм мин бу ачы хакыйкәтне. Һай, беләм!

Күпмедер вакыттан соң сабыен тотып тол калган әткәем икенче хатынга өйләнгән. Райманнан бик үк ерак булмаган Жәгетәк дигән авылдан Габделхак байның үзеннән унөч яшькә яшәрәк Сания исемле кызын хатын итеп алып кайткан. Шулай итеп, бер өйдә ике Сания булганбыз. Билгеле инде, үзе яшь, үзе бай кызы булган үги әниемнең көндәш баласын тәрбия кыласы килмәгән. Аның эти-әнисе, ятимәне үзөбезгә алырбыз дип кенә, кызларын үзеннән олырак кешегә кияүгә барырга күндерә алганнар. Тик үз әтәем мине ят кулларга бирергә теләмәгән. Ул арада миңа эти-әние алыштырырга жыенган ул игелекле кешеләр бер-бер артлы каядыр югалганнар. «Үлделәр», – дип сөйләгәннәрен ишеткәнем булды. Чынында Себергә сөрелгәннәр икән алар.

Ятимлекне аны үз башына төшкән кеше генә тәмам төшенә ала торгандыр. Мин, бер яшьлек бала, үги икәнемне белмәскә

дә, аңламаска да тиешмен дә бит. Әмма явыз үги ана (билгеле, үгиләрнең бик яхшылары да була торгандыр) бик хәйләкәр була бит. Аның мине яратмавын мин бик тиз төшендем. Кыерсытылу, кагылулар минем өлешкә генә икәннен дә аңлап тора идем инде. Тик ни өчен шулай икәнлеген генә сабыйлыгым белән аңлый алмый йөди идем. Өтәй өйдә югында булган бөтен кыңгыр эшләр өчен гел бер мин гаепле була торган идем. Яшь хатын бик кадерле. Аның һәр сүзе саф алтын кебек кабул ителә. Өткәйгә сыенып иркәләнмәкче була торган идем. Тиздән ул кадәресе дә ярамас гамәлгә әйләнде. Өткәй белән минем арага ялган, яла, әлэк керде. Өткәй алдында үги анам әйбәт, гадел булып кылана... Өйткәнемчә, ятим баланың күңеле китек, жаны яралы. Ятимлеккә тарыган балага яшәү күпкә кыенрак. Башкалар жиңел генә атлап үткән түмгәккә ятим бала гел абына торган була. Аның юктан гына да хәтерә кала, кимсенә. Йөзенә елмаю кунмый андый баланың. Аңа кешеләр арасында яшәү дә авыр...»

Ятимлек кыйссасын Сания апаның үзеннән сөйләтү күңел яраларына тоз сибү, шәфкатьсезлек сыман тоелып киткәнгә күрә, бала вакытта тыңланып ятканда ишеткәннәрәмне үзем хәтердә яңартып карыйм микән әллә? Минем инде Сания апа тарихын язасым да килми башлаган иде. Хәзерге заман укучысы өчен кызык булмас бу тарих дип уйладым бугай. Тик язарга кирәк дигән фикер жиңеп чыкты. Язмасам, теге ятим баланы мин дә жәберлим була түгелме соң?

***

Дөньяда быелгы кебек мул чәчәкле яз булгандыр инде. Май аенда алмагачлар шау чәчәктә чагында – нәкъ бер яше тулганда үксез калган бит бу сабый. Бала көйләп торыр чакмыни?! Язгы эшләр муеннан. Әхмәтзәки мулланың сизгер борыны язгы җилләр ул яшәгән авыл, аның мәхәлләсе тарафына нинди хәбәрләр китергәннен абайлап, искәреп тора.

Муллаларны җыялар! Мөлкәтләрен тартып алалар. Карышканнарын Себергә үк озаталар. Дәрәжә – ул гомерсез нәрсә. Сиңа язган булса, дәрәжә әйләнеп кайтыр. Мал табылыр. Туган ил, бер Себер китсәң, югалтсаң, табылмас та, кайтмас та!

Баш исән булсын!

Яшь мулла. Тол мулла. Ни хәлләр итсен икән соң?

Зәкиулла, авылдашлар аңа шулай дип дөшәләр, яшәү рәвешен үзгәртеп кору дәрәс булыр дигән уйга туктала. Башкортстан тарафындагы Жегетәк авылы мулласының буй җиткән кызын яучылый. Сания кызына эни таба. Кыз озак ризалашмый, көйләтә, ялындыра, балалы иргә барасы килми. Ил болганган заманда, Ватандашлар сугышы бетәр-бетмәстә асыл егетләрне каян гына

табарсың дигән киңәшне тыңламый чарасы калмый өлкән Саниянең. Үзөбөзгә алабыз баланы дип торалар бит әтисе белән әнисе.

Яхшы кешеләр, дини тәрбияләре нык мөселманнар булганнардыр инде алар. Шуңа күрә тиздән Себергә озатылганнардыр да. Бер кичтә үзе дә ятим калган өлкән Саниягә Райманнан килгән кияү тарантасына чыгып утырудан башка чара калмый. Югыйсә житеш тормыштан, ныклы нигездән аерылып китү аның да күңелен алгысыткандыр.

Эз яздыру ниятенә кергән Зәкиулла бик тә матур Каенелга авылыннан Себер киткән бер байның йортын сатып ала. Бу авылда да аның качкын мулла булуы хәбәре куып тоткач, Зәкиулла гаиләсен башкорт ягына алып китә. Тик яшь хатыны үз ата-анасын бик сагына, жирси. Елый да елый. Сагыну-эрнүләренәң үчен иркә хатын үги кызыннан ала. Тиктомалдан баланы кыйнап ташлый. Кызны жәберләп елатканнан соң, тынычланып калгандай була.

Инде нәни Саниягә иптәшкә тагын бер кыз балалары туган икән. Шактый таланган бу гаилә башкорт авылында ике-өч еллап яшәгәннән соң, Жегетәккә – хатын ата-анасының бушап калган йортына кайтып егыла. Шул рәвешле, яшь хатын беркадәр юаныч таба. Ике яше тулганда, нәни Сания дә эшкә ярыш башлый – бишпектәге сөңдәсен тирбәтеп утыра.

Бишек янына чүмәшкәнче үк атлап китәр-китмәс нәни Санияне үги әни язга чыгуга чирәмлеккә бозау тирәсенәрәк утыртып куя. Бозау – арканда. Кызның итәге дә аркан белән чөйгә бәйләнгән... Бер-берләренә иптәш болар. Шулай итеп, үги ана йә әннәсен чакырып, йә ипи сорап шыңшыган бала тавышын ишетми тора. Аннары бала үзе дә елаудан файда юклыгын аңлый башлый, күрәсен. Инде хәзер боек кына утыра бирә. Тирә-юендәге үлән-сәләнне чүпләштереп, авызына жыя. Жиңенә кунган күбәләкләр белән, үлән сабакларында үрмәләгән чуар бизәклә коңгызлар белән серләшәп, сабийның да көне үтә.

Кайвакыт тыкрык буендагы жылкапкадан очып кына бер матур апа килеп чыга. Санияне күтәрәп ала. Сания дә бу матур апаны күрүгә авызын жәеп елмая. «Һай, бияләй авыз. Елмайганда ай кебек буласың икән син. Мин сиңа Айгөл дип кенә эндәшермен әле, яме». – Гөлбикә исемле бу апа «Айгөлне» иркәли, сөя, уйната, сөйләштерергә тырышып карый. – «Ятимкәем минем», – дип, битләреннән үбә. Чәчләрен тарап үрә. Берәр мәми дә биреп китә. Иң рәхәте – бу матур апа, кыз янына чүгәләп, аның уеннарын уйнаша:

– И бәләкәчем, бу тәти бөжәкләрне авызыңа жыйма әле син. Матур булсалар да, мәми түгел бит алар.

– Мәми түгел... – Бала үзе белән кемдер аны тиң күреп сөйләшкәнгә шатмы, әллә яңа сүзләрен аңларга тырышамы, апасының һәр әйткәннен үзенчә кабатлап бара.

– Төрткеле кызыл күлмәк кигән бу тәти бөжәкнең исеме Фатыйма.

– Фатыйма, – ди кыз, шатланып.

– Син аңа: «Фатыйма, Фатыйма, киявең килә, кач!» – дип әйт.

– Кач... – Шулай ди дә нәни кыз бөжәкне кесәсенә яшерә. Фатыймага иптәшкә килгәннәрен дә тиз-тиз кесәсенә җыя, имештер, качыра башлый.

– Кесәңә җыйма инде син аларны, – Гөлбикә, үлән сабагы алып, бөжәкне очарга өйрәтмәкче: – Киявең килә! Оч, оч инде. Кач инде! – Кызчыкка бу ошый. Ул якты итеп елмаеп җибәрә. – Кач! – Бәләкәй кызның кесәсендәге коңгызларны да иреkkә чыгарып, очырып җибәрәләр. Икесенә дә кызык була.

Тик Гөлбикәнең бала белән уйнап утырырга вакыты юк, ахрысы. Ул җәһәт кенә сикереп тора да, кызчыкның чәченнән үбеп, өйләренә таба йөгәрә.

Гөлбикә апасын нәни Сания үзенә чын әниседер дип уйлый. Чөнки кызыккай әниләрнең нинди булырга тиешлеген белми. Үз әнисен бөтенләй дә хәтерләми. Өлкән Саниянең исә күрше кызы Гөлбикәнең кеше баласын иркәләп йөргәнә ачуы гына чыга: «Бала сөясен килгәч, кияүгә чык та үз балаңны тап!» – дип ысылдый ул аңа.

Өлкән Сания үги кызын аннары да ярата алмады. Ярату кая ди! Ияләшә алмады ул аңа. Әмма кеше күзендә игелекле булып күренәсе килептер инде, күрше-кара кергәндә, кунак-фәлән килгәндә, баланы табын тирәсенә китерә иде. Баштарак баланың ятагы, мич тирәсендә булса да, сәкедә иде. Аннары берәм-берәм үз балалары туа башлагач, нәни Саниянең табыны пәси белән, ятагы бозау белән бергә булды. Ярый әле, бер-бер артлы туып торган балаларның бишегә түшәмдәге ыргакка эленә. Бишек тирбәтергә яраган балага сугып алырга үги ананың да кулы күтәрелми. Кулы күтәрелмәсә дә, сабыйның юк-бар гаебен табып, шуларны иренә әләкләп, атаның күңелен, имештер, тыңлаусыз баладан биздерү әмәлен таба белә ул. Ана – казна, ата – җизнә дигән халык мәкален ишетеп белмәсә дә, кызыккай җилкәсендә татып үсә. Җәмәгәте чоланга он иләргә чыккан арада ата кешенең ятим кызын алдына утыртып иркәләгән чагын күрдемә – кара тавыш куба инде. «Шул ат чаклы кызыңны иркәләп утырмасаң, бәләкәчләрәң юкмы әллә синең?! Эш кушар идең кызыңа. Эш белми үсә. Бәллү янында җырлап утырудан башканы белми. Сеңлесенең сөтен алып әчкән әнә!»

Нәни Сания ике яшеннән яла, ялган дигән нәрсәнең ни икәнлеген күрәп, җилкәсендә нахак гаеп чыбыгын татып үсә. Иң чирканыч әйбер икән ул – булмаганны булды дип әйтүләре. Гәүдәгә бераз калыккач, инешкә суга йөрүләре ешайды кызның. Судан кайтканда юлында очраган әби-апаларның артыннан пышылдап кына әйтеп калуларын ишетә ятимә кыз. Мәгънәсен генә төшенми. Үзенә тиешле берәр кушаматтыр инде дип уйлый:

– Бичара!

Биш яшьләрендә нәни Сания үзенң бу дөньядагы урынын аңлый иде инде. Ул – Бичара! Ул – ятим бала! Аның үз әнисе юк. Үги әнисе аны яратмый. Ятимәнең яраттырасы килә. Ул хәтта ят кешеләргә дә оялып кына елмаеп карый – елмаеп торсам, яратырлар дип уйлый. Аның йөзәнә сабий чагында кунган ул мескен елмаю бик озак китми йөдәтә.

Әтисе ярата. Әмма яратканын белдерергә курка. Яшь хатыныннан курка. Үги әнисе – бай кызы. Кичәге бай кызы. Хәзер инде туктаусыз жеп эрли, бэйли, тегә, аш-су эзерли. Аны күрше-тирә уңган хатын дип мактый. Күрше-тирә күзендә ул бик яхшы күңелле кеше кебек күренә. Әнә бит бәләкәй Саниягә менә дигән әни. Гаеп итеп кенә карасыннар. Үги бала тәрбияләп карамаган башлары белән...

Нәни Саниянең дә бик тә тырыш, эшчән буласы килә. Үги әнисенең теге яки бу эшне ничегрәк башкарганын бәллү чыбылдыгы ярыгыннан гына күзәтә. Гел бишек тирбәтеп кенә утырмас бит инде ул. Кер бәләклисе дә, токмач кисәсе дә, жеп эрлисе дә булыр. Өйрәтүче юк. Ишегалдына азга гына уйнарга чыккан арада кыз матур гына тал чыбыклары табып ала. Бу уклау булыр дип уйлый. Үги әнисенең жулпычлары, куна такталары, май чүлмәкләре, он ише әйберләре базда саклана. Мур кыргыры кәжәләр чоланга кереп, онны ашап-туздырып чыкканнан соң базга яшерелде бугай ул азык-төлек әсбаплары. Әллә ул баз түгел, жирне казып ясалган чолан кебек бер урын булдымы икән? Нәни Сания анда караңгы һәм бик салкын икәнлеген генә хәтерли. «Сания токмачлары» дип шөһрәт казанган токмачларны кисәргә ул шул базда өйрәнә. Наман-наман уч сырты жәрәхәтле йөрүенә бер кешенең дә исе китми. «Чорсыз бала бит ул. Кирәкмәс нәрсәгә үрелә, ярамаган жиргә үрмәли...» Кызны төне бусе эрнеп йоклатмаган яраларны үги ана ата кешегә шул рәвешле житкерә. «Кая, кызым, ни булды соң синең бу кулыңа?» – дип кызыксынган кеше табылмый.

Ата кешенең өйдә торганы да юк инде анысы. Икешәр атна яки берәр ай югалып тора. Бушаган арбасын келтерәтеп, сагындырып кына кайтып төшә. Кая китеп, ниләр эшләп йөри әтисе – бу кадәресең нәни Сания белми. Киткәннен генә күреп кала. Чөнки атасы үзе «Акмулла арбасы» дип йөртә торган өч бүлемле арбасына таланудан яшереп калган атын жигә дә капкасын ачып куя. Арбасының зур бер бүлеменә Ырынбурга барып алып кайткан китаплар тутырылган була. Икенче бүлемендә – дәфтәрләр, каләмнәр, дин дәреслекләре. Өченче бүлегендә – үз хәстәре өчен кирәкле тустаган, казан, комган, сабын, тастымал, алмаш күлмәк-штан ише нәрсәләр. Өйгә әйләнеп кайтканда, китаплар бүлеме бушап калыр. Дәресеңдә, бу бүлемдә Жөгетәк халкына кирәкле дала малы – дөя йоны, ат ялы ише әйберләр тутырылган булыр. Кипкән кавын кебек татлы тәгамнәр дә чыга аннан. Болары – кайтканда. Ә хәзер капка ачылгач, Зәкиулла хәлфә,

аны барган жирләрәндә йә шулай хәлфә дип, йә мулдәкә дип йөртәләр икән, өйдәгеләрәненң үзен озатып калырга чыкканын көтеп ала. «Юл догасы» бусагадан чыкканчы ук, сәке читенә чүмәшәп укылганга күрә, хәзер инде сәфәргә кузгалган йорт хужасы берәм-берәм балаларының башыннан сыйпый, яшь хатынын кочагына ала. Иң ахырдан нәүбәт нәни Саниягә житә. Өле генә кочактан чыккан өлкән Сания аны-моны абайлаганчы ата кеше нәни Саниянең колагына пышылдап ала: «Кызым, сине бигрәкләр дә яратам. Әниенң дә ярата идем. Бу әнкәңә каршы әйтмә. Мин сиңа ал тасма алып кайтырмын!»

– Әти, китмә!

– Китми булмый, кызым. Мине ерак далаларда, ерак жәйләүләрдә китап яратучы бик күп балалар көтә...

– Әти, мин дә китап яратам... Мин дә әппәр әйтә беләм...

Кыз ул далаларның да, балаларның да никадәр еракта икәннән аңлый алмый. Айда уктыр дип уйлый. Ул бит үзе дә, үги әнисе аны караңгы төшкәч тә суга жибәргәндә, бик олак айга текәлеп карап тора, аның һаман урынын үзгәрткәннән гажәпләнәп, шул хәрәкәтне олаклап күзәтеп тора. Айга менәргә дә бик кызыга. Әтисе аңа Ай үз янына алган Зөһрә кыз турында әкият сөйләгәннән бирле чиләгенә су тутырганда да, су юлыннан атлаганда да шул бер теләген кабатлый: «Ал мине үз яныңа!»

– Ай ул бик ерак. Һаман-һаман төшәп йөри алмый, – дигән иде әткәе дә. Әткәе үзе дә һаман-һаман кайтып йөри алмый. Ерак булганга күрәдер инде.

Әтисенен, капкадан чыгып барганда, үзен шулай урлап кына назлап алуы кызны бик олак жылытып тора. Ул акыллы була, сүз тыңлый, бөтен эшкә йөгереп кенә тора. Тыңламый кая барсын соң ул! Аңа дигән тукмак ишектән кергәндә дә, чыкканда да барыбер төшә инде ул. Иң кыены кыйналу, сугылу, сүз белән жәберләнү түгел әле ул. Инде акны карадан аерып яшыкә кергән кыз баланың чит-ят күзләрдән ояла башлавы!

Жәй айлары ярый әле. Өсән суы буендагы авылда бала-чага көне буга йөзә-коена, чистарына. Шушы рәхәтлек тәтегәндә, Сания дә чистарына. Чөнки ишек төбәндә бозау янындагы бозлы идәндә бишмәт жәеп кенә йоклаган бала төннәрен балык тота.

– Чәпәш! – Үги ананың астын юешләгән кызга нәфрәтләнәп әйткән сүзләрен ишетү бик авыр. Бик оят!

Жәйгән нәрсәләрен кеше югында кышын мич каршында киптерә. Кигән күлмәгә өстендә килеш кенә кибә. Киндер күлмәк итәкләре шакраеп ката. Көянтәсенә агач бидрәләрен элөп, инешкә суга барганда шакрайган күлмәк итәгә үги кызның ботларына шап та шоп бәрә. Су юлында очраган апалар: «Әй ятим бала», – дишәп, кызганып карап калалар. Нәни Саниянең ул тиклем кызганыч

буласы да килми. Чарасы да юк... Иң гажэбе бит эле – кызның мунча керэсе килмэве. Иртэдэн мунчага су ташыган көннэр кичтэн буласы газапларны искэртеп тора. Нэни Саниянең көлтэ кебек озын да, куе да чэчлэрен селте белән юып, агач тарак белән тарап-үрү сабыйның гына түгел, үги ананың да газабына эйлэнэ. Ике атнага бер генэ юып таралган чэч чиялэнep, гөнжэлэгэ эйлэнep бетэ. Агач тарак түгел, шүрэле бармаклары да ермачлый алмаслык хэлгэ төшкән куе чэчне үги ана рэхэтлэнep йолка гына. «Бет баса бит сине, сөймэс сөяк. Атаң мин сине карамый дияр эле. Бер дә белмэс кызының чэчен дә тарап үрэ белмэгән бер ялкау икән!» Өлкән Сания нэни Саниянең чэчен йолкый. Кыз күзлэрен чытырдатып йома да, этидән бу юлы тимер тарак алып кайт дип сорармын, э Гөлбикэ апа минем чэчемне үзенеке төсле матур итеп үрергэ өйрәтер дип хыялланып утыра. Шул хыялы аны еламыйча түзэргэ күндерэ. Үги әнинең үз кызларының чэчлэре сүсэн кебек кенэ. Мунча кереп кайткач, өлкән Сания аларның башына тәмле исле май сөртэ. Нэни Саниянең чэчен керосин белән генэ майлый. «Син бетле башка шуннан аруы юк», – ди.

Ярый эле, мунчаны ике атнага бер генэ керэсе! Этэе кайткан көннөрдэ генэ. Шуңа түзелэ инде ул чэч тарау газабына.

Бу юлы керосин белән майланган чэчне Гөлбикэ апасы тасма кушып үрдэ. Су юлындагы апалар нэни Саниянең матур толымын күрөп аһ иттеләр: «Ятим бала да үсэ шул!»

Өтисе нэни Саниягэ бу юлы китап та алып кайткан.

– Менэ, кызым, Габдулла Тукай дигән шагыйрь абыең сиңа китап жибәрде. Укырга өйрәнсен, акыллы, тәүфикълы бала булып үссен дип әйтте.

– Син аны күрдеңмени? Ул мине беләмени? Мине укырга кем өйрәтер соң? Син бит тагын китэ торгансыңдыр...

Зәкиулла хэлфэ биш яшьлек кызының, башка яшьтәшлэре белән уйнап, аралашыр жас да булмаган, кара эштән изелгән, бозлы инешлэрдэ бала чүпрэгэ чайкый-чайкый кызарып-яргаланып беткән кулларын яшереп кенэ сыйпый, сабыйның шул рәвешле эзлекле сораулар бирэ белүенэ хайраннар калып тора. Аннары эченнән генэ уйлый: «Нәсел!» Бабасы да, анасы да гажәп гыйлемнәр иде шул. Таифәсе Кэрәкәшледэ кызлар мәктәбе ачкан үзе бер мәшһүрия Фатыймаи-Фәридэдән белем алган кыз иде. Тиң парлар булып гомер итэргэ язмады шул... Белем юлында йөргән жан кисегенең гомерен залимнар аямады. Бу балага әнисенең гыйлеме карында ятканда ук сөнеп калган инде әллэ тагы! Әнэ бит ни рәвешле ымсынып тотынды китапка. Бэрәкалла! Хәреф танытасы булып бу балага. Ичшиксез, өйрәтер. Озакка сузмыйча гына. Үзе сәфәрдэ чакта китаплар аңа иптәш тэ, яклаучы да булып.

Далада кыргыз, башкорт арасында сәүдэ иткәндэ, Тукай китабын

тансыклаучылар очрап тора. Бу юлы Зәки хәлфәнең Тукай язган ошбу китаптан аерыласы килмәде. Кызыгучылар булган иде. Икенче юлы ала килермен дип, монысын калдырып торды. Нәни Саниясен уйлады инде. Балалар өчен шигырьләрне хәлфә үзе дә ятган белә. Даладагы шәкертләренә иң шәп күңел ачкычы – Тукай шигырьләре. Гади, тиз отып алына торган шигырьләрне хәзер бикләп алалар. Шигырь белән сөйләшү барысына да бик ошый. Габдулла Тукай дигән шагыйрьне ятган белгән шәкертләр калдырып китә ул далада. Шөкер, шагыйребезне далага илтүче дә үзез бит әле дип, Зәки хәлфә канәгатьлек кичерә. Үз арбасын Хисаметдин Акмулла арбасы бу дип хәйләләп тә куя. Далада Акмулла турында риваятьләр йөри. Ул бахыр да Зәки хәлфәнең жаныкае – Таифәсе кебек залим пычагынан кичкәнгәме икән әллә, ул үзенә болай сөйләнергә хакы бар дип саный. Бер юлда йөриләр ләбаса! Изге юлда! Совет властен төп башына утыртты Зәки хәлфә. Муллалыктан төште, әмма үзе сайлаган ак юлдан тайпылмады. Китап та тарата, күңелендә ихтыяжы булганнарда дин гыйлемен дә өйрәтә, балаларга хәрәф тә таныта. Шәригать кануннары кушканча итеп, никахын да укып китә, сөннәт пәкесен дә ару тотта. Кодрәтле Алла шушы гамәленнән генә аера күрмәсен. Ул үзен «дала төлкесе» дип атый. Имеш, койрыгын тотмый торсыннар әле!

***

Күрше кызы Гөлбикә Таифәнең – нәни Саниянең үз әнисенең сабакташы икән сиздермәгән икән. Зәки хәлфә дә моны белмәгән. Гөлбикә үзе, сәнәкчеләр фетнәсеннән соң бик куркып калганга күрә, мөгаллимәлеккә укып йөрүе хакында бер кешегә дә сөйләмәгән. Әмма ул дус кызы Таифәнең фажигале әжәле тарихын белә һәм оныта алмый. Нәни Санияне бик тә үзгә алып, үз кызы итеп үстерер иде дә бит. Чит кеше гаиләсенә үз белдегә белән катнашу дөрес булмас дип уйлый. Аннары кем аңа бала бирсен? Шуңа күрә жәе чыккан саен бәләкәй кызга мәрхәмәтен күрсәтә. Зәкиулла хәлфә, Жөгетәктә хатынының Себергә куылган ата-анасы йортында башка авылдан күчеп килеп яшәгәнгә күрә, Гөлбикәнең Таифәсенә сабакташ булганлыгыннан хәбәрдар түгел иде. Шулай да еш кына кулында китап күргәнгә микән, әллә «Акмулла арбасы»ндагы китапларга игътибар иткәнә күрәме, гыйлемнән авыз иткән ниса, ахрысы, бу кыз дип уйлап йөри. Ятимә кызын берничә мәртәбә аның янында күргәнгә күрә, ул Гөлбикәдән ипле генә сорап куйды:

– Мин еш кына сәфәрдә булам. Бәлки белә торгансыздыр да, китап тарату белән мәшгульмен.

– Беләм, мулла абзый, беләм. Мөмкин булса, мин үзем дә Сездән яңа китаплар алгалар идем. Мөгаллимәлеккә укып йөргән идем. Әти-әнием белән бергә Урта Азия ягына китү ниятебез бар. Ул якларда

хатын-кызларга мәктәпләрдә укыту рәхсәт ителә икән хәзер. Моннан киткәнче беркадәр дәрәслекләр туплап каласым килә.

– Ярый, сөңлем. Бик хуп! Орск ягына барып кайтмакчымын. Ырынбурга да сугылырмын. Миндә Казан басмалары юк. Бәлки, теге мин әйткән калалардагы нәширләр баерактыр. Мин синең ни эстәгәннеңне аңладым. Хыялың бик күркәм тоела. Хәреф таныту жәһәттеннән минем кызым белән осталыгыңны чарлап карасаң, әйбәт булыр иде. Бик зиһенле бала ул. Кеше алдында миңа «мулла абзый» дип әйтмәскә тырыш, яме, күрше кызы. Мин китап таратучы мосафир гынамын. Шулай дип бел. Бүтәннәр дә шулай уйласыннар.

– Бик теләп алынырмын мин бу эшкә. Китабы да бар бугай инде нәни Саниянең. Мин үзем дә Тукайны бик яратам. Тукай булгач, бүтән дәрәслек кирәк тә түгел инде. Бер дә борчылмагыз. Сәфәрдән әйләнеп кайтуыгызга кызыгыз укырга өйрәнгән булыр.

Чыннан да, нәни Сания хәрефләрен бик тиз отып алды. Бозау саклаганда жиңенә кунган күбәләкләр белән ул хәзер Тукай шигыре ярдәмендә сөйләшә:

– Әйт әле, күбәләк,
Сөйләшик бергәләп.
Бу кадәр күп очып,
Армыйсың син ничек?

Ничек соң тормышың,
Ничек көн күрмешәң?
Сөйләп бирче тезеп,
Табаламсың ризык?

Аннары ничек соң әле? Нәни Сания шигырьне кат-кат кабатлый. Юк, онытканга күрә түгел. Бердәнбер сердәше, үзе белән сөйләшүче булганга кабатлый ул аны. Ягъни, хәзергечә әйтсәк, рольләргә бүлеп сөйли.

Гомумән, Тукайның балалар өчен язган шигырьләрен ул гомере буена да онытмады. Сабый бала белән яратып сөйләшә торган изге күңелле бабай дип белде ул Тукайны. Аның вафатыннан хәбәр булмаганга күрә, бала, үзенчә, шагыйрьгә гел озын гомер теләде. Берәр вакыт этисенә ияреп кунакка килүен көттә.

Инде кыш булган иде.

«Кырга ак кардан
Юрган ябылган.
Бу кайчак була
Әйт әле, туган»,

– дип такмаклап инеш юлыннан атлаганда, жылкәдәге көянтәдә тирбәлгән агач бадьялар да жиңеләеп киткәндәй була... Шулай дип

уйлады кыз. Чыннан да, жиңеләйгән иде шул. Чөнки баядан бирле авыр күтәргән бәләкәй кызны кызганып, артыннан эзенә басып атлаган бер ир кеше кызның көянтә-чиләкләрен аның иңеннән күтәреп алган икән.

– Кем кызы син? Кайда торасыз, кайсы урамда?

Кыз үзенә сүз кушучы булганга сөенеп китте. Жилкәсеннән көянтәсе төшкәнгә дә куанды. Тукай бабай микән әллә бу кеше? Алай да ят кешенең кемлеген сорарлык дәрәжәдә үк батырлыгы юк иде аның. Ятим бала кыюсыз була бит ул. Аннары чыраена йөзеннән китеп тормый торган шул мескен елмаюны кундырды да әдәп белән генә җавап бирде:

– Зәкиулла исемле минем әтием. Үги әнием Сания. Мин дә Сания исемле.

Ят кешенең ерактагы бер авыл базарыннан Жегетәк авылы аша өенә кайтып барышы икән. Ә ул үзе Райман авылыныкы булып, Зәкиулла мулланы да, аның мәрхүмә остабикәсен дә яхшы белә икән. Мосафир кызны өйләренә кадәр озата барды. Көянтә-чиләкләрен кертеште. Бозлы бусагадан сәлам биреп атлап кергәч, мич кырындагы эскәмиягә башта олы бияләйләрен куйды, аннан үзе барып утырды. Дога кылды. Өлкән Сания дә бу кешене танымый икән. Алай да ят кешенең сорауларын җавапсыз калдырмады. Үги кыз асрап ятуын да, кызның эш рәте белмәвен дә тезеп китте.

Ят кеше йомышының муллалыктан төшкән Зәкиулла хәлфәдә икәнлеген, ул сәфәрдән кайткач, янәдән кагылып үтәчәген әйтеп китеп барды. Әмма мосафир бөтенләй үк ят кеше булмаган икән. Ят кеше генә түгел, бәлки якин кеше булган икән. Таифәнең Фазыл исемле бертуган абыйсы, ятим кызның хәлен белешеп кайтуны йөкләп, аны бу авылга махсус йомышлаган икән. Ят кешенең юлы уңган. Урамга керүгә үк ул кызның нәкъ үзенә юлыккан. Зәкиулла хәлфәгә гозере бар кебек сөйләнгәләп, кызның бу гаиләдәге урынын, хәлен күзәтеп утырган.

«Баланың хәле аяныч» дигән хәбәр кайта Таифәнең туган авылы Каразиреккә. – Авылның күз өстендә каш кебек дәрәжәле, чибәр, укымышлы кызының, сәнәкчеләр кулыннан жан тәслим кылган мөгаллимәнең кызы ачы ятимлектә яши. Ашы – мәче, ятагы бозау белән!

Бу хәбәр Каразирек авылын тетрәтә. Таифә кызы бик мескен хәлдә! Хәбәр Мәскәүдә Югары курсларда укып йөрүче Фазылга да барып ирешә. Таифәнең Фазыл абыйсы бу хәбәрдән шашып кала. Ул монда яңа тормыш кору юлында үзен аямайча хезмәт итәр өчен дип тырышып укып йөри. Сеңлесе якты, матур тормыш кору хыялы белән йөрәп харап булды. Ә ятимә кыз анда барысы өчен бер ялгызы газап чигә!

Фазыл, укуыннан бүленеп, Каразиреккә кайтып җитә. Кызның атасы

– Зәкиулла хәлфә белән килешеп, баланы авылга алып кайтырга карар итә. Инде сигез яше тулып килә торган, әмма мәктәп күрмәгән кызны Миңлегаян жиңгәсенә китереп урнаштыргач кына, укуын дәвам итәргә дип, Мәскәвенә китеп бара. Каразиректә дә тормыш жиңелдән түгел. Саниянең Васфикамал әбисенең үги улы Шакиржан үлем түшәгендә ята. Үксез кызны Каразиреккә алып кайтырга кирәк дип, үзе дә үгилек ачысын татыган шул Шакиржан да бик өтәләнгән икән. Избач, авыл советы сәркатибе булып, дәрәжәле генә эшләп йөргән жирдән Гражданнар сугышын кичкән бу алдынгы карашлы кеше, авырып китеп, әллә яралары ачылыпмы, үлем түшәгенә үк яткан икән. Миңлегаян жиңги белән Шакиржанның үз балалары булмаган. Өйдә бала тавышы ишетәсе килгән Васфикамал әби дә – Таифәнең әнисе дә исән бит әле.

Туры ат жигелгән тарантаска утырган кызны Каразиреккә кайтарып, ике-өч атна үткәч, Шакиржан атлы коммунист, яралары ачылганнан гына да түгел, туберкулёз хастасыннан вакытсыз вафат булып куя. Туганын жирләргә дип янәдән авылга кайтып житкән Фазыл өйдәгеләргә, икесе исемненән дә ант итеп әйткәндәй, бурыч йөкләп китә:

– Бу бала ятимлекнең ким-хурлыгын күрмәскә тиеш. Бөтен тәрбия чыгымнарын үз өстемә алам. Тәрбиядә, кадердә үстерегез Санияне. Без әле аны зур кеше итәрбез. Әнисе кебек талантлы бала ул, – дип, авыл каршында Саниянең яклаучысы барлыгын, кадерле бала булуын искәртүне кирәк таба. – Онытмасыннар! Совет илендә үксез балалар, бәхетсез балалар булмас!

Үги баланың бичаралык дәвере шушының белән тәмамдыр, бәлки. Кем белә, кем белә!

Мин Сания түгел

Кыз Каразиреккә кайтып төшкәндә, дөньяда жылы жәй хөкем сөрә. Үрмә читәннәр белән каймаланган өй арты бакчаларында сирень тантана итә. Матур! Рәхәт! Күңелле!

Бер атна элек кенә сигез яшен тугырган кыз бала газаплы булганга күрә озын тоелган гомерендә тәүге тапкыр яшел үләндә чемченгән каз бәбкәләренә, уйнак күбәләкләргә иптәш итеп түгел, бәлки матурлык, рәхәтлек юлдашлары итеп соклана. Беренче тапкыр ирен кыгайтып түгел, ихлас елмаерга өйрәнә. Кояшка каршы кочак жәеп йөгәрә. Аны күреп туктап калган, өр-яңа киёмнәреннән курчак кебек матур күрүнгән кызга карап сокланган әби-апаларның башыннан сыйпаган куллары, яратып караган карашлары жылысыннан иркәлек, рәхәтлек кичерә. Ни булды соң бу? Нинди тылсым, нинди могҗиза икән соң бу?

ӘНИ дигән сүз кодрәте иде бу могҗиза... ТАИФӘ КЫЗЫ икән бит ул! Аны әнисенең – инәкәненең рухы яклый, саклый икән бит

хэзер. Өнкәе үзе зәңгәр күккә – биек-биек дөньяга, ак болытлар, күз камаштыргыч йолдызлар арасына ашкан икән. Әмма кызына жир йөзөндә дә гажәеп матур дөнья калдырган. Кинәнсен, хозурлансын нарасые. Күңеле яктырсын, бәхете мул булсын. Акылы зур үссен!.. Сания – чибәр Таифә кызы!

Кызны уртага алып жырлаталар. Түгәрәккә кертеп биетәләр. Активист жиңгәсенә ияреп, клубка барса, һәрбер кеше аны чираттан алларына утыртып сөя! Нинди кадерле, тансык бала икән бит ул!

- Яренгә мәктәпкә барыр!
- Хәреф таний. Укый белә икән инде ул.
- Ничек өйрәнгән диген...
- Тукай шигырьләрен сөйләп йөри...
- Таифә кызы шул ул!

Күз өстендә каш булып яшәүләре и-и рәхәт тә соң. Суккан ашъяулык ябылган өстәлдәге табында һәрдаим ризык бар. «Кая үреләсен?» – дип, кулына суккан кеше юк. Эш кушкан кеше дә юк. Шелтәлэгән, кыйнаган кеше дә...

Алай да Саниянең бу йортта кадерле кеше генә түгел, кирәкле, файдалы кеше дә буласы килә. Эш рәте белә ләбаса ул. Урамдагы яңа дусларына ияреп, Имаш күлендә тастымаллар юып кайта. Чәй коесына суга бара. Кәжәләрне көтүдән каршылый.

Көзен мәктәпкә китте. Ә анда Санияне парта өстенә бастырып жырлаталар. Артист ул хэзер. Бер генә бәйрәм дә артист Саниядән башка узмый. Дәресләрдән тыш гомере дә төрле түгәрәкләрдә уралып йөреп үтә. Китапханә тулы китап! Сигез яшенә кадәр тынын чыгармыйча почмакта утырган баланың отып-ятлар гыйлемнәре генә түгел, дөньяга әйтер сүзләре дә гүпчем күп жыелган икән ләбаса.

Саниянең дуслары да күп. Пионерга да керделәр, кызыл галстук та тактылар. Урамда пионерлар бер-берсен очратсалар да: «Һәрвакыт эзер!» – дигән булып, салют биреп, сәламләшеп узалар. Нәрсәгә эзердер инде алар? Белгән юк. Якты тормыш өчен көрәшкәдер инде. Берара Сания мәктәптә оештырылган хезмәт лагерена йөреп алды. Анда ашаталар да иде. Ашап куйгач, торып басып: «Рәхмәт, иптәш Сталин!» – дип салют биргәндә, бала-чаганың йөзенә илаһи бер тантана куна. Шул мизгелләргә Сания аеруча ярата. Фазыл абыйсы кебек үзен дә олы көрәшкә эзер бер пионер кебек итеп сизә. Ничек тә тиз генә, яхшы гына укып бетереп, зур белемнәргә ирешеп, илгә кирәкле кеше буласы иде бит!

Миңлегаян жиңгәсе – алдынгы бригадир. Башына кызыл яулык бәйләп, күлмәк өстеннән чигүле альяпкыч ябып, матур итеп йөри. Колхоз жыелышларына яки районга эш белән барганда, кара пинжәк киеп, кырыс кына бер хатын рәвешенә керә. Чибәр дә иде аның Миңлегаян жиңгәсе. Ешрак елмайса, тагын да матур булып иде.

Елмайган кешене бөтен кешенен дә яратканын белми микән әллә? Коммунист булмадымы икән әле ул. Өйгә газеталар да алдыра. Вафат булган иреннән калган китаптар да байтак. Фазыл абыйлары да китап ягын кайгыртып тора.

Сания бар язуну укып бара. Аңласа да, аңламаса да... Әбекәе гарәп язуну китаптарын укыштыра. Авылның кендек әбисе дә Васфикамал әби. Алар өендә өстәл өстендә һәрдаим жиз самавыр жырлап утыра. Әби юмарт карчык. Ахирәтләрен жыеп, еш кына чәй табыннары кора. Матур итеп көйләп, «Йосыф китабы»н укыйлар. Жңңи карчыклар гамәленә катышмый. Аннары ул кыр эшләреннән төн житмичә кайтып керми... Колхозның яшелчә бакчасының бригадиры да ул. Жңңи кырыс, ләкин аның кырыслығыннан бер кешегә дә кыенлык юк. Әбинең дә, баланың да ирегән кысмый... Сания барасы килгән жиренә барып тора. Бер жәйнә жңңи үзе дә: «Жәйнәң яме жиләк белән. Болыннарда бер әйләнәп кайтсагыз да була, – дип әйтеп куйды. – Йотады тавы сыртында жиләк күп дип әйтәләр. Кышка как кояр идек. Как авызга тәм кертә. Миләш кагы белән чиратлаштырып жибәрер идек. Фазыл абыең да какны бик ярата. Киптереп тә куяр идек кышкылыкка. Ширбәтен кайнатыр идек... Абзаң кайтып китәм әле дип хат язган. Мин үзем бакча-басу ташлап йөри алмыйм. Олы кызлар белән бар, барсаң. Белеп үскән жирләрең түгел. Адашмагаең».

Өч кыз жиләккә барырга килешенделәр. Иртән көтү кугач китәселәр. Миңлегаян жңңи үтенгәндер инде, аларга укытучы Кәбирә апалары да кушылды. «Бик иректәм. Ялан күрәп, болын чәчкәләрен иснәп кайтыйм әле. Сезне дә ялгыз гына жибәрәсем килеп тормый. Су да, ипи кыерчыгы да кыстырыгыз. Сахрада ризык тәмле була ул». Кәбирә – Саниянең Хәмәйрә исемле дустаның бертуган апасы да әле.

Ютазы тавы ягына илтә торган юлдан жәһәт кенә атладылар.

– Кәрәкәшледә укыганда, бу юлдан күп йөрелде инде. Сөз жиләккә шул тарафка жыенгач, алгысып киттем. Саниянең әнисе Таифә белән жырлый-жырлай үткән юллар бит бу. Әнә теге тау сыртына табарак турылайк әле. Жиләкле жирләр ул. Ул төбәккә кеше аягы бик басмый. Жиләклекләр тапталмагандыр. Анда көтү дә йөрми. Аулаграк урын. Ахирәтем белән гел шул үргә каерган сукмактан атлай торган идек. Күрәчәк йөрткән инде.

Кәбирә апаның үз алдына әйткәндәй генә авызыннан чыккан соңгы жөмләсә ничектер сискәндереп куйды кызларны. Тик нигә алай әйттең дип төпченмәделәр. Сөйләргә яраган булса, әйткән булып иде. Укытучы кеше бит ул. Ни яраганын, ни ярамаганын беләдер.

Жиләклек иркен иде. Кызлар таралыштылар. Һәр кеше күз алдында. «Монда кил!», «Син кайда?» кебек аваз салу-ымлашуларның да кирәге юк. Берара Сания югалып торды. Аннары Какылы Кул дип

йөртелә торган коры елга ягыннан кул изәде: «Кызлар, мондагы жиләк! Күз ачып йомганчы жыйрбыз бер чиләк!»

– Сания! Мен безнең янга тизрәк!

– Нигә, Кәбирә апа?

– Аннары әйтермен. Анда жиләк жыйрга ярамый!

Укытучы апасы болай катгый да, серле дә итеп әйткәч, Сания кызлар янына килде: «Мин коры елгада бер жиләк тә өзмәдем. Жиләкле жәймә япкан ул акланны иң элек сезгә күрсәтәсем килде».

– Ярый әле, өзмәгәнсең!

Хәзер инде бүтән кызлар да сагайдылар:

– Апа, бигрәк серле итеп әйтәсез...

– Жиләкләре кып-кызыл идеме, Сания балакаем? Кып-кызылдыр. Менә бу акланда да кып-кызыл бит алар. Шулай булгач, аймылышып йөрмәгез. Менә шушы акланда гына жыгыз. Савытларыгыз, тырысларыгыз тулгач, өстен әрекмән яфрагы белән каплап куярсыз. Жиләкнең хуш исен жил алмасын. Өйләрегезгә үк алып кайтыгыз жиләкле болын исен. Ел буе онытылмаслык ямьле бер көн итеп хәтерләп калыйк әле шушы жиләк жыйган көнебезне. Көн бик бөркүләнде. Күкнең анау чите яшәреп тора. Яшенле яңгыр килмәгәе. Житез-житез генә кыланып та, озак юанмыйча, кайтыр юлга кузгалыйк.

Яңгырга эләкмәделәр. Кайтыр юлда ауган агачка утырып ял иткәндә, Кәбирә апаларыннан Какылы Кул болагының серен әйттерделәр алай да.

– Ул болакта жиләк һәрвакыт үтә кызыл. Бервакытны Кәрәкәшледән Саниянең әнисе Таифә берүзе генә кайтырга чыга. Гажәп чибәр иде бит ул. Күрше-тирә авыллардан аңа яучылар күп килде. Ул һаман, укыйсым килә дип, егет-жиләннәрне үзенә якын жибәрмәде. Бервакыт Чәкән базарында аңа Азнакай ягыннан бер ир-ат бәйләнә: «Үземә бармасаң, улыма алам мин сине барыбер», – дип әйтә икән. Таифә моның сүзләреннән кычкырып көлгән генә: «Соңардың, абзый. Син карт инде. Өлгермәдең дә! Мин кияүдә инде», – дигән. Абзый ачу белән Таифә утырган атка чыбыркысы белән сыдырган да: «Шаяра белми шаярасың, кызый. Карарбыз әле!» – дип, үз атын куалап, китеп барган. Шул елны Карабаш, Бөгелмә ягыннан ниндидер сәнәкчеләр фетнәсе күтәрелде. Бик куркыныч ел булды ул. Вәхши сәнәкчеләр халыкка аң-белем таратучы бик күп укытучыларны, избачларны, комсомолларны харап ителәр. Безнең кебек мәктәпләрдә укытып йөрүче мөгаллимә кызларны бәкеләргә салдылар. Сәнәкләр белән кадап, жәзалап үтерделәр. Күпме яшь гомерләр кыелды! Имеш, жәдитчә, яңача укыту бетсә, иске тормыш кире кайтачак. Аклыкка, белемгә, мәгърифәткә каршы юнәлтелгән сәнәкләр иде алар. Һәлак ителгәннәрнең санын белүчеләр бар микән? Бәетләр генә калды алардан. Балалар, сезнең Кәрәкәшле

авылы кызы Тэзкия матур турындагы бәетне ишеткәнегез бар микән?

«Комсомолга керәм диеп йөргәнемне сизгәннәр.
Тэзкияне үтерүче сәнәкчеләр булганнар.

Сәнәк белән кададылар уң як колак янына.
Ап-ак карлар кызардылар Тэзкиянең канына.

Мәктәпләрдә күнелле иде, Тэзкия матур барында.
Китап-дәфтәр, каләм иде Тэзкиянең кулында...»

Минем әтәемне дә эзәрлекләгәннәр сәнәкчеләр. «Нигә кызыңны укытучылыкка укытасың дип үтерергә йөргәннәр. Өткәй бик юка гәүдәле кеше иде ул, алардан умарта оясына яшеренеп кенә котылып калган. Карабаш авылында явызлар укытучы Хәбибжамал Кәтиеваны Зэй елгасына батыралар, Гафифә Ишкининованы, йөкле икәннән белә торып, күпердән ыргытканнар. Дөрес, фетнәчеләрнең үзләрен дә жыеп алдылар. Дистәләп атып үтерделәр. Яңа, якты тормышка юл корбаннар белән түшәлә. Әгәрәнки халыкка хезмәт итәргә, фидаилар булырга ниятлисез икән, минем сүзләремне онытмагыз.

– Апа, Сез әллә минем әнием дә сәнәкчеләр кулыннан харап булган дип әйтергә телисезме? – дип сорады Сания кыяр-кыймас кына.

– Кичерә күр, балам. Син инде үсеп киләсең. Бу хакыйкәтне барыбер белми калмассың дип уйладым. Әниңнең чәчеләп калган, канга манчылган китап-дәфтәрләрен иң беренче булып мин килеп таптым. Мин үзем дә аздан гына аймыл булганмын инде ул залимнәр белән. Сәнәкчеләр арасында әниңә кызыгып йөргән теге бәндә дә булган дип ишеткәнем бар. Чын булса... Юлыңа очрый күрмәсен. Әниңнең каны тамган туфрактан шыткан, кызарып пешкән жиләкләрне жыйдыртасым килмәде инде. Аңлайсыңдыр...

– Аңлайм, апа. Рәхмәт.

– Елама, балам. Әниң елак түгел иде. Бу тормышта сабырлык, түземлек бик күп кирәк булыр әле сиңа.

– Мин еламыйм. Мин еламыйм! – Сания, үксеп, үлөнгә капланды.

Өйгә кайткач, әбисе белән жиңгәсен мәмрәп пешкән жир жиләге белән сыйлаганда да сер бирмәде ул.

Ике атнадан Фазыл абыйсы кайтты. Бөтенләйгә кайткан икән. Укуын тәмамлаганнан соң, башка өлкәгә эшкә жибәрелгән иде. Анда биш ел Совет властен ныгытып йөргәннең соңында Ютазыга кайта алган. Районда зур эшкә, дәрәжәле урынга билгеләнгән. Сеңлесен, зур кешегә санап, житди генә сөйләшәсе килде аның.

– Әйдә, бакчага чыгып утырыйк әле. Нинди уйлар белән йөрисең икән син, бала?

– Уйларым күп минем, абый. Үсеп киләм бит инде. Жиңги бик кыстагач, жәйге каникулда колхозда эшләп йөрим. Ләкин бөтенләйгә колхозчы булып каласым килми. Укыйсым килә минем. Комсомолга кердем. Мәктәптә мине артистка булыр бу диләр. Бер генә бәйрәм дә миннән башка узмый бит. Директор абый: «Хәкимова Сания артист булырга хыялланса, үзөбөз ярдәм итеп укытабыз», – дип тора. Авыл кешеләре дә: «Син коеп куйган артистка инде», – диләр. Абый, артистлыкка укып торасымыни соң ул? Жырлар, биер өчен дә уку кирәкмени соң ул?

– Артист булам дисең инде, ә?

– Ике атна элек шулай уйлый идем. Хәзер бүтәнчәрәк уйлыйм. Жиденчене тәмам иткәннәрнең күбесе Бөгелмәгә укытучылыкка укырга бара. Малайлар да, кызлар да. Абый, мин бит әниемнең ничек һәлак булганын белдем. Шуңа күрә аның юлыннан китәргә дигән фикердә торам. Бу – минем бурычым.

– Алай. Укытучы булуыңа мин дә каршы түгел. Иң гадел, иң саф күңелле кешеләр сайлый бу һөнәрне. Мәгърифәт юлы – көрәшчеләр юлы. Комсомолга кергәндә, сезгә Клара Цеткин, Роза Люксембург турында сөйләүче булдымы икән? Революция каһарманнары болар. Фидакарлар!

– Миңа Кәбирә апа сәнәкчеләр кулыннан һәлак булган каһарманнар турында сөйләде. Шуларның берсе – минем әнием!

– Минем дә сиңа әниң хакында сөйләсем килгән иде. Инде белгәнсең икән... – Фазыл бер тын, тирән уйга батып, сүзсез утырды. Сәнәкчеләр кулыннан вәхшиләрчә гомере өзелгән сөйгәне Тәзкия турында уйлап, көрсенеп куйды. Әмма Саниягә Тәзкия хакында, ул матурның үзенә нинди кадерле кеше булганлыгы хакында сөйләми торырга булды. Сеңлесенең тәмам куркып калу ихтималы бар дип уйлады. Әллә сеңлесе, чыннан да, сәнгать юлыннан китсен микән?

– Нинди һөнәр сайлау мәсьәләсендә, сеңлем, эш болай тора: син бит хәзер жиңги кулында. Ул сиңең өчен үзен җаваплы саный. Аның сүзен тотсаң, дәрәс булыр дип уйлайм.

– Ә ул мине колхозда калдыру ягында.

– Алай. Бу турыда жиңги белән мин дә сөйләшеп карармын. Сине тагын ниләр борчый соң, сеңлем?

– Абый, минем исемемне алыштырасым килә. Үги әнием белән уртақ булган Сания исеме ошамый миңа. Бөгелмәгә алдагы елларда киткән кайбер кызлар үзләренә яңа, заманча исемнәр куйдырганнар. Тайбә дигәне Клара булып, Гайникамал дигәне Луиза булып кайткан. Мин нинди исем сайлайым икән?

– Мин сине тәмам акыл утырткансың дип торам тагын. Сания дигән исем – сиңа әниңнән ядкар. Ул үзе кушкан иде сиңа бу матур исемне. Әгәр артистка булып китсәң, син әле Сания атлы булуың

белән горурланып та йөрмәгәң. Мәшһүр Садыйкова Сара апаң кебек жырчы булып куйсаң. Анда энә «Сания» дигән опера куеп яталар... Бик горур яңгырый торган исем бу, сеңлем. Саташып йөрмә. Бүтәннәр ни кыланса – шуны отып алырга тырышу тутый кошлык галәмәте ул. Әүвәле татарыбыз исемнәрне нык уйлап куя торган булган. Әгәрәнки син Сылубикә яки Сандугач булам дисәң, бәлки, ризалашкан да булып идем. Синең буй-сыныңа, чибәр йөзөңә, нәсәфәтеңә ябышып кына тора торган исем булып иде ул. Тик син Сания булып кына кал инде, яме, гөлкәем.

Фазыл абзасының теле тәмле, абруе зур иде. Аңа каршы төшә торган кыз түгел иде Сания. Мәскәү тикле Мәскәүдә укып кайткан абзасы бер аңа гына түгел, бәлки бөтен Ютазы төбәге өчен олы кеше иде. Шушы туганының ышыгы аңа гомер юлында гел кирәк булып әле. Тик бу партиягә ихлас бирелгән, гажәп тирән белемле коммунисттан истәлектәр, матур хатирәләр генә калды шул. Үзе әллә кая гына юк булды. Гаилә корырга өлгөрмәгән иде. Чын дәрәсән генә хәбәр итүче булмады. 37 нче еллар ялмадымы аны, берәр мөһим вазифа белән берәр илгә юлландымы – Сания ул чагында чын дәрәсән белә алмады.

Фазыл абзасы хикмәтле кеше булган инде ул. Саниягә: «Син хәзерендә жиңги кулында. Аны тыңлап яшәргә тырыш», – дисә дә, Саниягә аңлаган кеше аңларлык бүләк калдырып китте:

– Менә, сеңлем, бу – чемодан урынына ярый торган, ачкычлы-йозаклы саквояж дигән юл сумкасы. Миңа ул әйбәт юлдаш булды. Сиңа да кирәге чыгар дип уйлыйм. Аның эчендә яшерен бүлемнәр дә бар. Кызлар серләрен саклардай тартмасы да...

Матур иде саквояж. Кызның түбәсе күккә тиде. Моңа кадәр аның бер фанер чемоданы бар иде инде. Бөтен киём-салымы, дәфтәрләре, Йосыфның тәнәфестә дустанә аша бирдерткән хатлары шунда саклана. Хәзер ул киём ише әйберләрен генә фанер чемоданга салыр да «яшерен байлыгын» йозаклы саквояжга күчерер. Бу күн сумка абзасына бик озак хезмәт иткәнгә охшамаган. Өр-яңа бугай әле ул. Иң мөһиме – Мәскәүдән кайткан, Мәскәү күргән дәрәжәле сумка бит ул. Үзе шундый матур. Эчендәге бер кесәсендә көзгесә дә бар. Бөтен кешенең күзгә төшәрлек әйбер икән бу саквояж дигән нәрсә! Димәк, абзасы сеңлесенең әлегә юлдашын тотып укырга китәрәнә фатихасын бирә. Турыдан-туры әйтмәсә дә, ул риза. Алай гына да түгел, Саниянең, һичшиксез, укытучы булуын телә.

Турыдан-туры әйтер иде дә... Хәтерендә Таифә хатирәсе яңара. Шуңа ук вакытта Таифәнең рухына тугры калырга кирәклеген аңлау Сания сеңлесенең сайлаган юлын хупларга кирәклеген дә оныттырмый. Якты тормышка юл белем, зур белем аша гына. Бу хакыйкәтне Таифәләр буыны каннары белән раслаган. Ютазы районына партия эшенә тәгаенләнгән Фазыл Хәкимов үзе беренче

булып, карагруһ сәнәкчеләр гамәлен хуплагандай, укытучы булам дип йөргән баланың юлын киссенме?! Булдыра алмас ул аны. Ә кыз үзе дә буш кеше түгел. Дәрәс юлны сайларга сәләтле.

Ай, ничек кирәк булачак иде бит Фазыл абзасының акыллы киңәшләре Саниянең алдагы тормышында! Кинәт кенә югалды шул. Алай да кызның язмышында борылыш ясардай бер ялгыш киңәш биреп ташлады. Их...

Мәхәббәт жиле

Авыл сәхнәсе Саниянеке. Сәхнә һөнәрләрен аңа мәктәп өйрәтте. Шигырьләрен, җырларны Габдулла Тукай китабыннан отып алды... Үзлегеннән укыган китаплардан алган белемнәре дә дәрәжәсен күтәргәндер инде. Гомуми сокланудан килгән канәгатьлек кызга тәмам жан өргән иде инде. Ул хәзер балкып елмая белә торган кыю кыз. Сәхнә чаяларны ярата. Ләкин мактаулардан башы әйләнми Саниянең. Өйдәге вазифаларын онытмый. Кабат мәктәпкә чыгып йөгәргәнче коедан су китерә, утын кисеп кертә, идәннәрен юып чыгара. Жиңги көне буга эштә. Кош-кортны әби карый. Аш-сунны да әби әзерли. Барысы да тәртиптә. Аның күбрәк вакытын үзенә якты йөз күрсәтүчеләр янында уздырасы килә икән, бу гажәпмени? Бөтен сабый чагын баз кебек салкын мохиттә узырды ла ул! Холык-фигыль тәрбиясен ул укыган китапларыннан алырга тырыша. Китап начарга өйрәтми бит инде. Бик яхшы булырга тырышып, артыгын да яхшы булдым, ахрысы, дип үкенгән чаклары да булыр әле соңыннан. Шул китаплар яратуы аркасында мәхәббәт жиле дә иртәрәк кагылган, ахрысы, кызга.

12-13 яшьләрдә булгандыр... Санияне Азнакайга – ударниклар слётына жиберделәр. Тагын биш-алты бала бар иде. Якын ара түгел. Атка утырып барылды. Барганда тын гына, тирә-юньне күзәтеп барганнар иде. Кайтканда телләр язылды. Өкрән генә, «кар башына кар җитә» дигәндәгедәй, кар ява. Сыерчык бураннары вакыты җиткән. Көн жылы, тымызык. Бала-чаганың кәефе яхшы. Мондый дөньяга чыгулар сирәк була торган хәл. Балалар ударниклар бит. Алланың кашка тәкәләре диярлекләр. Жәй көне печәнгә йөргәндә, болынга тәпән белән су китереп йөргән, килгән саен Саниягә алюмин кружкадан су сибеп китә торган Шәмси атлы малай да кыюланган. «Сары песнәк янына үзем утырам», – диде дә арка терәүле чанага Сания янына сары саламга әрсезләнеп менеп утырды. Сыйныфташы Такия: «Безнең Сания песнәк түгел, сандугач ул. Авызыңны үлчәп ач!» – диде тегеңә. Сания елмаеп кына куйды: «Әйтсен сәнә. Песнәк – матур кош ул. Мин аны яратам». Ә менә Шәмсинен кыланышы Йосыфка ошамаган икән:

– Бар. Кошлар таний башлагач, утырысың безнең янга! – дип, Шәмсине чанадан төртте дә төшерде. – Жәяү йөгәрә тор!

Саниянең моңа күңеле булды. Аны якларга эзер торучылар бар икән бит! Әле яклаучының да ниндие – бер дигәне!

Бу таза беләкле отличник малай Саниядән дә, Шәмсидән дә, Такиядән дә олырак. Ул инде жиденчене тәмамлый быел. Элегрәк укырга соңарып кәргән балалар еш була торган иде. Мортазин да шундыйлардан. Уйнап сөйләшә торган гадәте дә юк. Шәмси үзенә дип сайлаган урынга Йосыф күчеп утырды. Борылышта атны тыя төшөп, кирәкмәгән әрсезлек күрсәткән Шәмсине берәз чана артынан йөгерткәч, яннарына алдылар. Ул шушы бер сабактан да Саниягә бәйләнеп йөрисе юклыгын төшенеп калган иде. 45 чакрымга сузылган юлның калган өлеше жырлашып узылды. Ул заманның жырларында сыйнфый көрәш рухы күп иде бит ул. «Зең-зең шпор, алда көрәш зур», – дип яшь тавышлар сөрән салганда, колхозның кара айгыры да дөртләнеп алдырып китә. «Комсомолка Гөлсара»ны жырлаганда Сания: «Абыйны да тыңламыйм. Гөлсара дигән исем алам үземә», – дип адарынып кайтты. Шәп жыр бит. Гөлсара да шәп. Кулына кылыч алып, дошманнарға каршы барган. Сания-Гөлсара да шундый булыр. Дошманга бирелмәс, жиңелмәс! Ә сыйнфый көрәш тынмаган бит әле. Өнә японнар Хәсән күле буенда һөжүм иткәннәр. Испаниядән «Но пасаран!» дигән лозунглар ишетелә. Ниткән сүздер инде ул? Сания газеталарны укып бара. Юк, дөньяда сыйнфый көрәш кыза гына бара әле. «Тыныч яшәргә теләсәң, сугышка эзәрлән!» – дигән иде Фазыл абыйсы, кызның сәяси кызыксынуларына җавап итеп.

Бер көнне озын тәнәфестә Такия Саниянең учына «кош теле» салып китте. Аңа бу хатны Йосыфның ахире Тимеркәй сонган икән. Йосыф кызийга дус булырга тәкъдим итә. Ник дуслашмаса, ди, әле шундый шәп егет белән. «Син риза булсаң, мин каршы түгел», – дип җавап язды Каразирек Джульеттасы. Малай дигәнебез инде егет диярлек – кыздан дүрт яшькә өлкәнрәк. Димәк, аңа 17 яшь тулып килә. Яшь йөрәкләрнең жилкенгән дәвере бу. Почта даими һәм еш йөри. Озын тәнәфестәге уеннарда жырлана торган жырлар да мәгънәле. Житмәсә, нәкъ Саниягә атап язылгандай бер жыр килеп керде авылга. Килеп киткән артистлардан калгандыр инде:

«Сания апа, чиләгеңнән
Суларың түгелмәсен.
Кеше сүзләренә карап,
Күңелең сүрелмәсен!»

Кая, ди, ул сүрелү! Азнакайга барып кайтканнан бирле дөньяга әллә ни булды. Дөнья киңәйде. Дөнья яктырды. Гел жырлап йөргән

жырларның мәгънэләре үзгәрде. Шаран театры артистлары килеп, «Асылъяр» спектаклен уйнап киткәннән соң Саниягә бүтән исем эзләп йөрисе булмады. Ул Хәмдиягә әйләнде дә куйды. Йосыф – Шәрәфкә!

Сания белән Йосыф мәхәббәте! Мич артында тыңланып яткан кызый колагына кереп калган Йосыф тарихы энә кайчан башланган икән! Ике арада авыл эчендә генә йөргән канатлы хатларның яренгә Казан – Каразирек, берничә елдан Төрөкмәнстан – Татарстан арасын иңләп очасы да булып әле. Насыйп булса!

Әлегә егет – жиденче сыйныфның алдынгы укучысы. Димәк, кызга да аның алдында түбән калмаслык итеп тырышып укырга кирәк. Йосыфның мәктәптә соңгы елы. Әй бу елның һәрбер көне айга тиң булсын иде дә озак-озак тәмамланмасын иде. Тик ул ел барыбер үттә. Ике гашыйк жәйге кыска төндә бер-ике мәртәбә генә, читәннәргә ышыкланып, урам әйләнә алды. Үбешә белмиләр иде әле. Кул кысышуга кадәр дә барып житә алмадылар бугай. «Кеше күрер»дән курку бик көчле иде. Ә Йосыфның буй-сыны озын – үрмә читәннәр генә яшереп бетерерлек түгел. Шул өнсез урам әйләнүләренң дә кыйммәте бәһасез иде. Шулай булмаса, Көрәш Бүләк дигән күрше авылдан Каразиреккә Йосыф көн дә килеп йөрер идемени?

Ул арада көз житте. Жиденчене тәмамлаган Йосыф, Казанга барып, сәүдә техникумына укырга кереп кайтты. Инде хәзер кызга егетнең каникулга кайтканын хыяллар дулкынында йөзә-йөзә көтәсе. Уку армия түгел әле ул. Йосыф бер елдан каникулга кайтыр. Ниһаять, икәүдән-икәү, яшеренмичә генә, житәкләшеп урам әйләнү, Маржа бакчасы дигән гүзәл эрәмәдә чәчкәләр өзү мөмкин хәл булып.

Мәңге узмастай ул ел да үттә. Сания дә жиденчене тәмамлады. Егет тә каникулга кайтты. Тыкрык башында очраштылар да. Тик кыз әле һаман балалыктан чыгып житмәгән икән. Башын күтәрәп, егеткә карарга кыймый гына бит. И-и, үкенечкә каласылар! Егеткә әйтәсе килгән сүзләре, ялкынга әйләнеп, кызның иреннәрен өтә, әмма өн булып, якты дөньяга чыга алмый йөдәтә. Шулай берничә кат урам әйләнгәч, татлы минутлар төнгә хыялларга күчә. Тансыклап көткән каникул бетеп тә киткән икән. Кабат арада хатлар-хатлар... Аларга киртә юк. Кемнең кемгә хат язганын почтальон гына белә.

1937 ел иде бу. Сания дә жиденче сыйныфны тәмамлады... Казанга юл ачык кебек. Тик жиңги кызны колхозда калдыру уеннан суынмаган икән. Эшләп киенсен диюедер инде. Ярый әле, Фазыл абзасы белән киңәш-табыш итәргә өлгәрәп калган иде.

Жиңгиен үртәп тормаска булды Сания. Каразиректән тагын ике кыз Бөгелмәгә педучилищегә жыена. Шуларга иярер. Өйдәгеләргә Туймазыга барам, Нурсәет абый армиягә китә икән. Аны озатып каласым килә дигән сылтау тапты. Кем тыйсын? Нурсәет абзасының

инэкәе Мулла жиңги белән Саниянең Васфикамал әбекәе – килендәшләр. Бу килендәшләрне күргән-белгәннәр берсен, мулланың тол остабикәсе бик гыйлем карчык булганга күрә, Мулла жиңги дип, Васфикамалны, яшьлегендә бик тә матур булганга күрә, Чибәр жиңги дип йөртәләр икән.

Каршы сүз әйтүче булмады. Сания саквояжына метрика кәгазен, дәреслекләрен, барлы-юклы киёмнәрен тутырды да кызларга иярде. Ютазыда поездга утырдылар. Каразирек мәктәбендә укучы булып эшләүче Мәрвәрә апасының адресын алган иде Сания. Ул хәзер каникулда булырга тиеш. Өендәдер әле. Кызны кабул итәрдер бит инде. Мәктәптә бик ярата иде бит Санияне. Сеңлесенең кечерәйгән күлмөгән дә биргән иде әле. Башлык белән ботинка да. Саниядән киём артмый. Чөнки миңа шуны алыгыз, миңа бу кирәк дип, жиңгәсенә ялынырга базмый.

Мәрвәрә апасы ачык чырай белән каршы алды.

– Без, укучылар, сине артист булыр бу бала дип тора торган идек. Ә син укучы булырга ният иткәнсең икән. Сайлаган юлың дөрес. Бөтен һөнәрләрнең башы – укучыдан.

Сания имтиханнарны әйбәт тапшырды. Тулай торак эзер булганчы, Мәрвәрә апасының әнисе белән яшәп торачаклар дип килештеләр дә, Сания, көзлек-кышлык киёмнәрен дә алып киләсе бар дип, Каразиреккә кайтып китте. Кызганыч ки, аның белән килгән кызлар керә алмадылар бу юлы. Алдагы елны киләчәкләр икән әле тагын. Ул елларны Каразирек мәктәбеннән 60лап бала укучы һөнәрен сайлаган булып чыкты. Чөнки мәктәптә искиткеч талантлы укучы абый-апалар эшли иде. Шуларның матур үрнәге чып-чын укучы өлгесе булган инде...

Сания, Ютазыда поезддан төшкәннән соң, утыз чакрым юлны ялгызы кайтты. Юл бие йөзен дә күрми калган әнисен уйлады. Менә ул әнисе ничә кат узган юлдан кайтып килә. «Әни, сиңең кызыңны сәнәкчеләр өркәтә алмады. Сөз сызган ак юл минем юлымны да яктыртыр. Мин сиңең хыялыңны алга таба алып китәрмен. Алла боерса, тайпылмам!» Теленә килгән «Алла боерса»дан кыз сискәнәп китте. Тик аннары әбекәенең «бисмилла!»сыз ишек бавына да тотынмаганын исенә төшереп, бу жөмләдә бер хилафлык та юк, әле, мөгаен, бер-бер хикмәт бардыр дип уйлап куйды. Барыбер Алла сүзенә, телдә ярамаса да, аның күңеленнән чыкканы юк бит. Укучылары ишетсә, «хорафат» диерләр иде инде. Хорафат булса ни. Үзләре дә Алласыз гына яшәмиләр. Әбекәе дә кендек жебен кисәргә йөрәп кенә тора. Бер бәби дә аннан башка бу якты дөньяга тумый. Бер мәетне дә догасыз гына зиратка илтеп куймыйлар. Ашларын да уздырып торалар. Алла бабай да, Тукай бабай кебек үк, кешеләр арасында яши. Менә әле дә бит Алла бабай кызны төн уртасында

авылына кадәр озатып кайта. Чөнки шомлы нәрсә абайлаган саен кыз күчеленнән генә «Әлхәм» догасын кабатлай. Дога сүзләре теленә килүгә, тәненә дәрман ингәндәй була, шомлы күлгәләр эреп югала.

Өйләре караңгыга чумган. Әбекәе дә, җиңгие дә әвен базарындалардыр, ахрысы. «Кайттыңмы?» дип, ишек ачучы булмады. Хәер, ишек биклә дә түгел иде. Авыл бит. Кемнән бикләнәсең? Кыз, кичтән ягылган мунчага кереп, жылымса су белән юынып чыкты да урынына кереп ятты.

Иртәгәсен аны кем дә уятып тормады. Өйдә тәмле исләр, жылы дулкын хөкем сөрә.

– Тордыңмы, кызым! Мин өстәл башында сине көтеп утырам. Җиңгәң, мичкә ипи салып, эшкә китте. Синең белән мине тәмле шишара көтә. Миңа менә күрше авылда төнлә туган яңа малай бал биреп җибәрде. Каймак та бар. Сыйланабыз, кызым. Синең укырга кереп кайтуыңны бәйрәм итәрбез.

– Ә син, әбием, каян беләсең? Әйтми киткән идем бит.

– Әйтми киткән идең шул. Бик начар иткәнсең. Зур эшләрнең башы киңәш-табыш белән башлануырга тиеш, балам.

– Әйтсәм дә аптырадым. Әйтмәсәм дә... Җиңги риза түгелмен дип алдан ук киртләп куйган иде. Син бит аңардан узмыйсың.

– Анысын хак чамалагансың. Әниңнең ачы хәсрәте мәңге онытыласы түгел. Аннары уку – чыгымлы гамәл. Җиңгәң – тол хатын. Җиде сыйныф сиңа бик җиткән дип уйлагандыр. Сизеп йөрүеңчә, мин үзем дә җиңгәң ихтиярындагы кеше.

– Фазыл абый бар бит әле.

– Хөкүмәт кешесе ул хәзер. Үзенә үзе дә хужа түгел абзаң. Әнә, өйләнә дә алмый йөри. Бүгенге көндә кайдалыгын да белгән юк. Бер югала, бер табыла...

– Ә син каян белдең соң?

– Сабый тудырырга бардым бит Аблайга. Якубжан улы Йосыфжан Казанда укып йөри бит әле. Шул ат җигеп китереп куйды. Ә ул белгән икән. Минем синең өчен ут йотып йөргәнемне дә белгән: «Борчылма, Кендек әби, Сания дәрәс юлда йөри. Шушы арада кайтып җитәр. Әле бүген төнлә үк кайтмаса» – дигән иде. Аның сүзе раска чыкты. Барыбер сорарсың, Йосыфжан каникулга кайткан икән ул. Сезнең арада хатлар йөри дип тә сөйләләр...

Әбисенең хәбәрәннән Сания, бердән, коелып төште; икенчедән, аңа канатлар үсеп чыкты. Укырга кереп кайту шатлыгына Йосыфны күрү ихтималыннан туган куаныч өстәлдә. Менә бит Йосыфны ул нинди хәбәр белән каршылай – Сания дә педучилище студенты. Сания дә төшөп калмады! Шатланыр Йосыф!

– Әбием, әбием, син бит үзең дә гыйлем карчык. Кайда җыйдың ул белем бирнәсен? Бабам да мулла булган бит инде анысы. Гыйлемле

кызга өйләнгән. Ничек сезне Себергә сөрми калдылар ул? Әгәр мондый сораулар бирергә яраса... Өстәл өстендә жырлап утырган самавыр да, самавыр кунаклаган жиз ләңгәз дә Хәкимжан бабам байлыгыннандыр дип уйлыйм. Шулаймы, әбием?

– Комсомолда өйрәтәләрме шулай төпченергә? Күп белмә, кызым. Күп белгән кешенең башы авырта. Абыстайда укыган белемем житкелекле. Безгә жәдитчә белем тимәде. Бабаң аз-маз өсти торды. Сөрмәделәр... Анысы хак. Сөрә алырлар иде микән соң? Юктыр. Халык мине Кендек әбисе булганым өчен олылай. Кендек жебе бик изге нәрсә бит ул! Кендек жебе адәм баласын анага гына түгел, нәселгә, туган туфракка да ялгап тотта. Кендек каны тамган туфрак белән ант итсәң, ул бик тә гайрәтле ант була. Кендек жебен төйнәгән Кендек әбисенең дә, ягъни мәсәлән, минем дә, рәнжешем төшсә, каты төшә. Шуңа күрә мин артыгын сөйләшмәскә тырышам. Рәнжеш белән дә кешеләр йөрәген яраламыйм. Исән генә йөрсеннәр. Дөньялар гына имин булсын. Сине дә бик күп өйрәтеп бимазаламыйм бит. Югыйсә өйрәткәндә дә ярар иде. Киңәшне тыңларга, э яхшы киңәшне тотарга өйрән, балам. Кызның анасы кырык, кырык беренчесе – чыбык! Син, кызым, жиз ләңгәзгә аптырама. Борын-борыннан безнең төрки бабайлар затлы савыт-саба яраткан. Мин бит кадимки китапларны да укыштырам.

***

Йосыф белән бер тапкыр урам әйләнәп калсаң иде ул дигән хыял бар бит әле. Әйләнделәр. Ояла-ояла йөрелгәндер инде ул. Бармак очына бармак тиеп киткәлгәндер. Саниясенең дә студент булуына, Бөгелмәгә күчеп, үзбаш яши башлавына егет куанды. Борчылды да. Ни дисәң дә, ул бит кыздан дүрт яшькә өлкәнрәк. Тәжрибәле. Унбиш яшьлек кызны нинди сынаулар сагалау ихтималын чамалый. Стипендиягә генә яши алырмы кыз бала? Йосыф, үзе диплом алып эшли башлагач, әлбәттә, аңа ярдәм итү эмәлен табар. Бөгелмәдә укытучылары Мәрвәрә апаның сөңлесе белән әнисе бар. Ташламаслар анысы. Педучилищеда укып йөрүче авылдаш кызлар да байтак. Ил өстендә яшәр инде аның Саниясе. Сары Сандугачы. Бигрәк бәләкәй бит әле. Житмәсә, ятим дә. Юк, Йосыф берәр жаен табарга тиеш. Ул бит егет кеше. Жаваплылык – аның өстендә. Кызга жил-яңгыр тигертмәү – аның бурычы.

Икәү янәшә төнгә Каразирек урамыннан атлаганда, сөюдән балкыган егетнең йөзеннән вакыт-вакыт энә шундый гамьле күлгәләр шуышып үткәлсә дә, аерылышканда – кызның кош баласыдай кайнар учына ислемай шешәсе сонганда, ул барыбер бәхетле иде. Каразирек мәктәбенең асаба егете белән иң сылу кызы алда үзләрен гел бәхет кенә көтәчәгенә тамчы да шикләнмиләр иде. Аз гына сабыр итсә.

Аннары белемле, якты ниятле бу икәү матур тормышта янәшә атлап китәчәкләр. Иркән сулышлы Совет илендә!

«Жасмин» шешәсе саквояжның яшерен кесәсенә чумды. Йосыф хатлары янына. Ислемай шешәсен бушагач та ташламады әле ул. Гомере буге сакады. Ә хатлар...

Беренче курста балкып кала әле Сания Хәкимова. Жырлый да, бии дә, спектакльләрдә дә уйный. Тик икенче курсның яртысынан укуны ташларга туры килә. Кышкы каникулда авылга кайтып килергә дип юлга чыккан кыз, кышкы буранга юлыгып, озак кына авырып ята. Аның белән барып та укырга керә алмаган кызларның «игелеге» тигәнмәдер – мулла оныгы, мулла кызы лабаса, озак чирләп яткач, курсташларын куып тота алмас дип уйлапмыдыр, Бөгелмәдән авылга Хәкимова Сания Зәкиуллы кызына икенче курста туктап, ял алырга киңәш иткән белешмә килеп төшә. Кызда ятимлек кимлегә исән бит әле. Күнә – ял итәр! Ярар соң... Жәй көне пионерлагерьга урнашып торыр, берәз акча эшләп алыр... һөнәрле кыз – һәркайда кадерле кадр.

Пионерлар лагере Сания беренче курсны тәмамлап – каникулга, Йосыф практика үтәргә дип кайткач, ниһаять, табигать кочагында очрашып, икәүдән-икәү жырлашып, сөйләшеп йөргән урында – Маржа бакчасында иде. Әй, ул бакчаның сихри матурлыгы! Гомергә дә онытылмаслык бер ямьле урын иде ул. Кыр-болында ул тиклем дә төсләр байлыгы, чәчкәләр муллыгы? Куаклар төрлелеге тагын кайларда гына бар икән? Саниянең күңелендә ул бакча оҗмах бакчасы мисалында яшәде. Шул бакчада Йосыфтан отып калган жырны да гомергә онытмады. «Аппаккай-алмакай» дигән жыр иде ул. Йосыф аны Саниясенә – Алмакаена атап жырлый торган иде. Гомер дигән татлы тәгам да шул бакчаның үзе кебек, тәме-яме жуелмас бер сәгадәт кебек иде.

Сания икенче курска барып тормады. Аның жаны һаман саен Казанга Йосыф янына ашкынды. Казанга барып укысаң иде ул! Ул арада колхозда эшли торсын микән соң? Эшләсәң, акчасы да булыр иде микән? Кыз шундый уйлар белән йөргәндә, күрше Башкортстанның Шаран театры Ютазыга күчеп килде. Күрәчәктер инде. Театрга артистлар кирәк. Сания Хәкимова Ютазы районында коеп куйган артист дип беләләр бит инде. Кыз балага уналты яшь кенә икән уйламыйлар да. Шаран артистлары кызны артистлыкка күндерә алмагач, абыйсына барып гөзәрләнәләр. Фазыл абыйсы, ярты елга гына ризалаш инде, сөңлем, акча түләнә торган эш бит, укырга китеренә берәз мая туплый тор дигәч, ничек ризалашмыйсың? Театр уйнау, чыннан да, уйнау бит инде ул. Бүген – Галиябану, иртәгә – Хәмдия, берсекөнгә – Хафизә... Димәк, барыбер, кайда да булса укымый калып булмас.

Начар киңәш булган шул...

Күбөлөк утка оча

Шулай итеп, Сания Шаран театрында артистка булып эшли башлый. Кызга 16 яшь. Үсмер кыз яшылегенә кереп бара. Нәкъ Сания уйлаганча булып чыкты. Бөтен жырлы рольләр аныкы. Жырлап узган эш елы өчен дә жәйге отпуск тиеш икән. Колхозда жиңгие ялны белми эшли. Ә монда 17 яшылек кызга отпуск дигән ял биреп куйдылар. Тәртип шундый, күрәсең. Әйбәт булды бит әле бу. Ялдан соң театрға барып торма. Жиңгиенәң сүзен сүз итәр дә колхозда эшли башлар. Чөнки театр кызны куркыта. Театрның үзе түгел. Андагы бер олы яштыгә бәйләнчек карт артист куркыта.

Котылу эмәле әлегә дә баягы Фазыл абыйсы тарафыннан табылды. Районның комсомол комитеты житәкчесенә сөңлесенәң бик тә сәләтле бала икәнлеген ул сөйләми, кем сөйләсен! Сания Хәкимова кебек сәләтле кызлар өчен Казанда пионер вожатыйлары курслары бар икән. Биш куллап риза Сания. Казан бит ул! Анда Йосыф бар бит. Алты ай Йосыфлы Казанда укып йөрү – хыялның да хыялы лабаса!

Йосыф исә, укуын тәмамлап, практика үтеп йөри. Егет белән бергә укучы кызларга ияреп барганга күрә Сания Йосыфны бик жайлы гына тапты. Адашып йөрисе булмады... Егеткә булган мэхәббәт хисләре кызның үзе белән бергә зурая бара. Кыюсыз хисләр генә түгел инде бу – ялкынлы мэхәббәт! Нәр укыган роман аның күңелендә аваздаш тойгыларны дөрләтеп кенә жибәрә. Чибәр кызга мэхәббәт белдерүчеләр куерган сасен, кыз үзен Йосыфныкы гына дип уйлаганга күрә, калган егетләргә карата кырыслана гына бара. Ул үзен фәкәтә Йосыфына гына багышлаячак. Аның мэхәббәте романнардагы, дастаннардагы мэхәббәтләрдән дә гомерлерәк, кайнаррак, чынрак булачак. Йосыф та шундый ук хисләр кичерә.

Өч ел ике арада йөргән хатлар кайнарлаткан хисләр очрашкан, күрешкән чакларда, зынжырланган кыргый жәнлек кебек тыенкылана. Ирек даулап сабырсызланмый. Кыз оялып кызара, сүз таба алмый йөди. Иркән Казан урамнарында күрәселәр күреп, танып калыр, жиңгигә житкерер дип куркып торасы юк бит инде югыйсә. Алай да ешрак күрешә торгач, телләр язылды. Бер-берләренә ияләштеләр. Техникумнан товаровед белгечлегә алып чыгып, инде практика үтеп йөрүче Йосыф кызга Казанның ушыңны алырлык бай кибетләрен күрсәтеп йөртә. Саниянең акчасы санаулы. Алай да кибеттә йөрү, янәшәсендә Йосыф булганга күрәдер инде, аңа бик ошый. Торгсин кибетләрендә жаның ни тели – шул бар.

Бер көнне Йосыф аны тагын кибетләргә алып чыкты.

– Саниям-алмам! Мин монда сиңа яраклы бер матур күлмәккә күз салдым. Шуны сиңа алып бирәсем килә.

– Юк-юк, Йосыф-жаным, син үзең дә – студент. Баегач алырбыз,

яме. Мин дә акча белән килмәдем. Укып кайтканчы житкерә алсам...

– Ташла әле, алмам, шул сүзеңне. Киреләнмә. Мин уйладым инде. Абзаң кебек кешегә каршы әйтеп тә торма, назлыкаем. Син ул күлмәкне кигәч, тагын да сылурак булачаксың. Товар танийм бит инде мин.

Күлмәкнең жаны гына юк иде. Сары майдай йомшак жирлеккә алсу, ак алмагач чәчәкләре төшкән маркизет күлмәк ушыңны алырлык матур иде. Кыз бүтән карышып тормады. Аның әле гомерендә дә мондый матур күлмәк күргәне юк иде.

– Миннән сиңа бүләк, Сандугачым. Бүген без сиңең белән аерылышабыз. Мине армиягә алалар.

Сания тынсыз калды.

– Ничек инде аерылышабыз?! Мин сиңең янда әле ярты ел булам дип килгән идем бит. Китми тор!

– Әй, юләркәем минем, бездән сорамыйлар. Яшем керде. Дөньялар да тыныч түгел. Илгә бездәй егетләр кирәк.

1939 ел иде бу.

Саниягә Йосыфын хыялый сөю белән сөеп, тагын хатлар алышырга, егетнең әйләнеп кайтуын көтәргә каламы?.. Икенче көнне авылдаш кызлар белән бергә ул да военкомат капкасы янына барды. Йосыфына Каразиректә чакта ук чиккән кулъяулыгын – вәгъдә бүлгән бирде. Кызык килеп чыккан икән. Сания сайлаган тукуманың төсө яңа күлмәгенең төсенә, чиккән чәчәкләре күлмәктәге алмагач чәчкәләренә тәңгәл. Монда ниндидер олы хикмәт күрдә алар.

Аерылышкан чакта тәүге мәртәбә озаклап үбештеләр. Үбешүчеләр бер алар гына түгел иде. Бер Арча егете өздәрәп-өздәрәп тальян гармунда «Алмагачлары» көен уйнады. Кызлары-егетләре – барысы да жырлады, биеде, көлдә. Кабат-кабат үбештеләр. Әле ике елдан аерылышуларның күз яшенә манчыласын уйламыйлар иде шул алар.

Йосыф китте. Хатлары Төркестан хәрби округыннан килә башлады. Хатлар агыла гына. Ул кадәр кайнар мэхәббәт хисләрәннән ак кәгазь битләре ничекләр кабынып китмәгәндер? Гади авыл малае Йосыф чып-чын шагыйрь икән бит. Сания, Нәби тозагына төшкәч, Йосыфның бөтен хатларын мичтә яндырды. Кайнар хисләр алсу ялкын булып дөрләде анда. Әмма сөйгәнненең армиядән язган иң беренче хатын ул гомеренә күңеленә бикләгән иде. Андагы сүзләренә балта-пычак белән дә тураклап ала алмады дию пәрие. Ул сүзләр әле дә йөрәк түрәндәге сандыкта.

«Саниям-Сандугачым!.. Мин бер хикмәтне аңладым. Кешеләр бик еш кына: «Чын мэхәббәт бармы ул?» – дип сорыйлар. Минем җавабым әзер: бар ул, бар! Һәрбер кеше жаны, яраткан ярын тапкач, сөю утында яна. Мэхәббәт – ул Аллаһы бүлгә. Ул – илаһи көч! Сөю

уты кагылган йөрәк гел башкача тибә башлый. Сөю дәрте белән рухлансаң, авыр эш тә жиңел эшләнә. Син үзең дә акыллы, көчле, дәртле, матур буласың. Сөю – нурлар балкышы ул. Әйе, әйе. Сөйгән йөрәккә нур иңә. Дөнья гажәп матур була. Гел елмаеп кына йөрисе килеп тора. Мәхәббәт күңелләргә сафландыра. Мәхәббәт канаты кагылган күңел нәфрәтне белми. Сөю хисе биргән бәхетне берни белән дә чагыштырып булмый. Иң кыен чакларны да жиңеләйтә ул мәхәббәт тылсымы. Жирдә тормыш сөю-сөөлүдән башлана. Бәхетле гаиләдә генә бәхетле балалар туа. Без бит бик бәхетле булырбыз, әйеме, гөлкәем? Мәхәббәт дигән бөөк хис булганда кеше нык үзәкле була. Нык булайык. Көт мине! Сине өзелеп сөйгән кеше барын белеп көт!

Кулыңны кысып, Йосыф Мортазин».

Ул вакытта Фин сугышы башланып киткән иде инде.

***

Сания Хәкимова бик яхшы билгеләренә курсларны тәмамлап куйды. Эмма аларны бер кеше дә килгән районнарына кайтарып жиберергә ашыкмады. Берничә кыз белән Сания Казан мәктәпләренә юлланды. Авыл мәктәпләреннән ир-ат укытучыларны хәрби өйрәнүләргә җыя башлагач, бу кызларны да берәм-берәм Казан тирәсендәге районнарга озатып бетерделәр. Кемгә жирәбәдә – Тәкәнеш, кемгә – Дөбяз, кемгә – Мамадыш...

Яшьлекләренен иң матур дәверенә аяк баскан кызларга барыбер. Кайда төшсәләр – шунда ут чыгарып эшлиләр. Дөньяга ямь өстәргә яратылган кызлар драмтүгәрәкләр оештырып жиберәләр, спектакльләр куялар, концертларда җырлыйлар – иртәдән кичкәчә эштә кайныйлар. Сания Хәкимова да Тәкәнеш районының йөзек кашына эйләнде. Егетләр кыз артыннан ябырылып ияреп йөриләр. Мәхәббәт хатлары язып та аптыраталар. Тик кызның талканы коры: «Сөйгәнем Кызыл Армиядә. Мин аңа тугрылык сакларга вәгъдә бирдем. Йөдәтмәгез мине!»

Кызыл Армия! Егетләр бу сүзләр алдында көчсез. Ә Йосыфтан хатлар агыла гына. Әй, ул хатларның кадерлелеге! Сания аларны җырлый-җырлай, елый-елый укый да күкрәкчәсенә салып куя, кочаклап йоклай. Аннары яшереп куя. Саквояж кесәсе тулып килә инде. Хатларда язылган сүзләр Санияне юата, көч бирә. Йосыфның кайтыр еллары айларга, айлары көннәргә калып бара дип йөргәндә...

Нәгъләт төшкән сугыш башланды. Бәхеткә, Йосыф сугыш беткәнче хезмәт иткән җирендә – Төркестан гарнизонында калдырылды.

Тәкәнештә ир-ат укытучылар, өлкән сыйныф укучылары, хәтта мәктәп директоры да армия сафларына алынды. Дөрөсрәге, ут эченә китте алар. Сания Хәкимовага киткән укытучыларның тарих

сэгатылэре йөклөндө. Укытучы булам дигэн берэүне язмыш тиешле сукмагына төшерде. Хәере белән булсын. Спорт эшлэре дә, яшь кешесен дип, аның өстенә аударылды. Шул арада, яшь укытучы дәреслекләр туплап, төгәлләнгән урта белем алу өчен тырыша. Башка фәннәрне булдыра кыз, тик менә математика, физика ише фәннәр баш бирми йөдәтә. Югыйсә өлкән сыйныф укучылары да булыша үзлэре белән яшйтәш «апаларына».

Аттестат алу нияте белән йөргәндә, Хәкимовага гел бәйләнеп йөри торган карт егетне директор итеп куймасыннармы? Яңа директор буйсынмас кызга тулы хокукы бар сыман кылана. Өйләнеп җибәрергә нияте барлыгын сиздерә. «Каршы килеп торасы түгел. Ни эшлэргә белермен» кебегрәк сүзләр дә ычкындыра. Бу капкыннан, янаулардан котылу эмәле бар, әлбәттә. Сания Хәкимова, комсомолка, БГТО, БТСОга норма тапшырган кыз буларак, фронтка җибәрүләрен үтенеп, район хәрби комиссариатына гариза илтеп кайтты. Кабат-кабат бара торгач, бер баруында комиссар, синең кебек чибәр кызларны сугышка җибәрмибез, сез безнең үзебезгә кирәк дип, кочагын жәеп килә башламасынмы?! Бу көтелмәгән кыланыштан коты очкан кыз, комиссарны төртеп җибәреп, чыгып йөгөрдә йөгөрүен. Инде кая барасы? Кемнән яклау табасы?

Комсомолның Өлкә комитетына барып, үз хәлен сөйләп бирми чара юк кызга. Анда аңладылар. «Штат кыскару сәбәпле» дип, эштән бушаттылар да куйдылар. Хәзер инде фронтка китү өчен, дөрөсрәге, җибәрми калу өчен сәбәпләр юк сыман. Берничә кыз китте дә инде.

Казанга – хәрби комиссариатка!

Каршыларына килеп баскан ак җиңел күлмәкле, ак туфлиле, салам эшләпәле кызга кабинетта утыручылар, берара шаккатып карап торганнан соң, аның теләген игътибар белән тыңладылар. Аннары:

– Көтэргә туры килер, сеңлем, – дип, мөлаем гына хушлаштылар. – Ә кыз аның саен үзенә нормалар тапшырганын, хәзергә исә берәр госпитальдә эшләп тора алачагын аңлатмакчы булып та караган иде дә... Тик госпитальдә эшләү өчен махсус медицина белеме кирәк икән шул.

Вестибюльдә фикус гөле төбөндә елап утырган кызны профессор Вайштейн күреп алды:

– Ник елый микән бу чибәр кыз?

– Алмыйлар бит. Ни сугышка... Ни госпитальдә эшлэргә...

– Бик тә шәфкать туташы булып эшлисең киләмени?

– Әйе.

– Әйдә минем белән. Бездә син ике-өч айда менә дигән шәфкать туташы булып өлгерәчәксең.

Сания кешелэргә тиз ышанучан. Биленә көмеш зинар буган, ак киёмле озын буйлы, тулырак гәүдәле, зыялы кешегә ияреп китте

дә барды. Жәяү түгел. Мәһабәт гәүдәле бу кеше, кызны фаэтонга утыртып, Казан урамнары буйлап алып барды-барды да Карл Маркс урамындагы бер матур бина янына житкәч, фаэтоннан төшереп, үзе белән бинага алып кереп китте. Туберкулёз диспансеры икән бу бинада... Профессор кызны үзләрен каршылаган өлкән яшьтәге ак халатлы хатын-кызга тапшырды: «Кадерлем, бу балакайдан шәфкать туташы ясагыз. Балалар бүлегенә куегыз», – диде.

Менә шулай итеп Саниядән шәфкать туташы ясый башладылар. Фатир ягы да бик тиз жайланды... Пионер вожатыйлары курсларында бергә укып йөргән Казан кызының апасында – кечкенә генә бүлмәдә урын табылды. Ирен фронтка озаткан, үзе ике кечкенә кызы белән торып калган апа иптәш табылуға сөенде генә. Ул үзе дә госпитальдә эшли икән.

– Синең белән, наный, күңелле булып китте. Кичке сменага тыныч күңел белән калам. Син булгач, балалар ялгыз түгел бит.

Барысы да әйбәт булыр иде дә. Апага пропискага алмыйлар. Шунлыктан ипи карточкасы да бирелми. Сабыйлар өлешенә кермәс өчен Сания тамагын бик нык кыса. Хәлсезләнде. Хәлсез кешегә чир-чор да тиз иярүчән бит ул... Бер көнне Сания бик югары температура белән урынга егылды. Бик озаклап кына терелде. Инде кыш үтеп бара икән... Беренче язгы тамчылар түбә кыегыннан тама башлаганда гына торып, урамга чыга алды. Әкрән генә атлый. Кая барганын да белми эле кыз. Шунда аны танып туктатучы табылды... Курсларның житәкчесе булган ханым икән. Мәгариф министрлыгыннан.

– Хәкимова, кая барышың?

Сания үз хәлен сөйләп бирде инде, әлбәттә.

– Булмый болай. Әйдә эле, министрлыкка керик. Кадрлар кытлыгы мәктәпләрдә. Санитаркалар синнән башка да табылыр Казанда.

Бу юлы Дөббяз мәктәбенә юланды. Анда да, Тәкәнештәге кебек, укыту, оештыру эшләренә күмделәр. Тиз арада бу төбәк халкының да мэхәббәтен казанды кыз. Монда да мәһһүр артисткага әйләнде. Барысы да жайланды дигәндә, Каразиректән хат килеп төште. Әбекәе бик авырый икән. Бетерешүенә сәбәбе дә күтәрә алмаслык. Әбекәйнең барысына да таяныч дип торган Фазыл улы хакында хәбәр килгән. Тик юньле хәбәр булмаган ул. Фазыл госпитальдә яраларыннан вафат! Алар Фазылны югалтып торганнар иде бит. Ә ул әүвәле Фин сугышында катнашып йөргән. Аннан исән-имин әйләнеп кайтты дип сөенеп кенә торганда, үзе теләп Ватан сугышына китеп барган. Инде хәзер бөтенләй кайтмас урында. Ана йөрәге бер-бер артлы балаларын югалтуга ничекләр чыдасын? Таифәсе, Нигъмәтулласы, инде менә Фазылы. Жңңгие хатында болай дип язган: «Әбиең сине сагына, һаман сине чакыра. Елый торгач, күзләренә зыян килде. Санияне күреп каласым килә», – дип елый. Бөтен эшенә

ташла да кайт. Эш колхозда да бетә торган түгел. Әбиеңнең чирле йөрәгенә дэва булыр идең ичмасам. Мәктәпкә укытучылар бик кирәк икән. Мин белештем. Колхоз эшен сөймәгәннең беләм инде мин синең. Анысы укытучылар узган жәй кырда колхозчылар белән янәшә урак урды, борчак чапты, кибән куйды. Каразирек кешеләре жебегән халык түгел. Дошманны жиңу хакына үзләрен аямый торган кешеләр яши авылда. Кайт!»

Әбекәе кызганыч иде. Сания Каразиреккә кайтырга булды.

Мәктәптә аңа тарих, география фәннәрен бирделәр. Әлбәттә инде, клуб эшләренә дә чуммый кала алмады. Авыл халкы, тормыш авыраюга карамастан, боекмаска тырыша. Клубта тормыш кайнап тора. Концертлар куела, спектакльләр уйнала. Хәтта кичке уеннар да тукталмый. Сабан туйлары да үткәрелә. Шаян-шук телле, хөр рухлы Каразирек халкы сынаулар алдында баш имәскә тырышып яши. Көндөз басу-кырда, ыңдыр табагында эшләп кайталар да кичләрен берәр өйгә, якты лампа янына жыелып, фронт өчен бияләйләр, оекбашлар бәйлиләр, солдатларга жылы киёмнәр эзерлиләр. Укытучылар да алар янында. Авылга килгән һәр газета хәрәфен дә калдырмый укып чыгыла. Укытучылар авылның рухи терәге, дөнья белән ялгап торучы, фронт хәлләре белән таныштырып торучы бер мәгълүмат үзәге кебек. Укытучылар, һәр замандагы кебек, ул елларда да авылның горурлыгы, намусы, йөз аклыгы, рухи таянычы иде...

Казаннан да артистлар килеп чыга. Алар үз осталыкларын күрсәткәннән соң авыл халкы, үзебезнең Сания дә жырласын дип сорый торгач, кызны да сәхнәгә чыгарып жырлаталар. Бер юлы шулай аны чак кына Рәшит Ваһапов бригадасына алып китми калдылар. Йосыфы кебек чибәр, мәһабәт гәүдәле мәшһүр жырчы үзе дә үгетләп карады. Әмма Сания Йосыф киңәшен тотарга булды: «Артист булуыңны теләмим» дип яза бит хатларында.

Әбекәенә дә күзенәң карасы кебек кадерле оныгын «эртис» итеп йөртәсе килми. Сания аның күңелен күтәрәсе килеп тә, үз сүзен сүз итәр өчен дә Тукай шигыре ярдәмендә әрепләшә. Болай гына әрепләшә инде.

– Әбием, тыңла әле, әбием. Тукай менә ничек дигән бит:

«Халыкка дәрсе гыйбрәттер театр.
Күңелдә йоклаган дәртне уятыр.
Театр яктылыкка, нурга илтә,
Кире юлга жибәрми, уңга илтә».

Әбекәе дә гыйлем шул. Аның «кесәсендә» дә Тукай бар.

– Кызым, син олуг шагыйрьнең «Китап» дигән жыруын белми

торасыңмы эллэ? Болай дигэн бит ул анда (Васфикамал эбекэй шигырыне мөнәжәт сыман итеп көйләп сөйли):

«Һич тә күңелем ачылмаслык эчем пошса,
 Үз-үземне күрәлмичә рухым төшсә,
 Жәфа чиксәм, йөдәп бетсәм, бу башымны
 Куялмыйча жанга жылы һичбер төшкә...
 Шул вакытта мин кулыма китап алам,
 Аның изге сәхифәләрен актарам:
 Рәхәтләнеп китә шунда жаным, тәнем.
 Шунда гына дәрәжәләремә дәрман табам...»

Бусы да – Тукай нәсыйхәте. Син бит зирәк бала. Кайсы тарафның кыйбла улдыгын үзең дөреслә. Безнең нәсел гомер бакый үзебезнең карьяда муллалык иткән. Мулла – хәзерендәге укутучы инде ул. Мөгаллим дисәң дә, хәлфә дисәң дә, халыкның тәрбиячесе инде ул. Ерак бабаң да, Хәкимжан бабаң да, үз атаң да һәр туган баланы, үлем-житемне теркәп, авыл тарихын язып бара торган булганнар. Хәзер шул эшне сәвит алып бара бугай. Ие шул, кемдер аларын да үтәргә тиештер.

Саниянең әбисенең кәефен бик тә күтәрәсе килгәнгамедер, эллә яшерен сере үз күңелен кытыклап торгангамы, саквояжының яшерен кесәсендә яткан Йосыф бүлгән – күбәләк җиңле күлмәген киеп, бер бөтерелеп аласы килде. Мич артына – гөлбәчкә кереп, тиз генә күлмәкне киеп чыкты.

– Ай Аллакаем, сөбханалла! Кызым, хур кызлары мисле бит син! Күзләрем генә тимәсен! Күлмәген күз явын алырлык лабаса! Эшләп алган киемеңме бу, балам?

– Әбием, сиңа гына әйтәм: Йосыф бүлгә бу. Армиягә китәр алдыннан Казан кибетеннән сатып алды.

– Вәгъдә бүлгә димәгәндер бит?

– Алайлар дип әйтеп тормады. Комсомоллар алай сөйләшә белми бит алар. «Төсем итеп киярсен», – диде. – Мин алай да бер дә кимәдем әле бу күлмәкне. Матур килеш саклыйсым килә. Ул кайткач киярмен, әйеме?

– Мондый затлы киёмне, яңа киёмне котлау тиеш. Йолаһы шундый. Сиңа эзерләгән бүлгемне бирү өчен форсат инде бу.

– Нинди бүләк, ди, синнән, әбием минем. Синен бу дөньяда яшәвен үзе бүләк бит миңа. Ятимлектән, үксезлектән йөдәгән жанымә шифа бит син. Бәй, елаттыммыни сине? Елама инде. Яшә генә! Әйдә, икәүләп синен сандыгыңны актарабыз. Шуннан берәр бәләкәй генә сагынмаклык табып алырбыз.

– Эзлисә юк, балам. Мин сагынмаклыкны эзерләп куйдым инде сиңа. Оныта күрмим тагын дип, янымарак алып куйган идем. Менә

бу ак ефәк шәлне бабаң Мәкәржәдән алып кайткан иде. Мин дә синен шикелле саклап кына яптым шәлемне. Берни булмады аңа. Өр-яңа килеш. Йәле, бөркәнәп карале. Ниндирәк әби булырсың икән?

– Нигә инде әби дисең? Кызлар калфак киеп бөркәнгәннәр бит моның ише шәлне. Фотоларда күргәнем бар минем.

– Калфагын да бирәм әле мин сиңа. Энжеле калфак. Анысы үземнең бирнәмнән. Сиңа ядкаръ булыр инде болар. Саклап тот. Бәлки әле үз кызларыңа тапшырырга насыйп булыр.

– И-и-и, сөендердең, әбием. Бу шәлдә әле синен яшьлек исең сакланган. Нинди хушбуй сөртә идең соң син?

– Яшьлек исе дидең бит. Шул инде аның хушбуге – яшьлек... Жиңгәң кайтып кергәнче, жыештырап куй бу нәрсәләргә. Бөтен әйберенне Санияңа биреп барасың дияргә ярата. Хагында сиңа бирер нәрсәм булмады шул.

– Бирдең инде, әбием, бирдең. Бөгелмәдә укыганда, гел ярдәм итеп тордың.

– Сәдака акчаларыңнан аз-маз өлеш чыгаргалаганны әйтсәң генә инде. Ул вакытта Фазыл абыең ташламады инде сине. Сиңа бер киңәшем бар, кызым. Әртислеккә кызыкма син, балам. Безнең нәселгә килешкән шөгыйль түгел ул. Кылангалап йөрү яшьлек гамәле ул. Койгырыш булма.

– Анысы ни дигән сүз, әбием. «Койгырыш» дигәнең?

– Кыланма. Ихлас бул дигәнем...

– Әбием, мин барыбер әнием кебек укытучы булам. Чынлап әйтәм сиңа. Әле «әртисләнәп» йөрүем сүз тыңлап кына бит. Олы кешеләр үтенгәнә күрә генә.

– Бик тыңлаучан булу да юньлегә китерми ул. Үзегең нык булсын. Ходай риза булган гамәл генә хак гамәл булыр. Кыйблаң дәрәс булсын. Тайпылыр булсаң, миннән фатиха көтмә. Аңладыңмы? Колагыңа киртләп куй! Васыятем итеп сана.

– Аңладым, бик аңладым!

– Ярар, кызым, аңласаң шул. Юлыңа начар бәндәләр очрый күрмәсен инде.

Каян белгән диген...

***

Театр куюлар булып тора. Баш рольләрдә жырлый белгән «артист» уйный. Каразиректә Сания инде ул. Галиябану, Хәмдияләргә Хәлилләре, Шәрәфләре, уйный-уйный, яшь кенә егет кисәкләре Саниянең үзенә үлеп гашыйк булып куялар. Игътибарсыз калдырган саен әрсезләнәләр. Өлкән сыйныф укучылары гына бит әле аларның күбесе. Арада Галләм исемле берәү бар. Авылның иң чибәр егете. Озын буйлы, сөйкемле, матур йөзле, дулкын чәчле, гажәеп моңлы

тавышлы бу егет бик яшь эле. Аңа игътибар итми мөмкин түгел кебек тоелса да, Сания егеткә битараф. Чөнки аның Йосыфы бар! Галләм әкиятләрдәге гашыйклар сыман йөри. Үтәр эле! Сания аңа Йосыфы барлыгы, аңа гына тугры булачагы хакында сөйләде бит инде. «Ярата алмам сине. Үзеңне алдама!» – дип өзеп әйтте. Егет тә үжәт: «Сине яратудан мине бер кеше дә тыя алмый. Минем сиңа сокланырга хакым бар, Асылым».

Менә сиңа кирәк булса, яңа исем дә таккан: «Асылым», имеш. Кыш дими, көз дими, һәр атнада Бөгелмәдән, аннары Ютазыдан жәяүләп кайта да житә. Бу дөньяда аңа Асылыннан башка беркем дә юк иде кебек. Жәй житкәч, Сания белән бергә печәнчеләр янына бара. Урак урган жирдә кайнаша. Ык буе болынында печән чапканда, ярдан аякларын салындырып, икәүләшеп жырлап та утыргалыйлар. Чөнки икесенен дә күңелләрендә ярсу, моң яши. Һәр икесенен үз ярсуы, үз моңы! Өченче берәү – Галләмненң жан дустаны Гайнел бу ярсуларга төс биреп, скрипкада уйный. Авыл халкы Сания белән Галләмне тиң ярлар итеп күрә, бу мәхәббәткә хәерхәллек күрсәтә дә бит. Тик Сания барыбер Йосыфны гына сагына. Ә болай кызның үзенә хыялдагы Йосыфны сөйгән килеш «тере егетнең» – янәшәсендәге егетнең мәхәббәтен тою рәхәт тә иде. Ә бит егет кыздан 3-4 яшькә кечерәк, житешеп кенә килә торган чагы. Үзе яшь, әмма мәхәббәте олы! «Мин сине күреп тә, ишетеп тә туя алмыйм» дигән сүзләре һич тә ачуын чыгармый иде кызның. Яшьлекнең назга, чын сөюгә сусавы булгандыр инде бу.

Әмма ул заманның егетләре бик тотнаклы, тәртипле булганга күрә, мәхәббәтләре саф калды аларның. Егет тәрәзә турыларынан жырлап үткәндә, кыз пәрдә читеннән карап кала – менә шундый кысаларга сыя ала торган саф мәхәббәт! Мондый да егет солтанына кыз каты сүзләр белән кагылмый калганына соңыннан да бик сөенде. Үпкән-кочкан барыбер жылга очкан булып иде. Галләм табигать баласы иде. Табигатьнең асыл ташы. Ул мәхәббәте белән бәхетле иде. Егетнең мәхәббәте Саниянең күңелендә моңлы бер жыр булып, гүзәл бер әкият сыман уелып калды. Йосыф Саниянең киләчәге бит ул! Ә Галләм яшь эле. Аңа да аны өзелеп сөярдәй кыз очрамый калмас.

РОНО һәм комсомол комитеты районда агитбригада оештыру эшен Хәкимовага йөкләде. Шаран театры таркалган иде. Янәдән талантларны барлап, яңа труппа тупланды. Сания кабаттан сәхнә тормышы белән яши башлады. Туктаусыз авылларга чыгулар бер дә вакытны калдырмый. Артистлар бөтен жирдә тансык. Даннары да ерак китте бугай инде. Салкын клубларга халык шыгрым тула. Ярымач булсалар да, кычкырып көлеп, тамакларын «туйдыралар» иде артистлар. Фатир хужалары, колхоз биргән кибәкле онны үзләренчә баеп, артистларны сыйлау жаен таба инде анысы. Һава торышы

нинди булуга карамастан, авыл артистлары юлда. Театр кирәк-ярагын жылкәләренә салган артистларның мажаралары сөйләп бетерә торган түгел дә бит. Беркем өйрәтмәгән килеш артист кына түгел, режиссёр да булып киткән Сания Хәкимованың тәвәккәллегә дә соклануга лаек. Авылда дәрәжәле Таифә кызы бит ул. Районда дәрәжәле райком хезмәткәре, гадел һәм акыллы Хәкимов Фазыл сөңдесе бит ул! Шуңа өстәп, Ходай аңа табигый талантны өеп биргән.

Галләм кызның авылдан китүен бик авыр кичерде. Труппа районда йөргәндә, аларның бер чыгышын калдырмады. «Асылым, ничә кат сорасалар да, чык сәхнәгә. Мин сине күреп туя алмыйм». Менә шулай дәрәжәләр белә иде бу яшь егет үзенә апа булырдай кызны. 1944 елның март ахырларында аңа да армиягә китү чираты житә. Егетнең авыл белән хушлашуы Асылы белән хушлашуга әверелә. Ул һаман, «Асылъяр»ны җырлап, авыл әйләнә. Асылым кала дип яшь түгә. Аңа кушылып, авыл елый. Каразирек сөлектәй егетен яу кырына шулай елап озата. Әжәл чалгысының асыл егетләренә аямавын, сугыш дигән аждаһаның комсыз нәфесен чамаларга өлгерде инде авыл. «Йә кайтырбыз, йә кайтмабызлар» күп яңгырады авыллар өстендә.

Галләм яу кырына сөйгәнән күрә алмый ничек китсен, ди. Әле генә Башкортстаннан кайткан Асылын Ютазыда эзләп таба ул. Кичен Кәрәкәшлөгә концерт белән чыгып китәргә торган чак бит. Үгетли торгач, егет хәрби комиссариатка кире кайтырга күнә. Ризалашкан булып кыланган гына икән. Кәрәкәшле клубында, әкияттәге Шомбай диярсен, тагын Галләм утыра. Санияне тагын бер күреп калыр өчен 15 километрны җәяүләп килеп житкән! Кыюланган егет сәхнә артына кереп, үз таләбен куя: «Бүген минем өчен генә җырла. Минем өчен генә бие!» Күзеннән, йөзеннән мәхәббәт нуры түгелгән егеткә карышып кара син! Аның өчен җырлый, аның өчен бии Сания. Кич белән урамда җитәкләшеп йөриләр дә әле. Март аеның аяз салкын киче күшәккән жаннарны жылыта алмый. Артистлар туктаган фатирга алып кереп, кайнар чәй эчереп, соңга калсаң, җәза алырсың дип юмалап, көч-хәл белән озата егетне кыз. Киткән кебек була да егет кабат йөгереп килә. Шулай берничә мәртәбә китеп-кайта әле ул. Аның өчен аерылу бик тә авыр булган, ахрысы. Әллә бүтән күрешә алмаячакларын сизде микән?

Бу хушлашу икесе өчен дә хушлашу елы булган икән ул. Саниягә яшьлегә белән, Галләмгә гомере белән. Вәгдәләр биреп озатмаса да, ятимлек мөһере белән үскән Сания өчен егет бик кадерле була. Егет кызга ул туя татып карамаган ярату жылысын бирә белә иде бит. Кирәкле кадерен төшендерә иде. Гәрчә Каразирек кешеләре дә кызга карата миһербанлы булдылар. Авылдашларының игелеген, яхшылыгын күп күрер әле ул. Әмма гомуми жылылык аерым кадер түгел бит әле.

Санияне яраткан егетләрне язмыш галижәнап үзенчә сакларга тырышып караган, күрәсен. Егетләрнең икесе дә зур сугыштан беркадәр читтәрәк калалар. Йосыф – Төрөкмәнстанда, Галләм – Ерак Көнчыгышта. Икесе дөньяның ике читендә. Галләм әйләнәп кайтмый.

Язмыш Санияне кисәтеп куя үзе.

Галләм китеп берничә айдан соң Сания төш күрә. Берничә иптәш кызы белән Каразиректәге өйләрендә икән болар. Бервакыт өй караңгыланып киткәндәй була. Ишегалдына чыгып карасалар, күк йөзен ниндидер шомлы кара болыт каплап алган икән. Шул болыт артыннан кара атка атланган олы гәүдәле, кап-кара йөзле бер кеше килеп чыга да, ишегалдына кереп, атыннан төшә. Атын абзар почмагына бәйләп куя. Аннары кызлар арасыннан Санияне эзли башлый. Куркынган кызлар чыгып кача. Сания берьялгызы кала. Ул да качып китәргә азаплана. Тик кара кеше аны бик тиз таба. Инде эләктереп тә ала. Кыз тартыша, ычкынырга тырыша. Кара кеше, кызны күтәреп, күпергә таба алып китә. Артларыннан Галләм йөгәрә: «Калдыр аны, калдыр!» – дип инәлә. Елга аша салынган күпергә килеп кергәч, теге кеше ниндидер эфсен укып өрүгә, Галләмнең аяк астында күпер урталай убылып, егет елгага егыла да агып китә.

Ярый әле, бу төш кенә булган дип уянып киткән Сания куркуыннан тиз айнай. Берәздән тәмам оныта. Хорафатларга ышанып торырга монда. Комсомол кыз бит ул! Еллар үткәч кенә, комсомолка ул төндә чынга аша торган төш – язмыш төше күргәнлеген аңлай.

1944 елның жәе. Тырыша-тырыша эшләп йөриләр. Сугыш ахырына якынлашкан дәвердә тормыш итүләр аеруча авырлашкан. Ачлык авызын тәмам ыржайта. Адәм балалары кайгы-хәсрәттә. Нәр өйгә кайгы канаты кагылып үткән.

Бер көнне артистлар янына бер сәер кеше килеп керә. Бу Әлмәттә театр ачарга йөрүче Галиев дигән кеше икән. Булачак театрының директоры, имеш. Ул кеше Ютазы агитбригадасының чыгышларын карый, артистлар белән ачык итеп сөйләшә. Барысын да жыйнап, Әлмәткә алып китәргә дип килгән икән. Тик аның күзе Санияне генә сайлый. Имеш, менә монысы – коеп куйган артистка. Килмәгән жире юк. Сания карыша. Ул бит вакытлыча гына сәхнәдә. Сугыш тәмамлануга мәктәпкә кайтачак ул. Әнисенең өзелеп калган хыялын тормышка ашыру – аның бурычы. Әлмәт театрының директоры булачак кеше үз дигәнәнә ирешә алмыйча китеп бара. Агитбригада искечә эшләп кала.

Тик бу директор бик үжәт икән. Әйләнәп килә. Бу юлы Казандагы Сәнгать комитеты дигән оешмадан Сания Хәкимованы Ютазы агитбригадасыннан Әлмәт театрына күчерү турында боерык алып килгән. Мөһерле кәгазь ышандыра бит ул. Югыйсә Ютазыда комсомол комитеты каршында оештырылган агитбригадада әлегә комитетның

ни эше булсын инде? Беркатлы баш ризалашты. Яклау эзләрлек кешесе дә юк бит инде. Аннары өлкәннәрне тыңлау әдәплелек билгесе санала торган иде бит элгәре. Агитбригададагы Дамира исемле кыз менә чәчрәп чыкты: «Мин барам, мине дә алыгыз», – дип, үзе ялынырга кереште. Елый-елый ялына. Аны да алалар.

Сания белән Дамираны Әлмәттә озын гына буйлы бер кеше көтеп торган. Әлмәт театрын оештыру мәшәкәتلәрендә булышыр өчен Казаннан ук килгән бу иптәш үзен Татар дәүләт академия театры артисты Нәбиулла Сабитов дип таныштыра. Тик аны электән белгән кешеләр Нәби дип кенә йөртәләр иде. Нәби абзый кызларны үзе төшкән фатирга алып кайтып урнаштыра. Фатир хужалары әби белән бабай икән. Аны-моны уйламаган ике сәдә кыз, шунда яшәп калып, һәр көнне репетицияләргә йөриләр.

Нәби абзый кызлар белән тату гына яши. Сүзгә дә оста икән. Шаян да. Дамира хәтта аңа гашыйк булып та куйды бугай... Репетицияләрдән соң да Дамира клубта кала, Сания кайтып китә. Ул Дамира белән Нәби абзыйның кайчан кайтып ятканнарын да күп вакыт сизми. Иртән уянганда Дамира янында була.

(Сания Хәкимова язганнан)

«Сабитов абый зур чоланның бер читендәге караватта йоклый. Без Дамира белән чоланның икенче читендәге чыбылдыклы караватта. Бер төнне гөрс иткән тавышка уянып китсәм, Дамира идәндә ята. Нәби абый аны караваттан тибеп төшергән икән. Әллә бергә йоклаганнар инде? Ачуланышканнар, ахрысы, болар. Тавышка әби белән бабай да торып чыктылар. Мин дә Дамираны якый башладым. Әби белән бабай миңа дәмшәскә куштылар. Иртәгәсен Дамира директор Галиевкә зарланган булса кирәк. Ул бүтән минем янга кайтмады. Күчмә вымпел шикелле, шул Галиев белән яшәп калган. Галиев абый Дамирадан 25 яшькә өлкәнрәк кеше иде. Миңа «апа» дип өзәлеп торган тыйнак Дамира шундый булыр дип кем уйлаган. Ул шундый булуы белән минем дәрәжәне дә төшергәндер бәлки. Мин дә бу фатирдан башка жиргә күчәм дип жыена башладым. Олы яшьтәге ят ир кеше белән бер чоланда йоклый алмыйм бит инде мин. Әби белән бабай: «Без сине кызыбыз кебек яраттык. Күчмә инде, кал инде. Безнең якка кереп ят», – дип ялынгач, мин аларда калдым. Әлегә дә баягы тыңлаучанлык! Теге абыйның, чоланда булса да, шунда яшәп калуын уйлый белмәгәнмен.

Сабитов абый дустым, сердәшем кебек кылана. Йосыфтан килгән хатларны бергәләп укыйбыз. Мин аңа Йосыфка булган мэхәббәтем хакында, аны ничек сагынып көтүем хакында сөйлим. Ул кайткач, театрдан китәм мин димен. Йосыф артист булуымны теләми дим. Кыскасы, Сабитов абыйны да, Фазыл абыем кебек, әйбәт кеше дип беләм. Ә бу абыйның күңелендә мине шулай үзенә ияләштереп,

ничек тә үзенеке итү турында мәкерле уй үрмәкүч сыман оя корып яткан икән. Ул миңа кагылыр дигән уй башыма да килмәде. Әтием яшендәге олы кеше ничек миңа карата начар гамәл кылсын! Бигрәк нарасый булганмын инде. Начар хәлләр була икән дип ишеткәнем дә юк иде бит минем.

Бер көнне спектакльдән соң мин, гадәтемчә, иртәрәк кайтып киттем. Коелган алмалардан компот ясап куйган идем. Төнлә, кеше борчып, чәй хәстәрләп йөрмәс өчен шул компотны гына эчеп ятам. Шикәр дигән нәрсә булмагач, компоты да эче инде аның. Күрәсең, минем эчемлегемә теге абый йокы даруы салган. Үлгән кеше кебек йоклаганмын. Мин инде өйдә, әби-бабай ягында йоклыйм. Теге абый белән гармунчы егет яши хәзер чоланда. Көзгә кердек бит инде. Салкынайтты.

Коточкыч төш күреп, бастырылып уянып киттем. Уянып киттем дию дәрәс тә түгел. Уяна алмый азапланам. Тәнемдә шундый авырлык. Кыймылдый да алмыйм. Тәнемне пычак белән тураган кебек көчле авырту телеп үтә. Коткар мине албастыдан дип, Ходаема ялварам. Бер заман теге авырлык бетте кебек. Үзем дә чынлап торып уянып киттем. Көч-хәл белән торып утырсам, төш дигәнем өн булган икән! Теге абый минем янда елмаеп ята: «Рәхмәт, сеңлем!» – ди бу миңа. Мин шашар дәрәжәдә сикереп тордым да өстәлдә яткан пычакка үрелдем. Пычакны теге абый өстенә күтәрдем. Тик каян килсен, ди, инде миңа ул дәрәжәдә батырлык! Пычагым чылтырап төшеп китте. Киёмнәрәм теләм-теләм телгәләнгән.

Мин мәххәрәләнгән! Миңа карата коточкыч вәхшилек кылынган. Минем гыйффәтем югалган. Торып, урамга чыгып киттем. Тышта шундый шомлы таң атып килә. Табигать тә минем белән бергә кайгы кичерә. Өстәвенә илдә сугыш бара. Йөрәгемне ярып чыккан беренче сүзем: «Хуш, Йосыф!» – булды. – «Хуш, Йосыф! Мин фажигага тарыдым!» Үзем гаепле. Саклана белмәдем. Әбиләрнең мунчасында юынып, өйгә кергәндә, теге абый торган иде инде. Елмая. Шундый бәхетле бу дию пәрие. «Рәхмәт, сеңлем. Син хәзер минеке инде, – дип тагын кабатлый бу. – Шулай итмәсәм, син миңа булмыйдыр идең», – ди. «Мәңге булмам!» – дип, тагын тышка чыгып китәм... Карый алмыйм теге кеше ягына. Күрә алмыйм! Күземә иблис булып күренә.

Икенче авылга күчәсе көн иде. Миңа артистлар гажәпләнәп карыйлар. «Ни булды да ни булды?» «Аягымны авырттырдым», – дим. Теге абый мине күтәрәп алып, арбага – декорацияләр өстенә утыртып куйды. Үзе янымнан атлый. Үзе һаман сөйләнә: «Бәхетле итәм мин сине!»

Мин хәзер фатирны үземә үзем табам. Теге кешене яныма китермим. Директорга рәнжедем. Шул кадәрле ялынып алып килде бит ул мине Әлмәткә. Ә үзе шулкадәр битараф. Барлыгымны да

белмэгэндэй йөри. Үзара килешеп эшлэнгән жинаятъ булды бугай бу. Соңыннан ул директорны умарта күче сарылудан үлгән диделәр. Кызганмадым. Дамира аның белән кушылган иде. Ул да яшъ килеш тол калды. Озакка булмаган икән ялгызлыгы...

Дамираның астыртын хыянәтеннән башланмады микән әле минем бәхетсезлегем. Авылда чакта ук миннән бик каты көнләшкән икән бит ул. Дамира да Йосыфка яшерен мәхәббәт утында янган. Шул мәхәббәте аны миңа койрык кебек тагылып йөрергә мәжбүр иткән дә инде. Ютазыга теге кеше (мин Сабитовны алга таба да теге кеше дип кенә атармын. Чөнки аның исемен әйтергә дә жирәнәм) килеп төшкәч, Дамираның «мәхәббәте» аңа күчкән. Гади бер авыл кызы кебек күренгән Дамирада гажәп бер яраклашучанлык кебек сыйфат бар иде. Ул миңа да үз фәлсәфәсен төшендерергә тырышып карады: «Сания, малайкаем, сугыш ахырына ирләр калмаячак. Шуны чамалыйсыңмы син? Без утырып калабыз бит. Әнә теге Вәлия бар иде бит әле. Арткы урамныкы. Шул Вәлия тумыштан бөкре бер кешегә кияүгә чыгып куйган. Бөгелмәдә. Бөкре дип тормаган. Ирле кеше ирле кеше инде ул дип әйтә ди. Минем инәй дә ирле кеше Идел кичә ди. Аның сугыштан исән кайтканы да барыбер йә аяксыз, йә суқыр. Сиңа Галиев кызыга. Сүз кушса, ялындырып торма. Алайса, аңа үзем кармак салам. Кара аны».

Теге абыйны үзенә каратырга бик тырышып та (никләр генә каратмады икән соң?), караваттан очып төшкәч, Галиев абыйга күчкән минем авылдашым. Әмма Йосыфтан да өмет өзмәгән бугай. Чөнки минем ни хәлгә таруымны белүгә Төркестан гарнизонына хат очкан. Миннән хат килүдән туктагач, Йосыф үзе мине эзләтә башлаган. Менә шул чагында Дамирадан Йосыфка кайгы уртаклашкан, «чын дәрәсән» сөйләп биргән хат килеп төшә дә инде. Үзенә Галиев абый кочагында икәнлеген әйтмичә генә минем егетемә хат язып торуын дәвам итә Дамира. Миңа Йосыфтан хат 19 елдан соң гына килде. Үзем исә хат язуды туктаттым. Ни йөзем белән аңа хат яза алыым, ди, мин! Миңа Йосыф алдында бик оят иде. Гыйффәтен югалткан кызны иң начар, иң эхлаксыз, затсыз бозык кызга саныйлар иде бит. Андый кызларга өйләнмәгәннәр дә. Мин беттем. Югалдым. Яшәүнең мәгънәсе калмады. «Матур Сания», «Жырчы Сания» юк иде инде. Минә йокыда вакытта мәсхәрә иткәннәр дип кемне ышандырасың? Көлке бит бу! Мин ятим кыз. Яклаучыларым юк. Нишләргә соң миңа, нишләргә?

«Кем белән хур булсаң, шуның белән зур бул!» – диләр иде ул вакытта. Мин дә кара язмышыма каршы тора алмадым. Теге кешегә минем ризалыгым кирәк тә түгел. Кешене үтерү өчен ризалык сорап торалармы соң? Мин үземне, Йосыфны кызганып еладым да еладым. Яшьлек гөлем шулай сынып төште минем.

Мин хэзер экияттәге патша кызы сыман дию пәрие тырнагында. Ул мине үзенәң өнәнә алып китеп бара. Башта туган авылы Әлкәйгә алып кайтты. Туганнарына төштөк. Теге кеше мине беренче кичтә үк кыйнап атты. Энесеннән көнләшкән икән. Ул арада, аның нинди залим кеше икәнән сөйләп, котымны алдылар. Тизрәк качарга тырыш дип кисәттеләр. Өлгәрә алмый калдым. Паспортымны урлап алган икән инде. Авыл советында мөһер суктырып кайткан бу – мине, имеш, законлы хатыны иткән: «Койрыгың бозга катты, сеңлем! Миннән ычкына алмассың».

Минем бар булган киёмемне он, йомырка, ярма, майга алыштырып куйды бу. Янәсе: «Казанга кайткач, тагын да яхшырагын алырбыз!»

Аннары теге кеше мине Казанга үз фатирына алып кайтты. Кечкенә генә бүлмәдә сеңлесе белән яшиләр икән. Бәдәр безне авызын турсайтып каршы алды:

– Тагын бер мәткә алып кайткан икән инде!

Күргән төшем раска килде. Бөтен кыяфәте, рәвешә шушындый иде бит төшемдә күргән затның. Йөзе генә кара түгел иде. Әмма эче тоташ кара булып чыкты».

Дию пәрие өнәнә

Ике туган яшәгән оя – Сания өчен зиндан. Саниядән үзенәң «кайнар мәхәббәтенә» бәрабәр хисләр даулап ала алмагач, теге кеше хатынын канга батырганчы кыйнап ташлый. Көн саен бит ул! Сәбәпләр күп. Һәрбер жан иясеннән чибәр хатынын көнли. Һәр адымын күзәтә, ялгызын калдырмый. Йоклап китсә, баш очында сакта тора: «Төшендә ни күрдән? – дип, сорау ала. Юк гаебен танырга мәжбүр итә. – Әһә, төшләнәп, Йосыфыңны чакырдың!» – дип акланырга мәжбүр итә. Гел исенә төшереп торгач, Сания дә уйлый шул Йосыфын. Үзен аның алдында гаепле итеп хис итә. Вәгъдәсен бозган хыянәтче итеп тоя. Үзен үзе саклый алмавына гарьләнә. Әйе шул: егеткә булган мәхәббәте сүнми дә, сүрелми дә. Көчәя генә бара. Йосыфың исеме генә исенә төшсә дә, бәхетсез йөзе нурланып китә аның. Жандай газиз затның кайдадыр барлыгына, кайдадыр яшәвенә куанып яши. Бу мәхәббәт Саниянең йөрәгенә мәңгегә урнашкан мәхәббәт иде шул.

Кайда ул Йосыф? Исәнме икән аның бәгырь кисәге? Саниясенең хәленнән хәбәрә бар микән аның? Билгесезлектә үтәсе елларның төгәл исәбен анык кына белә алса да, ярар иде әле. Юк шул, белми. Зинданда үтәсе еллар исәбе дә мәгълүм түгел. Әллә бөтенләй дә күрешә алмаслар. Саниянең көне ел тоелган бихисап кара елларны кичәсе бар.

Теге абыйның залимлыгы чамасыз. Залим гына, ерткыч кына түгел, ул әле үзен-үзе белештерми торган юләр дә икән. Әүвәле

кыйнап ташлый, аннары шашып-шашып сөя башлый. Бүлмәсендә генә бикләп тота хатынын. Алай-болай ычкынып, чыгып йөгәрә күрмәсен дип, үзе эшкә киткәндә сөңлесе Бәдәрне Саниянең өстенә утыртып китә. Кузгаласы булмагыз!

Эшкә керү турында сүз дә булырга мөмкин түгел. Үзе дә театрдан китеп (аны кем тотсын), төрле урыннарда, элбәттә инде, бернинди хужага буйсынмый торган оешмаларда гына эшләп йөри. Икейөзле бу хайн кешеләргә ярый белә, теләсә кемне үз кубызына биетә, ышандыра ала. Менә бу жәһәттән «чын артист» иде ул чын артистлар Нәби абзый дип белгән кеше.

Әкрәнләп чын йөзен үзе дә ача. Чөнки сүзләренең тәэсирен күрүе аңа ләззәт бирә.

– Ха-ха-ха, бичәкәй. Син әле нинди тозакка капканыңны белмисең. Без синең белән син туганчы ук Чәкән базарында очрашкан идек. Синең анаң минем атайның күзә төшкән иде. Таифә исемле иде бит әле синең анаң, әйеме? Шуңа Таифәгә этәй өйләнмәкче иде бит минем. Мин дә кызыккан идем аңа. Мин яннарында идем. Бөтенесен ишетеп тордым. Анаң көлдә минем этәйдән: «Абзый, мин инде кияүдә. Тиздән бәби табарга торам. Соңладың», – диде. «Карарбыз, – диде этәй. – Мин соңласам, улым өлгерер. Кыз табарга тырыш!» – диде. Син – ул кыз. Минем этәй синең анаң алдында да бурычлы булып калмаган. Кичерә белмибез без үзәбездән көлгәнне. Анаң сәнәкчеләр кулыннан үттеме? Ха-ха-ха! Этәй кулы уйнагандыр анда. Аннан башка булмас. Таифә йөргән сукмакны карап куйган иде инде ул!

– Хәшәрәтләр! Атаң да, син дә – хәшәрәт!

– Мин бу сүзне күп ишеттем. Бер төгем дә коелмады. Син – минем алтынчы хатыным. Килә тордылар, китә тордылар. Берсен дә эзләп йөрмәдем. Ә сине жибәрмим мин. Чөнки озак көттем. Ә теге хатыннары чанага жигеп, күңел ача торган идем. Сине жиккән юк бит әле. Ачуны чыгарсаң, Гыйбадулла чагымны искә төшерермен. Аң бул! Гыйбадулланы Әлкәйдә беләләр! Казаннар белми әле. Бәлки, беләләрдер дә...

Яшь гаиләдә мондый хәлләр хөкем сөргәннән дә белми бит туган-тумача. Килеп торалар. Азнакайдан ирнең туганы килгәч, өчәүләшеп театрға барганнар иде дә теге кеше, хатынын туганы белән калдырып, каядыр юк булды. Аны театр янында көтеп-көтеп тә, ул күренмәгәч, кайтып киттеләр инде. Өйгә урамның икесе ике ягыннан кайтсалар, яхшырак буласын аңлата алды инде Сания. Туган тиешле кеше дә агаеңның ниндирәк кеше икәннән белә.

– Ярар соң... – дигән булды.

Теге кеше өйгә дә кайтмаган икән. Тагын көтеп карадылар. Бәдәр дә каядыр киткән. Аптырашып утырып булмый бит инде. Туганның да йокысы килә. Иртүк торып, Азнакайга кайтып китәсе бар. Икесе

ике урынга барып яттылар. Төн үттө. Хужа кайтмады. Иртэн кунак киткәч кенә «кайткан» бу. Сания торганда, өйдә йөри. Тыныч кына сыман эшенә китте. Әмма кич Саниянең «сабагын укуыту» белән төгәлләнде.

– Энекәш белән йоклагансың. Күршеләр ишетеп торган. Күршеләр белән ике арада «колак» бар безнең. Ул сиңа шулай диде. Син аңа болай дип жавап бирдең.

Әллә ни сөйләшмәгәннәр дә иде инде. Кунак абый: «Бик начар торасыз икән. Ничекләр торып бетерерсең, сеңлем жиңги, моның белән» кебегрәк сүзләр генә әйткән иде. Чөнки теге кеше хатынын энесе алдында да кыерсытырга өлгергән иде.

Бөтен сүзләре дөреслеккә туры килеп тора. Саниянең тәмам кәефе китте инде. Күршеләре дә шундый булгач, бигрәкләр дә өмет юк икән инде котылуга. Кыйналганыннан бигрәк, ышанычы калмаганга өзгәләнде Сания. Күршеләр дә аңа каршы микәнни соң? Инде хәзер күршеләргә дә шикләнеп карыйсы микәнни?

Ә бит күршеләре аңа ошый иде. Әйбәт кешеләр кебек тоела иде. Алар яшәгән дүрт катлы бу йортта Академия театры артистлары байтак. Теге абый: «Алар барысы да – начар кешеләр, алар белән аралашасы булма», – дисә дә, Сания аралашу җаен таба. Дөресрәге, күршеләр үзләре аны араларына алырга, залим заттан араларга тырыша. Мәрһәм Сульва, Каюм Бариев, аның хатыны Разия апа, Мәрһәм Чанышева, Гөлсем Камская, Рәшидә Жһаншина, кухняда яки коридорда очрашканда, Санияне сөйләштерергә тырышалар. «Без С. ның кем икәннән беләбез. Аның хакында безгә сөйләвен кирәк тә түгел. Үзең безнең белән берәз сөйләш. Сиңа жиңелрәк булып», – диләр. Тора-бара Сания дә алар белән исәнләшеп, сөйләшеп йөри башлады. Үзара искиткеч жылы мөнәсәбәттәге артистлар Саниягә бик ошый. Хатын-кызлар пешеренергә ярата. Чынаякларын, чәй әйберләрен күтәрәп, бер-берләренә кунакка йөриләр. Күрше Разия апасы бигрәкләр дә игътибарлы Саниягә. Яклаучысыз ятим кыз икәннән беләп алгач, гел хәленә кереп тора. Тора-бара «колак» мәсьәләсе дә ачыкланды.

Теге абый ул көнне театрдан иртәрәк кайтып, сеңлесеннән ишекне бикләтеп, үзе эчтә калган да карават астына кереп яткан икән. Мондый хәл икенче бер кунак абый килгәч тә кабатланды. Бу юлы инде Сания йокламады. Иртәнге дүртләр тирәсендә теге абый карават астыннан үзе килеп чыкмасынмы!

Мондый кыргый яшәештән яшь хатынның тиз арада карчык кыяфәтенә керүенә аптырыйсы юк. Йөзеннән елмаю киткән сулган гөл ул хәзер. Инде бала да бар. Жәберләүләр җимеше булганга күрә, төгәл санлы булмас инде дип, яшь ана бик борчылса да, фәрештәләр саклаган икән нарасыйны. Бала юләр дә, гарип тә түгел иде. Балага

хатын-кыз бәхетеннән мәхрүм Бәдәр хужа булды. Елаганда яки имезәсе булганда гына әнисе кулына керә торган иде бәби. Их, балаңны туйганчы сөйсәң иде ул! Саниянең юанычы, шатлыгы шул бала – Хәмите ләбаса!

Бала туу да залимны үзгәртми. Ул һаман үзен сәер тотта. Көннәр бусе, каршыдагы йорт түбәсендә утырып, өй эчен күзәтә. Аннан йөгереп кайтып керә дә хатынын чабакларга керешә. Авыр эш күрмәгән эзмәвер иргә юка гына, бәләкәй генә хатынны өстерәп йөртү эткә сөяк белән уйнаган ише генә.

– Әле генә чыгып киттеләр. Үзем күрдем!

Бар, исбатлап кара!

Ул залим гына түгел иде бугай. Санияне Сукурлар жәмгыятенә эшкә урнаштырды – яшәрлек акча да кирәк бит. Чын сәбәбе – күзсезләр хатынының матурлыгын күрмәс! Әмма көнче ир теләсә кайсы вакытта килеп кереп: «Йә, кая яшердегез. Кайсыгызның куенында?» – дигән булып, буран кубаргалап китә.

Кайда да Саниягә бер киңәш: «Торма аның белән. Кач аңардан!» Аннары, киңәшкә өстәп, Нәбиненң әле Сания белеп өлгөрмәгән хилаф гамәлләрен санап китәләр. Бер өйдә яшәмәгән кешегә киңәш бирү жиңел ул. Алар өчен ул – жинаятчы, Сания – корбан! Чынында да, шулай инде ул. Теге кешегә бәхет хатынын жәберләүдән гыйбарәт. Аның өчен бу тормышта бүтән ләззәт юк. Санияне елаткач, аңа исциткеч рәхәт булып китә.

Беренче качу

Беркөнне, Сания яшәгән урынның кайдалыгын белешеп, аларга мәхрүм абыйсының дустаны кагыла. Ишеккә килгән кешенә кемлеген кат-кат сорашкан, хатын аны кертә. Якташы авылда булган икән. Саниянең адресын алган. Әбекәе бик борчылам Сания өчен дигән. Шуннан соң якташ абыйның да башына уй төшә. Дустаның сөйләсә ни хәлдә икән – белеп кайтасы иде бит. Казанга йомышы да төшә торган. Дустаны Фазылының эманәте бит ул. «Хәл кадәри ярдәм итәргә тырыш, белешеп тор» дип язган була ул фронттан килгән соңгы хатында. Каразирек кешесә белән күрешкәч, Сания аның тизрәк китүен үтенә: «Бик көнче минем ирем, Исмәгыйль абый. Гаеп итмә инде».

– Авылның иң чибәр кызы идең. Ни булды сиңа? – дип, авылдаш абый елап жибәрә. Сания дә елый. Исмәгыйль абыйсына хәлен аңлата.

– Дию пәрие өнәндәге тоткын хәлендә мин. Башым кыйналуудан чыкмый. Бер кеше белән дә аралаша, хәлемне белдерә алмыйм. Бик явыз сөйләсә дә бар. Ирем өйдә югында мине ул сагалый.

Саниянең кеше ышанмаслык хикәятен күз яшьләренә буылып тыңлаган абый бер генә жөмлө әйтә:

– Коткарам мин сине, сеңлем!

Икенче көнне ул Санияләргә балдызын жибәрә. Теге кешенең Исмәгыйль абый белән йөзгә-йөз очрашмый калуы яраган икән эле. Чөнки балдызның да сүзе «Каразиректән килдем кичә генә, – дип башлана. – Жңңгәң бик каты авырый. Үлем түшәгендә. Сания белән бәхилләшсәм килә дип әйтә. Кайтсын, үзеңнән калдырма дип, гозерләнеп калды», – ди Һәдия исемле ул хатын.

Теге кеше, икәүләшеп ялвара торгач, риза була. Каразирекләрдә алдында яхшы атлы булып каласы килә икән эле. Чөнки Саниянең калган әйберләрен алып килү сылтавы белән икәүләшеп авылга кайткач, бик тә хөрмәт күрсәтеп, өйдән-өйгә йөртеп, кунак иткәннәр иде «яшь» кияү белән Санияне.

– Нибары биш көнгә жибәрәм. Үзең белән алып китәсең, үзең белән алып киләсең!

Бу шартка бик риза инде хатыннар. Вокзалга теге кеше үзе озата төшә. Вагон эченә кереп, карап, тикшереп чыга инде анысы. Һәдия дә кереп утыра вагонга. Берничә станцияне узгач кына төшеп кала. Поездлар ул заманда бик озаклап йөри. Чынында, биш көннең дүртесе бару-кайту вакытына керә. Сания белән яшь балага Каразиректә булу өчен бер көн калдырыла. Ярый эле, бала имә. Югыйсә, Хәмитне аждаһа Бәдәр Саниягә бирмәс тә иде.

Юлда ничек барылгандыр. Каразиректәгә күрешү Сания хыялындагыча булып чыкмый. Жңңги кеше сау-сәламәт. Әбисе дә, шөкер, аягында.

– Йөрмә идең артист булып. Шулар кирәк сиңа! – ди жңңги.

– Ник монда тиле баласын алып кайттың? – ди әбисе. – Мин синең иреңне күргәч үк әйттем бит: «Син ахмак кешегә баргансың», – дип. Хәмитне кулларына алып сөймәделәр дә инде болар.

Сания бик ябыккан, хәлсезләнгән иде. Ачык чырай, жылы караш күрмәсә дә, берничә көн эрсезләнеп авылда яшәгәч, күршеләрдән кемдер биргән кабык арба-бишеккә Хәмитен утыртып, авылдан чыгып китми чарасы калмады. Юлы әтисе гаиләсә яшәгән авылга таба. Әтисен дә сагынган иде инде ул. Бәлки эле ул да олы кызын сагынгандыр.

Бик аша салынган күперне язгы ташу алып киткән. Уйлый белгән кешегә күперсез калу кадәресе дә бер фал. Яңа күпер эмәлләп куярга ирләр кулы юк шулар. Сыңар киртә сузганнар. Сыңар киртәдән сыңар кеше генә, кулына ныклы таяк тотып, ничек кирәк алай, чыгып йөри ала икән. Саниянең бишек арбасы, арбасында Хәмите бар. Суны ерып кына чыгарлык түгел – тирән! Теге турыдарак каплап куелган көймә ята ятуын. Көймәгә арбаны сыйдырып та булыр иде. Арба

суга мэтэлеп төшмәс дим кем ышандыра ала? Әле бит, арбадан кулны ычкындырып, ишәсе дә бар. Әгәр Сания болай итсә: баланы тал төбенә бәйләп куеп, башта бишекне теге ярга чыгарып куйса, аннары баланы алырга кире кайтса? Яки әүвәле баланы теге ярга чыгарып, аннары бишекне алырга чыкса?.. Алай булмас. Теге ярда баланы утыртып куярдай таллыктар юк.

– Апа, аръякка чыгасымы әллә сиңа? – Кармак салып утырган малайны абайламаган булган икән.

– Әйе шул, энем. Аръякка чыгасы иде шул.

– Бишекне дә алып чыгасымы?

– Бишекне дә, бишектәге улымны да...

– Утыра торыгыз. – Малай, көймәне сөйрәп, су читенә төшерде дә үзе ишкәк юнәтергә китте. Көймә хужасы ишкәкләрен калдырып йөрми инде ул. Малай да хәстәрле. Берәүнең бәрәңге бакчасы киртәләре арасына яшергән ишкәккә ярарлык койма сыныкларын тотып килде. – Курыкма, апа, беренче тапкыр гына чыгаруым түгел кешеләрне. Әле бүген иртән бер солдатны да чыгардым. Ул авылга кайтты. Сөз менә китәсез.

Бу хәбәрдән Саниянең йөрәге сулкылдап куйды. Сугыш беткәнгә ике ай, бәхетлеләр кайта.

Көймәгә урнаштырылган бишектәге яшь тә ике айлык бала хәлне аңлап тора диярсен. «Тик кенә ят, улым, алайса, суга егылырбыз да агып китәрбез», – дигәч, анасына карап елмайды гына: «Янәсе, борчылма, әнием, егылмабыз». Бик акыллы бала иде шул ул...

Ыкны көймәдә кичкәннән соң ана белән бала, жәй башының матур көненә, туган якның ямьле табигатенә сокланып, ком-ташлы юлдан ипләп кенә бик озак атладылар. Ык буйлатыбрак атлаганда, аяк табанын йомшак үги ана яфрактары сыйпап-сыйпап кала. Чыпчык сабынының алсу чәчәкләре бишек тәгәрмәчләрен сыйпап кала. Вак бака кабырчыктары шыртлап ватыла. Ташлыкта сиртмә койрыклы кошлар сикерешә. Хәмиткә дә бу өр-яңа манзара кызык тоела. Мондый хозурлыкны, иркенлекне күргәнмени ул таш диварлар арасында үсәргә азапланып яткан бала? Елмайган була сабий. Елап, әнисен бимазаламый. Көн эсселәнә төшкәч, әнисе Хәмитнең башына эрекмән яфрагы ябып куйган иде. Балага бу тагын бер кызык кебек тоелды. Шуннан соң Сания үзенә башына да эрекмән яфрагы элөп куйды. Эссе сукмасын өчен ярый бит ул.

Менә берзаман ат юлына төштеләр. Ике яклап җиләклекләр кала. Яшь ана учына җиләк жыеп сабына да ашата. Үзе дә ашый. Өйдән алып чыккан берникадәр ипи кисәкләре бар иде. Чишмәләр очрап тора. Ипине чишмә суына манып, тамак туйдырып алган булалар. Шулай итеп, аларны табигать-ана үзе сыйлау жаен таба. Туктап ял иткәндә, нәкъ сабий чагындагы кебек, чуар коңгыз кул сыртына килеп

кунды: «Киявең килә, тизрәк кач!» – дип, бу юлы Санияне чуар коңгыз Фатыйма үзе кисәтә иде сыман. Сания ачы итеп көлемсерәп куйды. Сабий гына булса да, Гөлбикә апасыннан ишеткән бу такмазаны хәтерләп калган икән. «Киявең килә. Тизрәк кач!»

Кияү юлда иде инде.

Көне буге атлый торгач, Райман авылы күренде. Зәкиуллa мулла төп нигезгә кайткан иде. Әтиләре ишегалдына кайтарып аударган печәнлектә хатын-кызлар урын жәеп йөриләр иде. Ишегалдына түшәлгән такта сәкегә жәелгән ашъяулык өстендә корылган кичке аш табыны да жыелмаган. Умачлы ашка катык туглап Сания алдына да тустаган куйдылар. Бу ашны бала да яратып ашады. Аннары жыләкле печән өстенә алар өчен дә урын жәелде. Ничә көнлек сәфәрнең иң рәхәт киче шушы булды. Инде хәзер үзенең дә алты баласы булган үги ана бу юлы миһербанлы иде. Йончыган, төс ташлаган Санияне жәлләгән кебек тә булды әле ул. Әмма үги ана икенче көнне иртән үк: «Хәзер кая барасың инде?» дигән сорауы белән вакытлыча кунакчылыкка нокта куйды. Үги кызының үзләре янында яшәп калу ихтималын ул уйлап та карамый иде.

– Закирә түткиләргә!

Атасы да сөйләшүне ишетеп торган:

– Кызым, Иске Туймазыга 30 чакрым инде моннан. Бу кабык арбан чыдамас. Минем китап сәүдәсә белән йөргәндәге арбан исән әле. Шуны алырсың. Аның тәгәрмәчләре тимер коршаулы, тугымнары да таза. Бүтәнчә ярдәм итә алмыйм, кызым. Үзең күрәп торасың безнең тормышны. – Шулай дисә дә, Зәкиуллa мулла кызының учына хатыныннан яшереп кенә беркадәр акча сонды. – Садакадан кәргән акча бу. Сиңа да садакадан барсын. Балаң хакына. Берәр кәргәңә ярап куяр. Үги анаңа белдермә. Исәнлектә күрешербез, балам. Арбаны Закирә түткәңнәрдә калдырырсың. Алга таба кәркәмсә диюем. Үги ана, чыннан да, бу юлы миһербанлы иде. Тавык астыннан гына алып кәреп, юлга ике күкәй пешереп бирде. Балага дип бер шешәгә сөт салды. 1945 ел өчен зур күчтәнәч иде бу.

Көн кичәгедән кызурак икән. Янә дә көне буге бардылар. Бала, әлсәрәсә дә, еламый. Әнисенә, күзләрен тутырып карап, елмайгандай итә. Имеш: «Әнием, мин түзем. Борчылма!» Сания юл буге хыялланып бара. Каразиректән кунакка килеп йөргәндә, чибәр сәңлесен Закирә түткие бик ярата, ачык каршылыгый торган иде. Хәзер дә шулай булыр. Түтиендә яшәп торыр да городокта эш эзләр. Яңа төзеләп килә торган бу шәһәрне анда катык-сөт сатарга баручылар «городок» дип кенә йөртә. Тиздән Октябрьск буласы шәһәр түткиләре авылына ун чакрымнар гына булыр.

Закирә түтки сәңлесен кабул итте. Ун чакрымны көн туган саен чабулгый торгач кына, Саниягә эш табылды. Әле бина әзер

түгел, әле житәкче урынында юк дигән жаваплардан тәмам йөдәп беткәч, шәһәрнең комсомол комитетына барган иде. Ходайның рәхмәте, авылдашларына юлыкты. Санияне эшкә алырга булдылар. Инструктор итеп. Балага яследә урын табылды. Сания үзе икенче бер Каразирек кешеләренә фатирга керде.

Тик бу ирек гомерле булмаган икән.

Теге абый Санияне эзләп килеп төшкән Каразиреккә. Әби белән жиңгиенә кай тарафка китүен әйтмәскә кушып гозерләнгән дә иде Сания. Тегеләр: «Сания әтисе янында булырга тиеш», – дип, теге кешене Райманга жибәргәннәр. Өткәй кызының хәлен белми. Ул, мөгаен, Сания Закирә түткисенә киткәндер дип, киявен шул тарафка юнәлткән. Закирә түткигә: «Ул монда килмәде», – дип әйтергә катгыен кушылган булса да, теге кешенең ялганына, тасма теленә алданып, Саниянең кайдалыгын әйтеп кенә калмаган, үзе аны озата ук килгән. Димәк, ул якин күргән кешеләрнең берсе дә аның сөйләгәннәренә ышанмаганнар.

Теге абый хатынын баскычтан сөйрәп алып төшеп китте. Хатын ачыргаланып кычкыра, ялвара, ычкынмакчы булып карый. Кая ул! Теге кеше куенына яшergән пычагын бер генә күрсәтеп ала. Янәсе, тыныңны чыгарма!

– Бала янына алып бар!

– Өчебезне дә үтерәм, минем белән китмәсәң....

– Каразиреккә алып бар. Анда бала әйберләре калды, – дип ялвара торгач, теге кеше ризалаша тагын. Сания әле һаман авылда яклау табарына ышана иде.

Жиңгиенә эштән кайтыр вакыты житкәч, аның каршына йөгереп барды:

– Ярдәм ит, жиңги! Хәлем бик авыр минем, – дип, тагын бер кат ялварып карады. Ләкин авыр эштән, ялгызлыктан жаны катыланган тол хатын эремәде:

– Үзең чыдый алмагансыңдыр әле!

Төнлә качарга иде исәбе Саниянең. Тик теге кеше йокламады. Чарасыз калган яшә хатын янә язмышына буйсынды.

Аларны озатканда, авыл халкы Каразирек киявеннән вәгъдә алып калды:

– Санияне бүтән жәбер-золымда тотмассыңмы? Сүз бир!

– Бирәм-бирәм!

– Гаебе нидә аның? Өгәр гаебе бар икән, без аңа жәзаны үзебез бирербез. Йә, әйт: гаебе нидә?!

– Юк-юк. Бер гаебе дә юк. Эшкә уңган. Акыллы, сабыр. Мин аны һич тә жәберләр өчен алып китмим. Мин аны өзелеп сөям. Аннан башка яши алмыйм!

Кайткач, бер-ике атна әйбәт булып йөрде әле ир. Саниянең дә

күнеле беркадэр тынычланып, килэчэк тормышына өмөт кабынгандай тоелды. Эгэр жэберлэүдөн туктаса, бала хақына яшэрмен дип уйлады ул. Түзэрлек, яшэрлек булса, китмэс ул. Яратмаса да, китмэс. Барыбер Йосыфны югалтты бит инде ул. Теге кеше егерме яшыкэ олы булуга, ачык формадагы туберкулёз чирле булуына да карамас. Авыру бөтен кешегэ дэ килергэ мөмкин. Авырганы өчен ул гаепле түгел бит инде. Тормышлары да бик хэерче. Булса ни. Хэзер кем бай соң? Күп югалтулар китергэн сугыш узды гына бит эле. Карточка системасы да бетмэгэн эле. Тешкэ сыланып тора торган кара ипигэ озын чиратларда көннэр буге басып торышлы.

Ач булса да, Сания бирешми. Утынын да кисэ, суга да бара. Жыя, юа, пешерэ. Суны колонкадан алып кайтып, дүргенче катка күтэреп менэсе. Бүлмэлэренэ кереп житкэнче дүрт ишек аша үтэсе. Эй ул ишеклэр! Үзэгэнэ үтэ дэ соң инде Саниянең. Теге кеше беренче ишеккэ кагылууга Сания йөгереп килеп житэргэ – ишекне ачып торырга тиеш. Э ул төнгө өчлөрдэ генэ кайта. Көндөз йоклый. Бэдэр дэ, бала да тын алырга да куркып йөри инде. Шулай буйсынып яшэгэн килештэн дэ бу тынгы чоры озакка бармады. Тормыш элекке эзенэ төштө. «Өһэ, Йосыфны уйлысыңмы?», «Бала минеке түгел!» – дип, йоклап яткан жирдэн дэ төртеп уята. Мыскыллый, хурлый, жэберли. «Бу озын толымың дилбегэ өчен айбат икэн!» – дигэн булып, чэченнэн өстереп йөртэ. Кайчагында олы гәүдәле эзмәвердэй ирнең кулыннан ычкынып, чыгып качарга да өлгөрэ хатын. Разия апасы һаман саен кисэтэ тора: «Кыйнатма! Гарипләнсән, син кемгэ кирэк. Карар кешең юк. Качарга тырыш». Сания бик тырыша кыйнатмаска. Баскыч асларына качып, туңып калтырап, теге кешенең: «Саниям, син кайда?» – дип кычкырып, хатынын эзлүүлэрен тыңлап, төн уза. Кайтып кергәч: «Минеке генэ бул!» – дип газаплый. Ычкынып китсә: «Сөяркэләрең барасыңмы?» – дип тотып ала. «Мин сине жибэргәнче, үтереп, этлэргэ ташлайым», – дип яный. Курка хатын. Бер дэ ул залим пычагынан үтэсе килми. Үтерсә, баласы ятим кала бит. «Болактан таба алмаслар!» Теге кешенең янаулары менэ-менэ чынга ашар кебек. Балам ятим кала бит дигэн уй Саниянең башында туктаусыз бөтерелэ. Нидер эшлэргэ кирэк! Нишлэргэ соң, нишлэргэ?

Бервакыт, шулай ире үзен кыйнап чыгып киткәч, йөрәкләнде Сания: качарга! Татарстаннан, Башкортстаннан ул аны барыбер таба. Димэк, еракка китэргэ. Бергэ үскән иптэш кызының абыйсы Ташкент ягында яши инде... Аның адресы да бар. Сәетжан абыйның әнисе Саниягә әйтеп торып хат яздыра торган иде улына... Шул заманнан адресы хәтердэ. Бүтән жиргэ күчеп китмэгән булса, табар ул аны. Жөгетәктэ яшэгәндэ, нәни чагында аны бик тэ ярата, иркәли торган Гөлбикә апасы да Урта Азия ягына чыгып киткән иде. Аның адресын да Жөгетәккэ соңгы кайтуында хәстэрлөп куйган иде. Үзбәкстан

якларына китеп урнашкан ул. Укытучы бугай. Менә ул – Гөлбикә апасы аңлар Саниянең хәлен. Ул да укытучы буламы дип хыялланып йөргән кыз иде бит. Әнисенең сердәше булган апа.

Адреслары тагын да бар. Күп бит ул безнекеләр үзбәк-кыргыз ягында. Йосыф кайдадыр шул төбәктә... Еракка качу уе бер бүген генә кереп ояламаган икән Саниянең күңеленә. Үзе дә аңышмыйча хәстәрән күрә башлаган икән инде акыл.

Икенче качу

Гөлбикә апасы янына кача! Күрше Разия апага сөйләде ниятен.

– Баламны алып качам. Таба алмаслык жиргә китәм.

Бу бит әле 1946 елның декабре. Балага яшь тә жиде ай гына. Илдә ачлыкның, мохтажлыкның кара авызын зур итеп ачкан чагы. Жылы өсөндә яшәгәндә дә тереклек итүләр, ай-һай, авыр заман.

Шулай икәннән Разия ханым да белә. Әмма ул да, бүтән күршеләр дә яшь ананың хәле үтә дә аяныч икәннән күрәп, белеп яшиләр. Әмма зур афәт кебек чарасыз калдыра торган теге кешегә каршы торырлык көч аларда да юк. Китсен Сания. Качсын! Тик баланы калдырсын. Алайса, икесе дә бетәләр.

Кухнядагы чышын-пышын сөйләшүләрдә шундый карар чыгарылды. Карточкага бирелә торган кара икмәктән күрше апалары сохари киптерерләр. Саниянең сатардай, жылы якта кирәге чыкмастай әйберләрен сатып, сәрмая тупларлар. Юл озын булып. Станцияләрдә китә алмый тилмереп ятулар булып. Харап кына булмаса ярар иде инде. Алай да тәвәккәлләсен. Монда да харап буласы көн кебек бит инде аның. Ятып калганчы атып калсын! Бәлки әле әйбәт кенә урнаша алып. Аннары баласын алып китәр...

– Бирмәсләр!

– Урлап алып бирербез!

Шулай итеп, Казан уртасындагы дистәләгән фатирлы зур йортта бер залимга каршы тору планы уйланыла. Ахыры хәерле булсын!

Менә ниятләгән көн килеп житте. Алып китәсе әйберләрен Сания астагы каттагы күршесенә төшереп куйган иде. Инде улын киендерә. Калдыра алмый икән ул аны. Булдыра алмый!

Юк, алып китә дә алмый икән. Урамда ачы буран. Юлда балага ни ашатасың? Кара икмәк – арыш икмәге дә түгел әле ул – сохариеннан башка ризык юк. Китәм дигән уйга төшкәч, улын күкрәктән аерган иде инде. Бер яшь тә жиде ай гына бит әле Хәмитенә. И сабыйкае! Бер киендереп, бер чиендереп торгач, әлсерәп бетте.

Шул арада Бәдәр кайтып керде.

– Кая жыендың? Бу буранда балага урамда ни калган?!

– Ярый, алайса, үзем генә барып киләм. Ипи чиратына баскан

идем. Чиратым житеп килә торгандыр. Апа, баланы кара инде син. Мин ипи алганнан соң эш белешергә дә барып киләсе идем.

Сания күзләренә тыгылган яшен күрсәтмәскә тырышып чыгып йөгәрде. Вера Минкина апа сөйләшеп куйган иде инде сөңлесе белән. Валентина тимер юлда проводник булып эшли икән. Шул Валентинаның өенә китте Сания. Аның сменасы житкәнне көтеп, бер-ике көн аларда торды.

– Әйдә, тик кенә посып ят. Югалган кешене иң әүвәле вокзаллардан эзли башлыйлар. Аннары минем белән Мәскәүгә кадәр китәрсең. Анда мин сине, тагын таныш проводниклар белән сөйләшеп, Ташкент поездына утыртырмын. Әле моннан да Казан вокзалы аша йөрмәбез. Юдинодан...

Валентина апаларда үткәргән ике көндә яшә ана елаудан туктамады. Бу кадәр дә авыр булып икән йөрәгеңнән өзәлөп төшкән нарасыеңны белә торып ятим калдырулар!

– И Саниякәм! Сугыш башлангач, эвакуациягә кузгалганнарны да күп ташыдык. Гасабиланган аналарның кулларыннан сабыйларын каерып алып, вагоннарга төйи торган идек. Бомбалар синең елап бетергәнеңне көтеп тормый торган иде. Синең балаң, шөкер, жылы өйдә калып тора. Кайтып алырсың. Бу яшәтгә бала бер атнадан сине оныта әле ул. Еламый да, чакырмый да башлый. Сиңа да, инде ният иткәч, түзәргә туры килер. И-и-и, ул якка киткән халык бездән! Ул Урта Азиянең кай жирләренә генә сыеп бетә торгандыр инде меңәрләгән татар баласы... Төркестан – Себер тимер юлына тагын дистәләгән тармак килеп тоташа. Шул юллардан тау араларына ук кереп китә инде безнекеләр. Үзең дә күрерсең әле. Сиңа югалып калмасаң язсын. Югалмассың. Яхшы кешеләр кайда да бар!

– Рәхмәт яхшы сүзеңә. Игелегең үзеңә йөзе белән кайтсын, Валентина апа.

Юдинодан утырып киттеләр. Эз яздыру гамәле шулайрак уйланылган иде бит.

Мәскәү вокзалында мәхшәр. Эз яздырам димәсәң дә, саташа торган. Идәннәрдә кискән утын кебек кешеләр тәгәрәшә. Утырыр урын юк. Поездларның кайчан килеп, кай тарафка киткәннән дә кем дә әйтә, өйрәтә алмый. Валентина апа әйткән Ташкент поездына утыртасы проводникны көтеп, күпме ауналгандыр вокзалда, аннары, ул хатын белән табышкач, ничек утырып кителгәндер – баласыннан аерылган хатын бернәрсә дә хәтерләми. «Балам!» – дип ачыргаланып ыңгыраша да аннары: «Ул бит апасы, атасы янында. Жылы өйдә. Алар баланы яраталар. Бу вокзал идәнәндә минем белән бергә ауный алмас иде», – дип, үзен юата хатын. Балам хакына исән калыйм дип кенә качып китеп бара бит ул! Кайта әле ул. Исән кайта. Яхшы уй булдымы икән соң ул – качып котылам дигән уй? Най, балам!

Поездга ничек утырылган? Шыплап тулган вагонда ничек барылган? Ни ашалган, ни эчелгән? Хәтерләми. Сохарины капчык Мәскәү вокзалында ук бушаган иде. Әллә аны чәлдәргәннәр идеме соң? Юк, хәтерләми. Атнага сузылган ул озын юлның буеннан-буена чүмәшкән почмагынан кымшанмады да бугай ул. Сохарины урлатканына да көенмәде. Бер жәза күрергә тиеш иде бит инде ул – баласын ташлаган ана! Йокыга оеган мизгелләрдә, вак дулкын өстендә чагылгандай, улының йөз чалымнары йөгереп үтә дә тагын югала. Улым!

Гамьсез поезд инде дала буйлап үкереп чаба. Хәер, гамьсез үк булды микән соң ул күпме гитайны вагоннарына йоткан поезд? Әнә бит, бара-бара да, ачыргаланып, гудогын кычкыртып жибәрә. Кайвакыт: «Кайт-кайт-кайт!» – дип такмаклы башлый. Ярар, мин сезне илтәм инде, адәм балалары! Сез ул жирләрдә бәхеткә, һич югы ризыкка тиенерсез микән? Әнә бит Бет-Пак далага килеп кердек. Карагыз: буш дала уртасында каңгырып басып калган озын муенлы арык дөяләрне күрегез. Алар да сезне тук илләргә китеп баралар дип кызыгып карап кала торганнардыр. Хәер, һәр кешенең бәхете үзе белән. Бәлки әле, гел дә әйбәт яшәп китәрсез. Хыялланы ярый ул!

Сания, ач күзләрен ач далага текәп, уена баткан. Их, теге кеше аның язмышын бутап бетермәгән булса, хәзер ул үзен Йосыф яшәгән төбәккә китеп барам дип юатыр иде. Ерактагы якты утка очкан күбәлектәй очыныр иде. Йосыф турындагы уйлары аны бер йотым су турында уйлаудан тыеп тора. Бәй, кешеләр вагонның теге башынан калай кружка белән кайнар су алып киләләр икән бит. Кузгалса, урынын югалта инде. Барсын микән соң? Тагын да кысыла төшөп, бер үсмер малайны янәшәсенә утырткан иде. Шуң малай Саниягә су китергән. И, рәхмәт төшкере. Игеләге хәзер үк кайта башлады. Малайга куен кесәсендә качып яткан соңгы ун тиенен бирде.

– Су түләүле түгел, – дип карышып торган иде дә аннары сөнә-сөнә алып яшерде...

Су эчкәч, Санияне тагын йокы баскан. Йокы әйбәт ул. Йокы ашауны оныттыра. Күзен ачканда, вагонда кешеләр шактый кимегән иде инде. Аның каравы, бетләр саны арткан. Чыдашлы түгел. «Бетләрен калдырып төшөп киткәннәр икән», – диде юлдашларның берсе. «Без дә барасы жиребезгә бет төяп барабыз бит», – дип, ачы елмаештылар аннары.

Сания борынына ягылган гажәп тәмле истән ымсынып куйды. Саташа, ахрысы. Каклаган балык исе иде бу. Онытылган затлы ризык исе.

– Вагоннар аша казакъ хатыннары уздылар. Арал балыгы саталар. Актүбә тирәсендә утырган хатыннар мактый-мактый дөя йоны сатып үткәннәр иде. Сирәк кенә каракүл тиресе төргәкләре сүтелә.

Кызыгучылар бар. Алучысы бар микэн соң? Жылы якта нигэ ул кара бөдрэ мех тирелэр? Менэ кайткан якта алыр эле. Каракүл тиредэн башлык тектереп кияр. Акчалы кешелэр алдылар инде.

– Берәүсе сиңа карап торды-торды да анау балыкны калдырып китте, – диде бер юлдашы. – Бу бала бик йончыган. Миннән садака булсын дип әйтергә кушты. – Синен янда утырып барган малай аларга ияреп китте. Белгән кешеләре булды бугай. Шул малай күрсәтте инде сине балык сатучы хатынга. Яхшы күңелле халык ул казакълар.

Әй, ул балыкның тәмлелекләре! Тәме гомер буена теш төбөндө торыр инде. Ачлыктан коткарган могжизаи балык булды лабаса ул.

Ташкентка килеп житкәч, Сания юлга алган киёмнәрен сатып бетерде. Өстендәгеләренен, бер хажәтханәгә кереп каккалап, бетләрен койды. Аннары таш мәчет эргәсенә барып утырды. Алга таба кай тарафка юл тотарга икәннен ныклап уйларга кирәк иде аңа. Мәчет эргәсендә утыргач, бу кыз бала сорана икән дип белеп, итәгенә тиеннәр ташлап киткәләделәр. Дөресе дә сорану булгандыр инде. Чөнки күрше әбекәй хатлар яздыра торган, шул сәбәпле адресы кызың башына онытылмаслык булып уелып калган Нәжип абый гаиләсе яшәгән кышпакка барып житәрлек сәмәне юк иде инде аның. Ничек булса да, авылдашлар янына барып житә алуы бер бәхет булып иде. Дөнъя гизгән кеше түгел иде бит ул моңарчы.

Авылдашның хатыны Саниянең озын толымнарында чәч бөртеге сасен утырган меңәрләгән бетне чистартты. Үзен юндырып, тамагына ашатып-эчертеп, тәмам кеше иттеләр аны бу өйдә... Бала-чагалары ишле икән. Ирле-хатынлы икесе дә укытучылыкта. Әмма Саниягә дә укытучы урыны табылмады. Сабира дигән апалары ерак кышпакта яши икән. Саниягә анда әйбәтрәк булмасмы икән диештеләр.

Сабира апа үтә дә фәкыйрь яшәп ята икән. Сания килгәнче бер кукуруз көлчәсен кызы белән икесенә бүлеп ашый торган булганнар. Сания килгәч, өчкә бүлә башладылар. Шулай булса да, Сабира апа авылдашын күргәч, шатлыгыннан елап жибәрде: «Туганым! Туган илдән килгән тургаем», – дип, якташының чәчләреннән сөйде. Саниянең әнисе турында күп итеп сөйләде. Үз баласыдай якын күрде.

Денау дигән жиргә йөрөп, Сания эш эзли. Ара өч чакрым булып. Ярый эле, паспортым, аттестатым, хезмәт кенәгәм бар дип сөенә. Ләкин эш юк. Февраль аенда мәктәпләрдә эш булмый инде ул. Бүтән эш тә табылмый. Чарасызлыгына көенеп йөргәндә, 40 дәрәжәгә житкән температура белән авырып китте Сания. Нинди зәхмәт булгандыр инде бу тагын? Чарасызлыкка зарлансаң, жезаның менә мондые да була аның дигән ише булды инде бу. Тропик бизгәк дигән чир барлыгын кем белгән? Сания көн дә Денауга уколга йөри. Үрмәләп бара, аягында кайта. Терелгәч, янәдән эш эзләргә кереште. Мескенлеккә төшкән ялгыз хатынга кул салырга теләүчеләр дә

табылуын кара эле син. Бер «игелек иясе»: «Эш бар сиңа безнең кышлакта», – дип, кызны ишәгенә атландырып алып китеп барганда, юлда туктап, танышы белән сөйләшеп торды... Мактана бу: «Үземә тукал алып кайтып барам эле. Бәлки, сатып кына жибәрермен», – ди. Татар кызының үзбәк телен төшенүеннән гаме юк. Сания ишәктән сикереп төшөп, Денау ягына таба йөгереп качып котылды.

– Әй син, аял, кая качып барыпсың? Борыл! Пылау ашатырмын!

Кая, ди, ул туктау! Вакытында качканың хәерлерәк икәннен күптән аңлады инде ул!

Эзли торгач, бер кышлакта рус теле укытучысы урыны табылды. Мәктәп кышлактан читтә. Якында гына яшәп торырлык өй дә бар. Өйнең идәне туфрак. Тимер караватка фәкать как такта гына түшәлгән. Такта өстенә нидер жәеп йокланыла. Өскә ябынасы юк – жылы. Бүтән уңайлыklar хакында сөйләп торышлы да түгел. Тик барыбер монда теге абый өендәгедән мең мәртәбә яхшырак. Бала кайгысы үзәген өзсә дә, Сания монда ирекле бит эле... Балаларның да, ата-аналарының да татар кызын үз итүләре үзе бер юаныч. «Сезнең кебек тәртипле татар аялларын күрмәдек моңа кадәр», – диештеләр. Сания «Үзләрен башкача күрсәтүчеләр дә булдымы икәнни?» дип уйлаганын хәтерли. Аннары гына, Урта Азиягә укытырга дип киткән татар кызларының нинди мәкерле тозакларга төшүләрен төрле кешеләрдән ишетеп белгәч, фикерен үзгәртеп, ярый эле, мин яхшы кешеләр яшәгән кышлакка юлыкканмын дип сөенеп куйган иде.

Әле Сания ул мәкерле тозакка төшүчеләрнең берсе үзенә бик тә кадерле кеше – Гөлбикә апасы булганлыгын белсә, ничек хәсрәтләнгән булыр иде. Ике иптәш кызы белән Сары Камыш кышлагына кыз балаларны укытырга килгән кызларны кышлакның бер мәкерле байгурасы кызык итәргә уйлый. Пылау хәзерләтеп, мөгаллимәләрне ашка алдыра. Мәжлестә хәзерендә битлек кигән элекке басмач токымнары да була. Татар кызларын, басмачларның сабагын укыткан мылтыклы кешеләрнең балаларын, көлкегә калдыру ниятеннән боларның кәефе артыгын яхшы булган да бит. Кызлар андый этлек тә барын беләмәни соң? Пылауны яратып ашыйлар. Әфьюн салынган сый мөгаллимәләрнең зиһенен томалап өлгерүгә, кызларны чишендереп, урамга чыгарып жибәрәләр. Күрегез, энә мактаулы туташларны! Мәсхәрә! Шулар үзбәк кызларын, имеш, агартмакчы, белемле итмәкче булалар!

Әлбәттә инде, бу тамашаны күзәткән кышлак халкы кызларын мәптеккә бүтән жибәрми. Мөгаллимәләрне себерке белән дигәндәй кышлактан куып жибәрәләр. Ояты ни тора бит. Ояты! Менә ни өчен Гөлбикә апа укытучылык эшен ташлап, Төркестан – Себер тимер юлын төзүчеләр сафына баскан икән. Шунда эшләгәндә, үзенә иптәш

итеп татар егетен тапкан. Бу хикәятне Сания бер елдан соң Гөлбикә апасы белән очрашкан ишетеп хәйраннар калган иде.

Өлегә ул «Укытучы булам. Барыбер булам!» дигән хыялын тормышка ашыру юлында йөри. Уку елы тәмамлануга, Сания дәреслекләр юллап, педагогика институтына имтихан тоту хәстәренә кереште. Таифә әнисенң юлын дәвам итәргә, һичшиксез, югары белемле укытучы булып житешсәргә тиеш ул! Баласының энжәдәй күз яшьләрен, анасыннан татымый калган назларын акларлык югары белемле, алдынгы карашлы Сания Хәкимова булырга тиеш ул. Фазыл абыйсының Сания сөңсәсенә карата корган ниятләрен чыңга ашырырга да тиеш әле ул. Менә никадәр йөкләмә икән әле аның өстендә. Кире чигенергә хагы юк аның. Фәкать алга гына барырга тиеш ул. Абына-абына булса да.

Их, төннәрен таулар тарафыннан чүл бүреләренә чынап улаулары ишетеләп, бәгырьне таламаса икән. Хәмитен өзәләр сагынганда яшә ана төн уртасында шакалларга каршы йөгәрердәй була. Яшьлек гөлән сындырган теге кешегә нәгъләт укый. Аннары әрнүләрен, кимсенүләрен бер йодрыкка төйни дә тагын дәреслекләренә тотына. Югалмас ул. Күтәрелер ул. Хәмитенә әйбәт ана булып. Ил-көндә дәрәжәле булып яшәр. Аның артында аңа ышанган дуслары, кардәшләре тора. Егылса да, күтәрәп алырлар. Иншалла! Иншалла!

Сталинабад шәһәре Денауга якынрак икән. Хәзерге Дүшәнбә шәһәрәндәге педагогика институтының тарих факультетына имтихан тотта Сания Хәкимова. Читтән торып уку бүлегенә. Йа Хода! Илктән үткән бит ул. Студент булган икән бит! Жиңү кешегә кыюлык, көч бирә, өмет уята. Булган булсын. Сания, тәвәккәлләп, ректор янына кереп, көндөз укырга рөхсәт итүләрен үтенә. Аның янында урынбасары утыра. Яһүд кешесә була ул. Бу икәүгә Хәкимова үзенң тарихын сөйләп бирә. Баласын калдырып килүен дә әйтә. Ике галим укырга омтылган татар кызының хәленә керәләр. Алар яныннан ул куанып, канатланып чыга. Менә бит эшләр уңайланып бара! «Мин студент булдым!» – дип кычкырасы, кем беләндәр шатлыгын уртаклашасы килә. Тик Хәмите турында уйлауга йөзәнә кунган елмаюы кача.

Юк, Хәмитне бер генә минут та уйламый тора алмый ул. Авыр чагында, ярый әле, калдырдым дип уйласса, хәле аруланганда, никләргә генә калдырдым икән дип өзгәләнә, үкенә. Ай, ул бала сагышлары! Этисе котырган вакытларда, ал мине кулыңа дигәндәй, ике кулын анасына сузулары... Ык аша чыгып барганда, улым, кымшанма, алайса, суга чумабыз дигәч, тик кенә утырулары; юлда барганда, борчылма, әнием, мин түзәм дигәндәй елмаюлары, йокларга ятканда, ике куллап әнисен чыгырдатып кочып алулары – шул мизгелләренә сагынудан үлөп китешле. Ah, Хәмитем – багалмам!

Укырга керә алуы баланы үзенә ала алырына да өмет уятты. Укып бетерермен, аягыма басармын, улымны үз дигәнчә тәрбияләрмен дип өметләнде ул. Өмет кешене яшәтә. Ныклык бирә. Сания, укуның төмен белеп, яратып укып китте. Факультетның алдынгы да, хәтта чибәр дә студенты саналды. Дәрәжәсе үстә.

Тик... Икенче курсы тәмамлап килгәндә, кара язмышы аны янә куып тотты. Бер көнне аны ректорга чакырттылар. Ректор Шукуров аңа бер табак кәгазь сузды. Теге абыйдан хат. Үзе язмаган, билгеле. Хат та түгел, хатын өстеннән шикаять иде бу. Шундый күп итеп, бәйнә-бәйнә язылган бу шикаятьне укып бетерерлек тә түгел. Укыган кадәресендә Сания Хәкимованың, өч айлык баласын ташлап, йөргән егете белән качып китүе хәбәр ителгән. Белемсез авыл кызының студент булуы чын хәл түгел. Яхшы дигәндә, ул жыештыручы булып эшлидер инде сезнең институтта диелгән. Жинаятьче хатынны эштә тотарга хакыгыз юк дип тә өстәлгән. «Жинаятьче», яшләрәнә буылып, бөгелеп төшә: «Сез монда язылганнарга ышандыгызмы?» – дип кенә сорый ала. Ректор, катгый итеп: «Юк! Барыгыз, тынычланыгыз, ә бу кешегә: «Бүтән иргә чыктым» дип хат языгыз», – дигәч кенә, сынын турайтып чыгып китә ала. Аңа бик оят була. Менә ничек бит – ике битлек мөһерле язучы кешенең ни газаплар бәрабәрәнә ирешкән уңышларын бер мизгелдә юкка чыгара ала.

Инде теге кеше үзе килеп төшмәсә, яратырсың. Үзе түгел, алимент кәгазе килеп төшә берәздән. Моңысы гарьлек иде, әлбәттә. Әмма улына аның да ярдәме тиячәк дигән уй гарьлектән өстенрәк иде. Ул болай да студентларның иң ярлысы иде. Ачлы-туклы яшәүгә дә өйрәнелгән. Иш янына куш булыр дип, тарих кафедрасында мөдир-лаборант эшен алып бара. Сессияләрне бик яхшы билгесенә ябып барганга күрә, стипендияне дә артыграк түлиләр. Торакта кызлар белән дус яшиләр. Алар кайвакыт аның белән ризыкларын да бүлешәләр. Ә Сания аларга имтихан тапшырганда ярдәмләшә. Бу ярдәмнең эжере сыман итеп, күлмәклек ситсы яисә арзанлы аяк киеме биреп куялар. Шулар рәвешле, тормышның жеге жеккә ялганып бара.

Каникул вакытында Сания тулай торакта торып кала. Бу вакытта институтта читтән торып укучылар килә. Сания аларга кабинеттан ярдәмлекләр бирә. Шулар «игелек төшкөрләр» бервакытны, йозакны ватып, Саниянең кабинетын талап чыгалар. Килгән зыянны лаборантка каплайсы. Бәләкәй сумма түгел бу. Ничек түләргә? Бер килгән башка килә бит ул. Сания, ярдәм сорап, әткәенә дә, жиңгәенә дә язып карый. Кая, ди, инде ул ярдәм! Ятим баланың кара шәле гомер буга үзе артыннан сөйрәлеп бара. Әмма Сания «кара шәл»дән котылу өчен дип тә әбекәе бүлгән – ак шәлен сатмый. Сугыш арты еллары кайда да авыр инде ул. Өйдәгеләрнең хәлен аңлый Сания – үпкәләми аларга. Жан биргәнгә жүн бирермен дигән бит Аллаһы

Тәгалә. Стипендия алган саен елап чыкса да, килгән зыянны түләп бетерә студентка. Шул көннәрнең хатирәсе булып, көндәлеккә бер бит язучы уелып калган: «Мин ятим. Мәңге ятиммен. Бар кеше хурлый, кага. Елыйм, көйлим, моңланамын. Йөрәгемнән кан тама. Ятимнең күңеле китек, жаны яралы. Ятим кешегә яшәү кыен. Ул башкалар шома гына үтәп киткән тәбәнәк кенә түмгәккә дә абына. Юктан да аның хәтерә кала. Төрлө гайбәт, хаксызга рәнжетелү аның зияненән чуалта, барып юлын саташтыра. Аңа кешеләр арасында яшәү авыр. Кемдер аны рәнжетер, кемдер аны гаепләр, авыр сүз әйтеп кимсетер дип куркудан кешеләрдән ераграк торырга тырыша ул.

Ятимлек, таяныр кешесе булмау аның үз-үзен яклау, каршы торучы сәләтен дә сындыра. Шуңа күрә һәркем аны кимсетә, жәберли, рәнжетә ала (Хәтта минем яхшылыгымны күргән читтән торып укучы студентлар да шундый булып чыктылар). Ятим – ул бу дөньядагы дингездәй тулганган халык арасында япа-ялгыз яшәүче бер зат. Ятимнең хәсрәтенә көенмиләр, шатлыгына сөенмиләр».

Жинаятьчеләр корбаны булу да аның гаебә түгел. Тапсыннар иде гаеплеләрне. Алимент түләвендә дә аның гаебә юк. Залим ирдән якламаган жәмгыятьнең гаебә ул. Әгәрәнки золым, кабахәтлек, мәсхәрә күрмәсә, түзмәс идемени ул? Түзәр иде, баласы хакына түзәр иде. Кая барсын иде соң ул? Яхшы ирдән хатын качамыни! Илдә күпме хатын-кыз залим ирләр кулыннан гарипләнә, көчләнә, үтерелә. Жинаятьчеләр жәзасыз кала бирә. Жәзасызлык жинаятьчеләр санын арттыра. Хәтта органнарда эшләүче жаваплы кешеләр дә теге абый сүзен тыңлаганнар икән. Шуңа күрә хатынының эзенә ул бик тиз төшә торган булган. Менә бит. Көт син погонлы кешеләрдән яклау!

Их, Йосыфны табасы иде. Кайдадыр якында гынадыр кебек ул.

Татарстаннан торып караганда Урта Азия бер олы төбәктер кебек тоела. Тажикстаны, Үзбәкстаны, Кыргызстаны, Төрөкмәнстаны бергә укмашып, Төркестан дигән бер олы төбәктә рәхәтләнеп жәйрәп яшидер кебек. Бу олы төбәк тулы үз татарларыбыз укып, эшләп яталардыр. Укытучыларның байтагы – безнең милләттәшләрдер. Төркестан – Себер тимер юлы татар балаларын авылларынан кубарып алып китә дә тармакларга таркалган озын юлында кай баласын Үзбәкстан, кай баласын Тажикстан, Кыргызстан, Төрөкмәнстан якларына – Гиссар таулары сыртының төрлө тарафына, Заравшан елгасы яки Искәндәркүл буйларына илтеп ташлый. Кемдер оҗмах сыман уңдырышлы, жиләк-жимешкә бай Фирганә үзәненә үк килеп чыга да шунда төпләнеп кала. Кемдер, бәхетен эзләп, ары таба китә. Бабатау, Каратау тирәсенә сыенган татарлар да байтак. Тауларның, тау сыртыларының аръягында нинди халыклар яшәгәнлеген дә белеп бетерерлек түгел. Әмма һәр тау арасында, авыр хезмәттә тир түгеп, татар баласы яшәп ятуы шиксез. Фирганә үзәненнән башлап Пенжәкент каласына кадәр

сузылган, итәкләрен – арча куаклары, түбәләрен карлы боз каплаган Төркестан тау сыртын кичеп уза торган Ура Түбә – Дүшәнбе юлы исә татар баласын Төрөкмән-Хорасан таулары аша Иранга ук алып китә, Кытай чигенә илтөп чыгара. Борынгы Ефәк Юлы шул үзе инде. Йөзәрлэгән тарлавыкларга, үзәнлекләргә, тау араларында – бакыр, уран рудникларында «рәхәт тормыш» эзлэгән татар балалары санын белөп бетерерлек түгел. Кунакка кайтканда, Жизак, Термез, Чимкент, Жамбыл, Кыпчак ише шәһәр исемнәрен күрше авылларны санагандай гына саный «читкә киткәннәр». Тормышлары шәплөгән исбатлагандай, өйдә калган бәхетле әнкәләренә плющ жикетлар, өрөк ише жимешләр салган посылкалар килөп төшә. Үзләренә, алты-жиде үзбәк-казакъ баласы үстөрөп, ни рәвешле көн күргәннәрен белүче генә юк. Сөйләүче дә юк. Киткән жирдән бик азлары гына әйләнөп кайта. Калганнары да милләтләрен, асылын югалта. Хәтта телләрен оныта!

Сания Урта Азиядә яшәп кала алмас.

Йосыф та Төрөкмәнстанда иде бит. Бәлки ул әле дә Төрөкмәнстан белән Иран арасындагы Копетдаг тау сырты ышыгындагы заставада хезмәтөн дәвам итәдер? Сания аның 1946 елда хезмәтөн тутырып, илгә кайтканын белми иде әле. Белсә, ни эшләр иде икән. Беренче булып үзе аңа хат яза алмый бит инде ул! Ни дип язсын? Гафу үтенсенме? Аяныч хәлгә төшүендә аның гаебе бармыни соң? Бардыр шул. Йосыф аңа артистка булма дигән иде. Шул артистлык юлында йөрү харап итте дә бит инде аны. Әбисе дә шуңа – сүзен тотмаганына күрә өмет өзде оныгыннан. Каразиректәге иптәш кызлар белән хат алышканы да юк шул инде күптән. Хат алышкан булса, илдәге хәлләрне язлар иде. Йосыф кайткан сурәттә дә берәр төрле хәбәр ишетеләр иде. Димәк, Йосыф Төрөкмәнстанда булырга тиеш. Табар аны Сания. Үзе эзләп табар! Аңлашырлар...

Әгәрәнки Йосыфның Саниясен Казанга барып эзләп йөргән белгән булса, Саниягә дә «табылырга» ансатрак булган булыр иде. Бу кадәресе дә бәхәсле. Чөнки, соңыннан беленгәнчә, «ипигә киткән» Сания югалып, биш көннән соң да кайтмагач, теге кеше, таныш эздән Каразирек ягына чыгып китә. Баланы да алып. Һәм поездда Казаннан кайтып килүче Йосыфка тап була. Вагондагылардан кемдер: «Менә шушы кеше була инде Саниянең кияве», – дип күрсәткәндер. Әле бу икәү сөйләшөп тә алганнардыр.

Язмыш шулай оста шаяра белә ул.

Саниянең Урта Азия ягына киткәнлеген соңрак ишетә егет. Аны эзләп киткән микәнни соң? Бу фараз егетнең, кызга карата булган бөтен үпкә-кинәләрен оныттырып, йөрәген тагын да алгысытып куя. Юк, ул Саниянең ни хәлгә төшкән ачыкларга тиеш! Ничек итепме? Дамира белә булыр. Белә ул! Тик аның үз дәрәслеге. Йосыф хәзер азат. Ул хәзер Дамираныкы! Дамира да бу асыл егетне Саниядән ким

яратмый иде бит. Эле дэ ярата. «Сания ирен бик яратып тора...» – дип сайрый гына башлый кыз. Тик Йосыф инде Саниянең ирен «ничек яратканыннан» хэбэрдар. Шуңа күрә сөйгәнөнә ягылган яла сүзләрән тыңлап тормый китеп бара. Адресын табарга кирәк Саниянең. «Бала ташлап качкан бозык хатын...» Юк, ул хатын аның Сандугачы була алмый. Монда нидер ялганмый. Күпме вакыт эзлэсә дэ, эзләр Йосыф аны, табар. Хатлар язар. Аңлашырлар. Кичереп булмас жинаяте юктыр Саниясенә. Ятимгә яла ягу жиңел ул. Яклаучысы юк дигәч тә... Бар Саниянең яклаучысы.

Менә ул – Йосыф бар!

***

Институтның дүртенче курсында укыганда, Сания Хәкимова баш-аягы белән сэхнә дөнъясына чумды. Шушы таныш шаукым аны йөрәк яраларыннан да араларга тиеш. Ә яралар тагын да бар. Алар өстәлгә генә тора. Ул аларны үзе эзләп таба.

Соңгы араларда Йосыфы төшенә керә. Көн дэ керә. Нидер әйтер сүзә бар сыман. Бер көнне алгысыган хатын базарга барып чыккан иде. Шунда бер сәер бәет ишетеп кайтты:

«Шәһри Ашхабад илендә кубарылды зилзилә.
Ничә кеше харап булган, кем санаган, кем белә?
Егылды күп диварлар, ватылды күп дуаллар,
Мәет белән тулды урам, вәйран итте бу зилзилә!»

Сания тулай торакка, тыны-көне бетеп, чабып кайтып керде. Ашхабад Төрөкмәнстанда бит инде. Йосыф та шунда. Әгәр аны да вәйран итсә бу зилзилә? Аның сөйгәнөнәң хәлен белеп, Саниягә кемнәр сөйләр? Ерак микән анда кадәр? Табарга кирәк Йосыфны! Әйе, әйе, эзлэргә һәм табарга кирәк. Монда – Урта Азиядә, бер төбәктә яшәп ятып та, якында гына була торып та эзләмәсә! Шул тарафка карап, юлга чыксын ул. Кичекмәстән! Жәяүләп булса да! Жәяүләми ни хәл итсен. Аның ишәге юк лабаса! Бер барып житәр эле. Юлга юлча киенергә кирәк булыр. Чарасыз кыз бала булып йөрү ярамас. «Ак калфак»ны уйнаганда кияр өчен театрдан алып торган киёмнәр арасында яраклы киём табылыр. Бакыйның киез эшләнәсә, киндер күлмәк-ыштаны, жиләнә менә дигән булыр. Чыбыркы да кыстырсын микән?

Иртәгәсен «Бакый» атлы көтүче егет Пәнжәкент юлыннан тәпили иде инде. Чарджоуда гарнизон тора диделәр. Ерак микән ул? Әгәр Йосыф шунда хезмәт итеп ятса, зилзилә шаукымы, бәлки, аңа кагылмагандыр да. Каникул вакыты булгач, кабинет мөдирен эзләп йөрмәсләр эле... Таш юлдан озак кына барды ул.

Юлда «Бакый» бер нәрсәгә аптырады. Ул атлаган уңайга баручылар бөтенләй дә юк. Ә менә каршыга килүчеләр байтак. Хатын-кызлар барысы да кара чадрадан. Йөзләре шәйләнми. Эмма сыннары хәсрәтгән бөгелгән... Июль кояшы чамасыз яндыра. Алай да «Бакый» адымын акрынайтмады. Барды да барды. Тажикстан белән Төрөкмәнстан чигенә дә ерак түгел бугай инде. Тик менә алда шлагбаум юлны япкан.

– Тукта! Алга таба юл юк. Килгән юлыңа борыл. – Санияне катгый эмер туктатты.

Ни сәбәпле? Нигә? Аңлатып тору юк. Ярамый – бетте-китте!

Сания-Бакый юл буендагы озын тау ташына чүмәшкән бер ир кеше белән тагын бер хатын-кыз янына өченче кеше булып килеп утырды. Тегеләр сөйләшмиләр. Аптырагач, Сания үзе аларны сөйләштермәкче булып карады.

Башлап солдат киёмле егет телгә килде:

– Зилзилә булган анда. Ясман елгасы буенда жир убылган.

– Кайчан, кайда? Ашхабадта булган зилзиләне әйтәсеңме?

– Тажикстанда. Хаитта! Бер атна элек кенә. Рәсми хәбәр булмады.

Мин дә бернинди хәбәрәм булмаган килеш туган авылыма кайтып килә идем. Ничә ел сугышта йөрөп, хәрби хезмәт үтеп, офицер погоннары тагып... Туган илемне, жиремне-суымны сагындым. Анамны сагындым. Минем шәһәрәмне дә, тагын 33 кышлакны да жир йоткан. Өскә «Корбаннар булмады» дигән хәбәр киткән. Минем авылым – Гарм булган урында жир тетрәүнең куәте 9-10 баллга житкән. Әлбәттә, «корбаннар булмаган». Аларның барысын да – ваемсыз йоклап яткан кешеләрен дә, хәвеф буласын алдан хәбәр иткән этләрен дә, этәчләрен дә, ишәкләрен дә жир йоткан! Минем авылым булган урында зур күл хасил булган. Мин көтү көткән урында шәп елга агып ята. Таулар күчкән. Мал-туар юк. Кошлар очмый. Мин бу урынны танымыйм. Миннән күргәнемне берәүгә дә сөйләмәскә дип кул куйдырттылар. Ә мин менә сөйләдем. Сөйләми түзеп кала алмадым. Ашхабад зилзиләсе бер ел элек булды бит инде ул. Хаит зилзиләсе, әйткәнемчә, бер атна элек кенә.

Сания, үзе дә аңышмастан, «Аллага шөкер!» – дип әйтеп куйды. Ялгыш жөмлә ычкындырганын төшенеп алып, тиз-тиз генә: «Алла сакласын! Алла сакласын!» – дип кат-кат кабатлады. Юлны дәвам итү мөмкин түгел иде.

Соңыннан, бик соңыннан гына «Хаит фажигасе» дип теркәлгән 1949 елгы гарасат турында хәбәрләр булыр инде ул. Бу тиклем афәтне ничекләр яшереп бетерәсең? Яшерүнең сәбәбе – Сталинның юбилее! Юлбашчының кәефен кырырга теләмәгәннәр! Аннары гына зилзилә булган урында «Хәсрәтле ана»га һәйкәл куелыр.

Сталинабад Хаиттан 190 километрда гына икән бит. Сания яшәгән

Тажикстан жирендә елына 600гә якын жир тетрәү теркәлеп тора. Сания Хәкимова бер ел элек Ашхабад шәһәрәндә булган зилзилә хакында белми калган иде. Ваемсызлык түгел инде бу. Хәбәрләр, күрәсен, тыелган булгандыр. Кайвакыт берни белмәвең хәерлерәк тә. Инде белде. Ашхабад фажигасенең шәһитләре бар. Шөкер, Йосыф алар арасында юк. Китеп өлгергәндер. Сания бу хакта да хәбәрдар түгел. Белмәгәнлектән хәсрәте дә чиксез. Нинди өмет белән яшәргә соң? Өмет булса, хәрабәләр актарудан да тыелып кала алмас иде.

Ул бит әле Йосыфның илдә икәнән белми. Бәлки егет, ихтимал, Кызыл Армия командиры – офицер булырга өлгергән Йосыф Мортазин – хәрби хезмәттә калдырылгандыр. Авылдашлар белән хат алышмады шул Сания. Наман күченеп йөрелде. Төгәл бер адреска тиенмәде. Әллә нигә бер илдән килгәннәр белән очрашканда гына хәбәрләр яңара.

Хаит, энә, бер дә булмагандай кебек жир йөзеннән юкка чыккан. Ашхабад зилзиләсе дә шул тиклем үк фажигалә булдымы икән? Ник әйтмиләр икән соң ул чын дәрәсә?! Төрөкмәнстан башкаласыннан ерак идеме икән соң Йосыф армия хезмәтен үткән урын? Алар гарнизоны гарасаттан котылып кала алдымы икән? Әллә Саниянең һаман да тауларга карап ярсуы, ашкынуы бер-бер хәбәр, сизенү булды микән? Сталинабадта да аяк асты тирбәнгәләп тора. Ияләшенде инде. Хәтәр икән тау арасында яшәүләре. «Барсакилмәс» исемле кала да барлыгын белгәч, и, көлгән иде Сания. Каян шундый исем куша белгәннәрдер? «Килмәс» дигәннәре мондагылар сөйләмәндә «кайтмас» дигәнне аңлата инде ул. Юк, Сания, барыбер, кайтыр. Улы янына кайтмый кала алмый ул! Тау-ташлары кешеләрне мизгел эчендә йота, баса, изә торган жирләрне ярата алмас ул.

Зилзилә! Менә ни өчен Ашхабад студентлары Сталинабад институтларына килеп тулган икән! Инде алар да өстәлгәч, татар яшьләре байтакка жыела. Сания Хәкимова шулар өчен драма түгәрәге оештырып жибәрә. Мединститут, юридик институт яшьләрен дә барлап чыга. Күп икән алар монда. Сталинабадтагы барлык театрлар белән элементгә кереп, костюмнар юнәтә. Бөтен кирәк нәрсә табыла. Бернинди каршылык юк. Институтның актлар залында куелган «Ак калфак», «Галиябану» спектакльләрен карарга бөтен шәһәр халкы жыела торган була... Өстәвенә, концертлар да куела. Татар жырын бар халык та ярата. Сания үз халкының никадәр рухи байлыгы барлыгына сөенә. Менә бит ул ничек! Туган халкы аны илдән еракта да күтәрә, зурлый. Концертларда Сания үзе Габдулла Тукай шигырьләреннән тупланма белән катнаша. Белеп, ятлап калсыннар татарның Тукаен. Беләләр дә – менә шунысы сөендерә. Димәк, аның эткәсе дә арба тартып, тикмәгә йөрмәгән. Тукай, энә, тау илләренә кадәр килеп житкән!

Юк, Сания Хәкимова никадәр оста артистка булмасын, мөгаллимлек юлыннан тайпылмас. Бу юлда белем эстәп йөргән татар кызларын сәнәкчеләр дә, басмачылар да, йөз метрга күтәрелгән зилзилә диварлары да туктата алмас. Төркестан дигән рәсми рәвештә теркәлмәгән мәмләкәттә дә – тау сыртлары арасында да меңәрләгән татар укытучылары мәгърифәтнең игелекле орлыкларын чәчә. Киләчәктә бу орлыкларның бәрәкәтле уңыш бирәчәгенә ышана.

Мәскәүдә үзешчән түгәрәкләрнең житәкчеләре жыелган семинарда Сталинабад институтында бер татар студенты оештырган драма түгәрәген уңай яктан телгә алуларын сөйләделәр. Сания булгандыр инде ул дигәннәр, имеш. Шундый сүзләр ишетү күңелле инде ул. Әмма күңелсезе дә булып тора. Дүртенче курста укыганда, ректор тагын чакыртып алды Санияне. Бу юлы аның нияте «изге» – Санияне сөяркәсе итү. Бер күрүдә гашыйк булган икән. Әле дә түзгән икән бичара. Саниягә таба кочагын жәеп килә бу. Яратуны белдерүнең нәзакәтләрәк ысуллары барлыгын белми микәнни бу житәкче кеше? Әйттик, Сания урланган әйберләр өчен, ач тамагыннан өзеп, бурыч түлгән вакытта бу адәмнең мәхәббәте кайда йоклап яткан? Монысы әле бик романтик булмаган гамәли адым гына булып иде. Нигә ул кызны кабинетына дәшә? Ул ниндидер ризык, татлы тәгаммыни аның өчен? Әгәрәнки кызны ирекле ялгыз хатын дип күрәсең икән, күңелен матуррак гамәлләр белән яуларга тырыш. Саниянең Каразирек авылындагы дөнья әдәбиятын, Шәрык шигъриятен укымаган, нәфис кылану рәвешләреннән бихәбәр булган егетләре кызның күңелен моңлы татар жырлары белән яуларга тырыша торганнар иде. Аларны көрәшә, яулый дип әйтәп тә булмый. Алар күңел түрәндә изге итеп саклаган саф хисләрен кызның алдына түгәләр иде. Ә монда аш талымлаган түрә һич оялмыйча чарасыз хатынга үзен тәкъдим итә.

Сузылган кулны, ачылган кочакны кире тибәрәп, Сания чыгып йөгәрә. Диплом алырга кул сузымы гына ара калган бер вакытта куып чыгаралар аны институттан. «Бер бәхәтсез – гел бәхәтсез» дигәннәрә шул буладыр инде. Ни кылырга соң? Ни чара табарга?

«Галиябану»ының күзе нидән яшыл икәнән «Исмәгыйле» белергә тели: «Мин елаттыммы әллә?» – дип сорый кичәге фронтовик егет. Очучы егет. Аның да хыялларында Сания яши. Кызыксынган кеше барында Саниянең теле языла. Ректор белән булган хәлне сөйләп бирә. «Китәргә туры килер инде миңа. Барыбер куарлар», – дип, чынлап торып елап жибәрә.

Фронтовик офицер, коммунист жебеп калмый. Ректор янына кереп, аның белән кырыс кына итеп сөйләшә: «Хәкимовага бәйләнеп йөрмәгез. Аңа карата яманлык кылырга да уйламагыз. Алайса, Сезгә эштән китәргә туры килер», – дип янап чыга. Сания бик куркып йөрсә

дә, ректор яшь хатынга бүтән бәйләнми. Хәтта Саниянең драмтүгәрәк псевдонимын да искә төшереп: «Борчылма, Айгөл, яраткан ярлардан үч алмый тажик егетләре», – дип, аркасыннан сөеп озата.

Озатуын озата да кай тарафка китәргә әле монда. Дипломлы белгечләр Тажикстанда төрле урыннарда эшкә билгеләнә. Өч ел эшләү мәжбүри... «Балам янына кайтыйм. Мине жибәрегез», – дип, күпме генә ялынса да, ризалык юк. Туган якларын да өзәлеп сагынды бит инде ул. Читтә калып сайрый торган сандугач түгел лә. Бүтән чара калмагач, Сания теге кешегә хат юллый. Үзе яза! Законлы хатыны булуы турында аңардан белешмә сорап мөрәжәгать итә.

Зур хата була бу...

Дипломлы белгеч Башкортстанга, Дүртөйлә районына, бергә укыган дус кызының абыйсы белән жиңгәсенә кайтып төшә. Алдан шулай килешкәнчә. Элек кешеләр бик киң күңелле иде бит ул. Кысан дип тормыйлар, юклык дип тормыйлар – жиде ятны да сыендыралар иде.

Сания Хәкимова Дүртөйлә урта мәктәбендә тарих укыта хәзер. Укытучылар коллективы аны күптән көтелгән кунак кебек каршы ала. Укучылар ярата, ата-аналар хөрмәт итә. Рәхәтләнеп дәресләр бирә яшь укытучы. Дәрес вакыты сизелмичә дә үтеп китә. Мәктәп житәкчеләре дәресләрен мактыйлар. Тиздән бу мәктәптә дә драма түгәрәге оештырып жибәрә тарих укытучысы. Концертлар да куела, жырлана да. Рәхәт кенә эшләп ятканда, РОНОга инспектор итеп алмасаң ни була инде, йә? Югыйсә инспектор бик тәҗрибәле укытучы булырга тиеш бит инде ул. Эш таныш түгел, шулай да тырыша инде, кушканны үти.

Хәмитне үзенә алып килү уе да баштан чыкмый. Суд органнарында эшләүчеләр белән киңәш-табыш ителде. Хәзер бит инде ул үзе дә төшөп калган кеше түгел. Сөйләшә дә белә. Сүзен дә үткәрә ала. Тиешенчә итеп язган гаризасын тотып, судья янына кергәч, бу акыллы кеше йөдәгән ана белән ачыктан-ачык сөйләшә.

– Сөз ирегезнең бик тә хәйләкәр, ялганчы кеше икәннен сөйләдегез. Сөзнең өстән төрле ялган сөйләргә дә сәләтле дидегез. Баланың анасына карата дошмани хисләрдә тәрбияләнүен дә ишеттем. Анасының фоторәсемен күрсәтеп: «Бу кем?» – дип сораганда, «фәхеш» дип әйтә икән дидегез. Инде шулкадәр күп негатив мәгълүматтан соң бала биш ел күрмәгән анасына таба ашкыныр дип уйлыйсызмы? Судта баланың фикерен сорыйлар. Сөзгә каршы тәрбияләнгән бала сөзнең файдага сөйләмәячәк. Ирегезнең сөңлесе аңа әни булган. Судта баланың теләге искә алына. Әгәр бала сөзгә күчәргә теләмәсә, аның ихтиярына каршы барып булмый. Аннары ирегезне теләсә нинди ялганга, ялага, оятсызлыкка бара торган тасма телле кеше дидегез. Ул сөзне тагын да каралтачак кына.

Яклаучыларыгыз булса да, алар судка килмәячәк. Яман кешедән ераграк булырга тырышачаклар. Баланы суд аша алу уеннан кайтырга тырышыгыз. Судта явыз кешене жиңу кыен... Ялганчылар судта жиңеп чыккан очраklar да булып тора.

Йа Хода, бала шул яманнар белән калыр микәнни? Разия апа белән хат алышып торалар. Ул да «Баланы бик нык саклыйлар. Урлау мөмкин булмас» дип яза. Бер сыйныф белемнәре дә булмаган наданнар янында үсеп, кем булыр аның Хәмите? Авылның нәфрәтен казанган кара кулак балалары бит алар. Теге абый урамнан үткәндә кешеләр капка артына кереп кача торган булганнар. Муены борып ыргытылган каз-үрдәк берни түгел әле ул. Ишегалдына көтү кайтканда кереп калган сарыкларны бугазлау да берни түгел. Авылның хәллә кешеләрен сөргенгә озатканда, болар кылган явыз гамәлләр бар бит әле. Бу гаиләнең вәхшилеген алар авылында укыткан өлкән укытучы сөйләгән иде. Тора-бара халыкның нәфрәте шуңа барып житә ки, теге абыйны авылдан куарга булалар. Казанга китеп кенә котылган икән.

Хатын-кызларга карата бозыклыгын үзәндә татыды. Үзе алты хатыным бар дисә дә, белгән кешеләр хатыннары унга тула, алдаган кызлары бихисап диләр икән. Ул саф кызлар яраткан. Балалары да бар икән. Ничек итеп Сания шул кеше янында баласын калдырсын?! Качып киткәндә, Сания ул кадәр үк тирән итеп уйлый белмәгән. «Урлап бирербез улыңны!» дигән сүзләргә дә ышанылган. Әгәр Хәмите дә атасына охшап үссә, бик яман бит бу! Кемнән ярдәм сорасын икән чарасыз ана? Әле бит ул алимент түли торган укытучы. Укытучылар укытучысы – инспектор. Белеп алсалар, хурлыгы ни тора! Шуны уйлап та нык карышкан иде ул инспекторлыкка.

Шундый газаплар кичереп йөргәндә, теге абый Хәмит белән килеп төшмәсенме! Ир хатынына кичә генә аерылышкан кебек ташланды. Баланы чыгарып жибәреп, Санияне караватка төртеп екты: «Сагындым!» Берни эшли алмады Сания. Ялгыз иде. Хужа хатын өйдә юк иде.

– Бу юлы ычкына алмассың. Калдырмыйм мин сине. Әнә, улың белән алырга килдек. Аңа син кирәк.

Сания инде үзен элекке Сания түгел, көчле хатын дип исәпли иде. Теге абыйның затсызлыгы алдында тагын жиңелде ул. Бала белән күрешергә дә бирмичә ябырылды бит. Сания, өстеннән эзмәверне алып атуга, атылып урамга чыкты. Улы! Хәмите! Һай аның баласы ничек үскән. Ашкынып барып, баласын кочагына алырга, күкрәгенә кысып сөяргә омтылган ананы Хәмите тиз туктатты: «Апа, кит әле!» – дип, кискен генә читкә тайпылды. Бала анасын танымый. Бала анасыннан бизгән! Сания баласына ничек якин килергә белмәде.

Көчсөз, чарасыз иде ул. Үзен үтә дә гаепле итеп сизә иде. Теге кеше аны тапты хәзер. Бүтән көн күрсәтмәячәк инде ул аңа...

Ул арада хужа хатын кайтып керде. Саниягә ирен аның белән таныштырмый булмады. Хужа исә теге кешене сагынып көтелгән кеше сыман итеп кунак итәргә кереште.

– Мине алып китәрмен дип уйлама да. Баланы миңа калдыр, – дип ялынды Сания. Баланың нинди кешедән туган булуы мөһим түгел икән. Анага ул барыбер, газиз, кадерле, тансык. Ул барыбер аның баласы! – Бир миңа улымны. Үзем тәрбиялим. Мин синең кебек бала өчен алимент сорамам!

Үскән аның улы! Аңа инде жиде яшь тула. Быел ул укырга керер. Чи надан атасы белән тутасы янында ничек калдырсын нарасыен? Алар балага укуында ярдәм итәрдәй, юньле тәрбия бирердәй кешеләр түгел бит.

– Мин сине барыбер алып китәм. Мин сине, кайда булсаң да, табачакмын. Кайтмасаң, үтерәм мин сине, – дип яный ир. Аннары биш минут узуга: – Мин сине оныта алмыйм. Кайтсаң, үкенмәссең, мин үзгәрәм, – дип ялына башлый.

Инде баласыннан аерылып калыр көче юк иде Сания Зәкиевнаның. Ул инде хәзер үзе турында, теге кешедән күргән һәм күрәчәк газаплар турында түгел, фәкать улы турында гына уйлый ала иде. Ничек шул кабахәтләр кулында калдырсын ул газизен?! Үзе дә ятимлек касәсен тутырып эчкәнгә күрә, улын да ятимлек ятмәсендә калдырасы килми иде аның. Ни күрсәм дә, балам янында булырмын, үлсәм, аның янында үләрмен дип уйлап, ул кайтырга күнде.

– Синең яныңа түгел, балам янына кайтам. Сөз хәзер үзегез генә кайта торыгыз. Мин эшләремне төгәлләгәч, кайтып житәрмен, – дип сүз биреп, озатып кала ул ата белән улны.

Сүз бирдеме, үти инде ул. Соңыннан сүз бирәсе калмаган икән дип үкенде ул, әмма эш узган иде. Сания, язмышына буйсынып, Казанга кайта. Юл буе ул утырган пароход Казанны узып китсә иде дип теләүләре дә буш хыял гына. Пароход Казанга кайта. Жәһәннәмгә үз теләгәң белән әйләнеп кайту башка сыймаслык гамәл иде. Бала хакына кылынган гамәл иде инде бу. Әмма бала ана өчен мираж гына булып калды. Ана белән бала арасында була торган, ике араны ялгап, жылытып торучы мэхәббәт күпере янган иде шул инде.

Алтынчы санлы йорт аң итте. Шундый авырлыклар белән яулап алынган ирекнең ананың балага мэхәббәте хакына корбан булганлыгын аңлады инде йорт. Санияне коткарабыз дип йөргән ничәмә кешенең тырышлыгы эрәмгә китте. Аның бары бер «саламы» бар хәзер. Ул хәзер элекке Сания түгел – дипломлы укытучы! Ул хәзер инде үзен дә, баласын да карый, укыта, тәрбияли алырлык югары белемгә ия кеше. Әгәр теге кеше һаман элеккечә жәберләргә

уйласа, тагын качар. Өйрәнелгән бит инде. Ләкин инде баласын бүтән калдырмас. Әмма теге кеше Санияне бу юлы да алдаган булып чыкты. Инде аерым яши дигән Бәдәр дә өйдә утыра. Хәмиткә дә ул кирәкми икән. Ул анасыннан кача. Бәдәр апасы да Хәмиткә анасына якын килергә рөхсәт итми. Бәдәрнең: «Ул синең анаң түгел, синең анаң – мин» дигән сүзләрен ишетеп тору – үзе бер газап. Сания алданганын аңласа да, тиз генә бирешергә теләми. Сабырлык белән, яхшылык белән улының күңелен яуларына ышана әле ул.

Өченче качу

Якындагы мәктәпкә эшкә урнашты Сания. Искиткеч яхшы кешеләр эшли иде мәктәптә. Тату, дус, бердәм коллектив. Барысы да бер чор кешеләре. Директор үзе дә, аның хатыны да берәз өлкәнрәк кешеләр. Аларның өлкәнрәк булуы әйбәт тә әле. Акыллы, сабыр директор барысына да ата кебек. Аның киңәшләре дә урынлы, төпле. Укучылар да тыңлаучан, тәртипле балалар. Укытучылар үзара ярдәмләшеп яшәргә күнеккәннәр. Директор да – укытучыларын тәнкыйтьләүдән бигрәк, аларның дәрәжәсен күтәрергә тырыша торган кеше.

Коллективтан уңды Сания Хәкимова. Тик өйдә генә тынычлык юк. Монда яшәп калып булмасын ул көннән-көн ныграк аңлый. Бер-ике ай гына әйбәт булырга тырышып йөргән дуамал ир инде хәзер Сталинабад институтындагы егетләрдән, мәктәп коллективыннан көнли. Яла ягуларны ишетмәгәнгә салышып йөрәп тә булыр иде. Кул күтәрә. Иң авыры – бала алдында аны мәсхәрәләүләре. Теге абыйның төпле эше юк. Ниндидер түгәрәкләр алып бара бугай. Соң кайта. Көнә бусе йоклый. Бәдәре урам себерә. Малай укып йөри – шулай бара тормыш.

Хәмит әйбәт укый. Сания аңа булыша. Сорауларына җавап бирә. Файдасы тигәнгә сөенә. Ата белән апага бу ошамый. Сабырлыгы төкәнәп, бүтән түзәрлегә калмагач, Сания бу гаиләдән бөтенләйгә китәргә булды. Оят булса да, директорга кереп, үз хәлен сөйләп чыкты. Акыллы директор яклаучысыз ханымның мәктәптән китүенә нык каршы булды. Аннары бер көнне коллективка эштән соң калып сөйләшергә тәкъдим итте. Сөйләшү Сания Зәкиевна хакында булачак икән.

Бу сөйләшү җәберләнгән татар хатынының хәле турында сөйләшүгә әйләнәп китте. Барысын да аның хәле борчый икән. Төрле вариантлар турында фикерләштеләр. Иң ахырдан: «Сания Зәкиевна коллективта калсын. Тик аңа яшәп торырга урын табу мәслихәт» дигән фикердә тукталдылар.

– Без әни белән икәү генә яшибез. Кечкенә булса да, үз йортыбыз бар. Күңелебез иркен. Без Сания Зәкиевнаны сыендыра

алабыз, – башлангыч сыйныфлар укытучысы Факиһә исемле кызыкайдан чыкты бу сүзләр.

Теге абый Саниянең хәзер койрыгы баласына береккән, беркая да китмәс дигән ышаныч белән йөри. Укытучыларның акча ала торган көнен хәтеренә киртләп куйган. Сәгәте белән килеп житә. «Яшь кеше акча тотә белми ул», – дигән сылтау белән хатынының хезмәт хакын кесәсенә салып куя. Бер көнне Факиһәләргә күченеп куя Сания. Әлбәттә, Хәмитен үзе белән ала алмый. Бу кайтуым баламны ташлап, читкә китеп барган өчен үземә бер жәза булсын дип кенә түзеп яшәп караган иде дә, балта-пычак уйнатулар ешаеп киткәч, түзәсе түгел икәнлегә аңлашылды.

– Улым, мин китәм инде. Түзеп булмый бүтән, – дигәч, Хәмит: «Мне всё равно!» – дип, жылкәсен генә сикертеп куйды. Ул әнисенә битараф иде. Аның бу халәте, еллар узгач, үзгәрер, әлбәттә. Әлегесе авыр бит әле аның. Тик Сания барыбер баласын күздән яздырмый яшәргә тели. Юк, еракка китә алмый ул. Хәмитнең мәктәбенә бара. Килгән-киткәндә, аның белән аралашырга, сөйләштерергә тырыша. Тик малай курка: «Күренмә, әни. Минем белән сөйләшмә. Күреп калсалар, миңа эләгә. Кыйныйлар», – дип, як-ягына карана. Сания, көчсезлектән, чарасызлыктан гарьләненеп, Факиһәләргә кайтып китә. Тавышы белән дә, холкы белән дә, төсә белән дә анасына охшаган улы йомшаграк шул. Агымга каршы бара алмый. Саниянең улына авырлык китерәсе дә килми. Акыллы улы үзенә юл ярмый калмас. Шулай булды да. Беренче сыйныфтан алып институтны тәмам иткәнче фәкать «бишле» билгеләренә генә укыды ул. Югыйсә оясында юньлелек күргән баламны ул? Хәмит тормыш юлында берәр төрле авырлыкка тарыганда, Сания һаман саен үзен гаепле санады. Аның өчен газаплануларның чиге юк иде. Малай алай да тормыш юлында очраган кыенлыкларны сабыр гына жиңеп барды. Мәктәпне – алтын медаль, университетны кызыл диплом белән тәмамлап, Мәскәүгә китеп, аспирантурага кергәч кенә ирек алды ул үзенә. Үзе үскән гаиләдәге ата белән апаның кемлеген тәмам аңлаган иде инде ул яшь галим булып житлеккән дәвердә. Болары – аннары.

Хәзерендә Сания тагын авырлы. Моңы белеп алган теге кеше, инде хәзер аяк терәп, хатынын өйгә кайтармакчы булып йөри. Кыстый, куркыта. Хужалар бүген-иртәгә бала табачак Саниягә ничек ярдәм итәргә белми өзгәләнә. Үз туганнарыдай күрәләр иде эшкә уңган, якты йөзле бу укытучыны.

Жәй көне кыз бала туды. Сания аңа Сылу дип исем кушты. Баланы Клячкин больницасында тудырды. Үзләре яшәгән йортка каршы гына булгач, теге кеше бала тудыру йортына гел кереп йөрде. Йөри торгач, ул хатыны белән кызын өенә алып кайтуга иреште.

Ләкин бу матур кыз да аныкы түгел икән. Кызларны этиләре ярата торган була. Бәлки Сылу теге кешене үзгәрттер. Залимның күңеле йомшарыр. Әйбәтләнеп китәр. Моңысы да чынга ашмас хыял икән. Балта-пычакны яшереп куеп, калтырап үткән төннәр саны кимемәде. Котырына бу жүләр. Сания кичтән исән ятса, иртәгәсен йокысыннан исән торуына ышанып та бетми. Менә шундый кеше инде гаилә башлыгы. Хатынын жәберләп елаткан төннәрдә йокысы тәмле була аның. Ә үзенә азгынлыкка йөрү ярый торган гамәл. Ул бит ир кеше. Патша кеше.

Дүртенче качу

Кыйнала-жәберләнә торгач, тагын бер ел үтте. Мәктәптә өченче уку елы башланды. Китәргә кирәк! Бу ниятен ныгыткан шундый бер очрак булды. Аның сыйныфында игезәк малайлар бар иде: Рәдиф белән Шәриф. Шуларны дәрестән соң була торган бер генә чарага да калдырып булмый. Соңгы дәрес тәмамлануын белдереп, кыңгырау шылтырауга бу малайлар бәйдән ычкынган сыман атылып-бәрелеп чыгып йөгәрәләр. Бер көнне укытучы болардан сораптырып карый:

– Кая болай ашкынасыз, малайлар?

– Апа, безгә әтидән алда өйгә кайтып житәргә кирәк. Алайса, әти энине кыйный башлый!

Бу фаҗига иде. Укучыларының энисе дә аның тормышы белән яши икән ләбаса. Бу малайлар нык холыклы. Әниләрен яклап калырга сәләтле болар. Ә Саниянекеләр? Тыштан гына битараф күренсә дә, Хәмит тә ут йота булыр. Нечкә күңелле малай бит ул. Сания малайның үзәге ныктыр дип әйтә алмый. Золым шаһите булып үсәргә тиеш түгел ул. Ә кыз баласы – Сылуы? Аны ни көтә?

Сания, директорга кереп, китәргә дигән карары катгый икәннен әйтте.

Директор аны аңлады. Мәгариф министрлыгына үзе шалтыратып, аның турында матур фикерләрен житкерде. Имеш, аның оештыру сәләте бар. Белеме дә житәрлек. Берәр мәктәпкә директор итеп жибәргәндә дә эшли алыр ул.

Министрлыкта Сания Хәкимовага Күлле-Киме мәктәбенә юллама бирәләр. Тик анда барырга насып булмаган икән. Теге абый хатынының сумкасында актарынырга ярата. Юлламаны табып ала да ертып ташлый. «Китеп кенә кара. Барып, мәктәбеңне яндырам!» Кабат министрлыкка барып, хәлне аңлатырга туры килә. Андагы төрлесен күргән мәгариф хезмәткәрләре Хәкимованы инде Саба районына юллыйлар. Хәмитеннән еракка китәргә теләми иде ул. Шуны истә тотыптыр инде, районнарның да Казанга якынаклары сайлана.

Яшь баласын күтөрөп, Сабага барып төшкөндө, кич булып өлгөргөн. РОНОда төн кунып, иртэгесен Икшермэ авылына китэр. Яшь балалы хатынга фатир табулары да жиңел түгел. Ярый эле, мөктөп эйбэт. Урта мөктөптө эшлөп йөри Сания Зәкиевна. Укытучылар коллективы мәгариф эшенә чын күнөлдән бирелгән укытучылардан тупланган. Акыллы, зыялы мөктөп директоры. Рәхәтләнөп эшлө генә. Теге абый гына эзлөп тапмасын! Тапмыймы соң. Тиздән килеп тә житә. Кудың ни, кумадың ни – файдасыз. Бер килүендә Санияне тагын йөклө итеп китә бу явыз.

Уку елы тәмамланып килә. Имтиханнар якынлашканда гына Сылу авырып китә. Балада менингит! Укучылар сынауларны Сания Зәкиевнага гына тапшырабыз дип чират торалар. Кызы белән хастаханәдә яткан укытучыга, мөктөпкә кайтып, имтиханнар кабул итәргә туры килә эле.

***

Бишенче качу

(Сания Хәкимова көндәлегеннән)

«Бөтен коллектив, мөктөп укучылары минем өчен ут йота. Баланың чире бик житди. Безне Казанга озаттылар. Казанда урын булмады бугай. Минем ул көннәрдә өнөм белән төшем, көнөм белән төнөм буталды. Безне санитар самолёт белән Чистайга озатасылар. Бер төнне өйдә кунасы. Чир йогышлы. Өйдә Хәмит бар. Аңа да йокса бу чир? Ярый эле, Бәдәр баланы каядыр алып чыгып китте. Ут янган, башы жылкәмә салынып төшкән баламны кочаклап, ишекле-түрлө йөрөнәм. Кемдер керә, кемдер чыга. Күршеләр кергәләде, ахры. Разия апа мине үз кызыдай кайгырта бит инде. Бу хәлемдә мине ялгыз калдырмас өчен теге абыйдан куркуын да онытты. Ишек ябылмый. Мәет буласын көткән йорт кебек. Берара ишек уемында Йосыф күренеп киткәндәй булды. Шул хәлемдә дә Йосыф белән женләнем икән!

Иртэгесен бала аңсыз иде. Тәмам шашындым мин. Кызымны аеруча бер ярату белән ярата идем. Аны югалту ихтималы бөтен егәрәмне суырып алды, һәр күзәнәгемә ачы хәсрәт сарысы оялады. «Нигә, нигә минем балама тиясең? – дип, язмышыма рәнҗедем. – Нигә минем тормышымдагы саран сөенечемне урларга итәсең, син, Әжәл?» Бирмим мин сиңа кызымны!

– Бу авыру тумыштан килә. Гаиләдә кайсыгыз туберкулёз чирле? – дип сорады Чистайдагы табиб.

– Ирем ачык формадагы туберкулёз белән авырый. Без барыбыз да диспансерда исәптә торабыз. – дидем. – Тик ирем генә авыру икәнән яшерә. Танырга теләми. «Мин сәламәт. Сания ханым, син әллә чирлеме?» – ди, миңа карап. Табиб башын гына чайкап куйды.

Аның карашыннан булса да була бит оятсыз кешеләр дигәнне аңлап була иде.

Чистай халкы безгә карата гажәп миһербанлы булды. Доктор хастаханәдә яткан хатыннарга әйткән икән: «Тиздән бу анага зур кайгы киләчәк. Ул баласын югалтачак». Шуннан соң минем янга ай буге көнгә икешәр-өчәр кеше хәл белергә килеп йөрде. Күчтәнәчләр китерделәр. Керләремне алып китеп юа торганнар иде. Юатырга тырыштылар.

Жәйнең бер ямьле көнөндә кызым китеп тә барды. Сылуга ике яшь тә ике ай иде. Ачы хәсрәтемнең, кара кайгымның чиге юк иде. Югалтасым булганга шулай үзәкләрем өзәлеп яратканмындыр инде мин кызымны. Шуннан бирле очкычларга утыра алмадым. Аңсыз баламны кочып, «кукурузник»та очкан 45 минут минем ярты гомеремне алып китте

Теге абый баланың жәсәден Казанга алып кайтырга теләмәде: «Мин аны Чистайда гына жирлим», – диде. Шулай итеп, мин кызым-күз нурымның каберенә йөрүдән дә мәхрүм булдым. Баламның бу начар чирдән беркайчан да савыга алмасын белсәм дә, мин хәсрәтемнән үрсәләндем. Көн-төн еладым. Берәзгә гына йокыга оесам да, кычкырып елап уяна торган идем. Теге абый, мине бу хәлдә күреп, тантана итте: «Менә хәзер баладан котылдың. Рәхәтләнеп типтерерсең, – дип юатты. – Син баланы карамыйча үтердең», – дип, өстөмдә йодрыгын уйнатты.

Бу кеше белән торып калырга ярамый иде. Мин Сабада калырга ниятләдем. Тик кая ул?! Типкәли-типкәли алып китте. Мин тагын йөклә идем бит инде. Соңгы айларымны йөрим. Кызым китеп, бер айдан соң дүрт кило авырлыктагы тупырдап торган ир бала таптым. Шул Клячкин бүлнисендә таптым инде. Тукай эзләреннән йөрәп узылды минем гомер. Балага Фәрит дип исем куштык. Бала туу хәсрәтемне беркадәр жиңеләйтте. Әмма аны да теге дию пәриә оясына алып кайтасымны уйлыйм да тагын кайгы күлләренә чумам. Тавышларын ерактан гына ишетсәм дә, калтырый башлайым, зигенем тарала. Тәмам жаным бизгән. Ике баламны югалттым шулар аркасында. Моңысына ни язгандыр? Теге балаларым кебек моңысы да жәбер-золим мохитендә үсәрме икән?

Бала тугач, теге абый мине эшләтмәде. Өйдә сак астында тотты. Мин эшләмәгәч, матди як үтә начарланды. Хәзер мин бөтенләй акчасыз. Булган бөтен киёмнәремне сатып бетердем. Шулай бер ел үтте. Хәмитемне калдырып булса да, ул миңа берәз ияләшә башлаган иде инде, качып китәрмен, ахрысы. Болай яшәп булмый бит инде. Никадәр түзәргә тырышып карасам да, була торган түгел. Бүтән көч калмады. Ниңи югы эшкә урнаша алырмын. Балаларымны нәүмиз итмәм. Тамаклары тук, өсләре бөтен булыр».

Саниянең юлы янәдән Мәгариф министрлыгына... Аны анда танийлар, әмма аңлыйлар. Питрәч районындагы Шәле мәктәбенә юллама алып, тарих укытырга китте. Бер кечкенә генә авыл өенә фатирга урнаша алды. Анда ана, кыз, онык яшиләр иде. Теге абый бик тиз килеп житте. Киләсе билгеле инде. Әмма аннан читтә торган кыска гына арада да хатын хәлләнеп ала. Теге абый, хатыны куса да, һаман килә... Ара якын бит. Үзен әйбәт кенә тотта. Бер килүе укытучылар коллективы белән «Рәйхан» спектаклен сәхнәләштергән чакка туры килгән иде. Шуны карагач ычкынды бу. Хатынының сөяргәсә кем икәннен исәпләп чыгарды. Китте жәберләү, пычак белән куркыту.

Фәриттә рахит башланган иде. Яктырак, иркенрәк өйгә күченделәр. Апа белән абый гына торалар. Фәритне бик яраттылар. Тик теге абый улы белән хатынына да, хужаларга да тыныч яшәргә бирмәде. Бервакыт, ул Санияне кыйнап ятканда, хужа апа судан кайтып керде. Чиләкләрен куйгач, көянтә белән теге абыйның кирәген бирде дә соң инде. Тәмам йоны коелды Салам-Торханның. Явыз кеше куркак була бит ул. Апа тегене, кыйный-кыйный, өеннән куып чыгарды: «Бүтән киләсе булма. Без Санияне сиңа бирмибез. Фәрештә кебек хатының сиңа тиң түгел», – дип озатты. Килде инде барыбер. Апага яруга тырышып ялагайланып йөри башлады. Уку елы тәмамлангач, ул гаиләсен, әйбәт булырга сүз биреп, Казанга алып кайтты. Саниянең дә ике баласының берсен – әнисез, икенчесен әтисез үстерәсе килми иде. Үзгәرمәячәген белсә дә, кайтып карарга булды.

Үзгәрмәде. Саниянең сөяргәләренә саны унжидегә житте. Кыйналулар да унжиде тапкыр арткан дигән сүз инде бу. Беркөнне, ишекне тибеп ачып, бүлмәгә килеп керде дә хатынын котырынып кыйный башлады: «Хәзер генә яныңнан бер ир кеше чыгып китте. Каршыдагы өй түбәсеннән карап тордым нишләгәнегезне!» Сания, ничектер аннан ычкынып, коридорга чыгып өлгерде. Шулвакыт Фәрит тә, куркып уянып, анасы артынан йөгереп чыкты. Дер-дер калтыранып, анасының ботын кочаклап алды. Чөйдән бер сырманы эләктереп алып, ана шуңа баласын төреп, чыгып йөгәрә алды. Моңа кадәр дә шулай ычкынып китеп күршеләрдә, баскыч асларында төн кунган чаклары була торган иде аларның. Рәхмәт инде күршеләренә. Теге кешедән үзләре дә куркып торсалар да, аңа һәрвакыт ярдәм итәләр. Аларның тагын бер үзенчәлекле ярдәме тигән икән әле.

– Сания, син бик арыксың. Тазарырга кирәк сиңа. Ирең суккан бер жирең кара янып чыга. Масң юк сиңең, – диде бер көнне Разия апаның ире. Ул хатынның һаман саен кыйналып яшәгәннен үзе дә күрә. Разия апа да сөйли торгандыр инде. – Өйдә сырма киеп йөри

алмыйсың бит инде син. Теге вәхшинен кайчан китереп сугасын да белмисең. Без дә, арага кереп, сине яклап кала алмыйбыз. Кышын бәрәңге өшемәсен өчен баз авызын кат-кат салам белән томалыйлар. Тазарырга кирәк сиңа, күрше. Төнөнне май белән каплатырга.

– И картым, ул май дигәне ипигә ягарга да житкелекле түгел бит эле.

Шунда икенче күршесе Мәрьям апа сүзгә кушылды:

– Жае бар аның. Сания, сине баең өйдән чыгармый бугай бу арада. Мәктәбеңдә дә йөртми диләр. Болай итәбез. Без төнлә театрда кайткан төшкә камыр ризыклары пешереп куя торган бул. Без онын, маен, тегесен-монысын күмәкләшеп хәстәрләп куярбыз. Син аш-суга оста. Жыйнаулашып сыйланырбыз. Син дә шунда булырсың. Камыр ризыгы бик тиз май кундыра ул. Безгә дә бик җайлы булыр. Төн уртасында таба кузгатып йөрисе килми лә. Ач килеш йокларга яту да рәхәт түгел. Өйдә калганнарыбыз сиңа ярдәм итәр. Ил иңләп гастрольдә йөргәндә, бик күп төрле ризык пешерү серләрен өйрәтәләр безгә. Синең пылауларың да тел өстендә тотат торган. Өч айдан ишеккә сыймаслык буласың эле син. Залимың төнгә икесез-өчсез кайтмый, берни белмәс. Бәдәр дә урам себереп арый торгандыр. Өнөндәге аю кебек йоклайдыр ул.

Шулай итеп, Сания инде өч айдан, чыннан да, ару гына калынайды. Төнгә «ресторанга» төрлөсәннән ризык эзерли торгач, шактый оstarды да. Кухняда алган дәресләр гомер буена ярады. Ул кайда, кемдә яшәсә дә, хезмәте белән ярады.

Өлегә кыйнала.

Бу юлы ана белән бала ишегалдындагы түләүле поликлиника урнашкан бинаның чардагына менделәр. Иң өстәгә каттагы баскычка утырып, шунда төн үткәрәсе булыр. Бала, баштарак куркудан калтыранса да, annary изрәп йоклап китте. Инде күптән төн. Туңа башладылар. Куркыта да. Чөнки ул вакытта йортларның чардакларында сукбайлар яши дип тә сөйләләр иде бит. Берзаман баскычтан кемнәңдер өскә күтәрелгәнә ишетелде. Коты очты хатынның... Курыкканда куркынычка каршы бара торган гадәте бар иде аның. Баскычтан төшеп карасын микән әллә? Кем менә икән соң? Теге кеше булуы да ихтимал бит эле аның. Ишегалдында: «Саниям, син кайда?» – дип кычкырып йөргәнә ишетелгән иде. Шул, ахры... Ни булса, шул – төшебрәк карады. Ул түгел. Бу кеше кыска буйлы. Таныш хатынның ире түгелме соң бу? Төнгә сменада кайтып киләдер. Исемен әйтеп, тавыш биргәч, ул үзе, чардакка менеп, баланы кулына алды. Үзләренә алып кереп китте. Жылыга. Аларда төн уздырып, иртән өйгә кайтуларына Газраилләре изрәп йоклап ята иде. Елмайган.

Иртәгәсен әни кеше улы белән сөйләшмәкче иде. Тыныч микән дип уйлый инде. Төнгә мажаралардан куркып калмады микән?

– Улым, әйдә әле, синең белән бер шигырь өйрәнәп карыйк:

Чебиләрем, чебиләрем,
Сары йомшак йомгакларым!

Йә, улым, син дә шулай әйтеп кара әле.

– Ч-ч-че-би, ч-ч-ч-че-би....
С-с-с-ары...

Бала тотлыга иде. Төнгә куркуның нәтижәсе бу.

– Разия апа, Фәрит сөйләшә алмый!

Разия апалары баланы сөйләштереп карады.

– Тотлыга!

Сания әрнеп елап жибәрде

– Елама әле син. Тиз тотып алсаң, үтә ул. Психологка языласыз. Таныш психологым бар минем. Балалар психологы. Бүгөн үк барасыз. Мин үзем сөйләшеп куярмын.

Алга таба теге кеше белән бер өйдә яшәп калу мөмкин түгел. Хатын үз-үзен битәрли башлады. Аның тиз ышанучанлыгы, хаталарын анализлый белмәве аркасында, балалары газап чигә! Аның беркатлылыгы бәясен балалары түли. Качарга кирәк!

Тик башта Фәритнең тотлыгуын жинәргә кирәк булып.

Психолог белән сөйләшәнде. Хатын аңа үз хәлен беркадәр аңлатты. Залим ирдән качып китәргә ниятләвен әйтте.

– Укытучы дипломын алгансыз. Сөзгә психолог та булырга мөмкин. Хәтта үзегез дә ярдәмгә мохтаж бугай. Курслар бар. Шушы ук бинада. Мин улыгыз белән шөгыльләнә торганда сез анда йөри аласыз. Сөйләшеп карыйммы курсларның житәкчесе белән?

Ризалашты. Аның бүтәнчә курсларга йөрер жәе булмагач. Әле Фәрит сылтавы белән зинданының тимер бикләре күпмедер ачылып тора.

Жиденче качу

Бер сынаганны биш сынасаң, шайтан көләр. Сания шайтанны бүтән көлдермәскә карар итте. Хәмитне күрәп йөрермен дигән өмет белән Казан тирәләрендә эшләп йөрүләр – саннары алтыга тулган качулар үзләрен акламады. Хәмит үсеп килә. Әнисенә якынаерга артык теләк белдерми. Йомыкый малай ул. Кемгә ачылсын соң? Ярый әле, укудан тәм таба.

Ана, өйдә икесе генә чакны туры китереп, битараф улына серен ачты. Бер очтан улының да кылларын тартып карады. Энесен якын итәме Хәмит? Янәсе, Фәрит белән янәшә үсәргә теләме ул? Әнисе

ераккарак китэргэ уйлап тора бит эле. Син ничек карыйсың? Без китсәк... «Мне всё равно...» – Үсмер малай жылкәсен генә сикертеп куйды. Кабырчыкта иде Хәмит. Чыга алырмы ул аннан? Тыныч, рәхәт гаилә мохите күрмәгән бала үзен-үзе саклауның шушы ысулын – битарафлыкны сайлаган.

Сания бу юлы да туган якка кайтырга кирәк дигән уйда тукталды. Соңгы мәртәбә яклау эзләп кайтканыннан соң унбер ел вакыт узган. Зәкиулла мулла кызыннан хат килгәнгә артык сөөнгәндер дип булмый. Сыендыруны сорый кызы. Бала белән кайта. Сания артыннан күтәрелгән тагын ике кызы – берсе ике бала белән, икенчесе бер бала белән ата канаты астына кайтканнар. Канат астында ничаклы бала бар. Бер өй эчендә ике төрле милләт баласы. Тугыз жанның алтысы башкорт дип язылган. Югыйсә үзе дә, хатыны да – татарлар. И, бу дөньяның хикмәтләре бетәсе түгел!

Сания, әткәйләрендә торып, тирә-як авыллардан эш эзләп карады. Иң караңгы авыл мәктәбенә дә тарих укытырга барырга риза иде. «Син татарга түгел, үз башкортыбызга да эш юк эле», – дигән җавап белән кайтты Уфадан.

Ютазыга кайтып карасын! Менә монысы акыллы фикер булды. Анда аны хәтерлиләр икән. Фазыл абыйсын да эле онытмаганнар булып чыкты. Район оешмалары хәзер Ырыссуга күчкән. Ырыссу ГРЭС ышыгында шәһәр булып күтәрелеп килә. Күп төзиләр. Яңадан-яңа оешмалар ачылып тора. Аларда – РОНОда, редакциядә, райкомда Санияне электән белгән дуслары эшләп яталар икән. Бик ачык йөз белән каршы алдылар. Сынган күңелдә өмет чаткысы уянып китте. Монда аңа эш тә булып, якларлар да!

Үзенә РОНОдан, Фәриткә атналык балалар бакчасыннан урын табылды. Беренче елы Ютазы районындагы ике мәктәптә декрет ялына киткән укытучыларны алыштырып үтте. Аннары аны инспектор итеп РОНОга алдылар. Иң мөһиме – ике бүлмәле фатирлы иттеләр. Могҗиза иде бу. РОНО мөдире Мирза Рахманкулов – укытучылар белемен бәяли торган кеше. Үзе дә бик белемле, фикерле, акыллы булырга тиеш. Сания Хәкимова жиң сызганып белемен күтәрү буенча эшли. Урта Азиядә – Сталинабад пединститутында алган белем байлыгында рус теле генә җитешми. Шул кимчелеге белән көрәште инспектор. Анысы аның вазифасына татар мәктәпләре белән эшләү генә керсә дә, ул югары оешмаларга докладларны, район газетасына мәкаләләрне русча язарга бурычлы иде. Укыды, өйрәнде һәм...

Теге кешегә каршы көрәшүен дәвам итте. Чөнки хатынын югалтасы килмәгән адәм, 400 чакрым араны бар дип тә белмичә, һаман килеп йөрде.

– Баланы алып китәм! – Бу янау иң куркыткан гамәле. Һәм ул янау Саниянең өстендә Дамокл кылычы кебек эленеп тора. Теге

кеше хатыны өстеннән РОНОга туктаусыз хатлар юллап торды. Яла ягылган хатлар... Сания, имеш, фәхишә, эчкече... Тагын әллә нинди бозык сыйфатларга ия хатын. Иң аянычы – бу хатларны ул Хәмиттән яздырта. Хәмит үз кулы язганнарга ышана микән? Менә шул ягы куркыта ананы. Ул бит болай да үзен Хәмите алдында чамасыз гаепле итеп саный. Үзен улы урынына куеп карап бәргәләнә, өзгәләнә. Ул бит аны ятимлек утына салып китте. Үзе дә гомер буе янган утка!

РОНОдагылар яла сүзләренә ышанмыйлар, билгеле. Бала кулы белән язылган хатларны теркәп тә тормыйлар. Ниндидер бер маньяк гамәле генә итеп саныйлар. Тик барыбер күңелсез. Эшендә нинди генә уңышларга ирешсә дә, даими куркып яшәү Сания Зәкиевнаның – аңа хәзер шулай дип кенә эндәшәләр – тынычлыгын ала. Теге кешене кайдан, кемнән, нинди хәбәрләр алып торуы үзе бер гажәп иде. Соңыннан үз теле белән әйтте: НКВД тирәсендә йөрүче «чын» дуслары булган икән. Шулайдыр. Шунсыз булмас иде. Тажикстаннан да эзләп тапты бит. Югыйсә әледән-әле жир тетрәүләрдән йөдәгән илдә Сания кайгысы булмас иде.

Сания Мәскәүдән ай ярымлык Бөтенроссия мәктәп инспекторлары курсларында укып кайтып килгәндә дә, аны вагон ишеге төбөндә кочагын жәеп, теге кеше каршылап тора иде инде. «Бер шалтыратуым житә. Сине шундук алып китәләр. Милициядә минем гаризам ята», – дип, хатын теге кешене үз коралы белән коралсызландырды. Ничек әле куркытырга башы эшләгән? Хатын моңа үзе дә гажәпләнә. Андый тапкырлыклары элек тә булган иде инде. Сания Хәкимова яшәгән йорт каршында гына ашханә бар. Теге кеше Ырыссуга килгәндә, шунда кереп тамагын туйдыра икән. Ашханә кызлары Санияне кисәтеп куялар: «Теге жүләр абый килде». Баштарак аның килүе турында хәбәр алынганда, ана белән бала ваннага кереп бикләнәп төн үткәрә торганнар иде. Тәрәзәне ватып кермәгәе дип куркалар. Фатирның тәрәзә пыялаларын ватып киткәләде бит инде. Бервакыт Сания кичен эштән кайтып килгәндә, теге кеше подъезд янында сагалап торган икән. Хатын аңышмый калды. Әзмәвер ир аны бөтереп кенә алды да, хатынга ияреп, өйгә дә үтеп керде. Әүвәле көчләргә дип талпынды. Аннары ялварып, елап, куркытып жиңә алмагач, куеныннан пычагын чыгарды. Бу һөжүм дә каршылыкка дучар булды. Хатын кыюланган иде инде. Башта ирнең кулындагы пычагын урындык белән сугып төшерде. Аннары шул ук урындык белән иелә төшеп үзенә таба килгән ирнең башына орды. Һөжүм итүче аңына килеп өлгергәнче, ишектән чыгып йөгәрә алды. Шөкер, ишек бикле түгел иде. Әмәленә керешсәң, әзмәверне дә жиңеп була икән. Хатынның бу дуамал батырлыгыннан ир тәмам чарасыз калган иде. Әгәрәнки бу юләрләнгән хатын милиция чакырса... Ул бит монда

хэзер үз оясында. Ул биредә көчле. Кара син аны – каршы тора ала башлаган!

Ләкин һәрвакыт жиңу хатын файдасына булмаска да мөмкин бит. Сания Зәкиевна чара эзли торгач, ике бүлмәле фатирын икенче каттагы бер бүлмәле фатирга алыштырырга булды. Фатир тар булса да, монда ирек киңрәк иде.

Сания елына бер мәртәбә Казанга инспекторлар семинарына да чакырыла. Бер баруында ул үз районнарыннан чыккан Шәмсия ханым белән танышып китте. Шәмсия ханым хэзерге вакытта профсоюзларның өлкә комитетында эшли икән. Ире Жиһанша абзый Татарстан Югары судында. Шәмсия Хәлимовна Фазыл Хәкимовны яхшы хәтерли булып чыкты. Алар шактый якын дус булганнар. Бу якынлык үзеннән-үзе Саниягә күчте. Ул якташын семинар барган көннәрдә үзләрендә яшәтте. Бөтен тормыш юлын сөйләтте. Их, Сания Шәмсия апасы белән Казандагы авыр елларында ук танышкан булса иде дә! Әнә бит, бу ханым Саниянең чишелмәстәй тоелган проблемаларын ничек жиңел генә хәл итеп куя ала икән. Кайда үзе, кайда ире ярдәме белән дигәндәй. Яратты ул бу гомер буге ятим хәлендә яшәгән сеңелкәшен. Сания дә булдыра алганча хезмәтен жәлләмәде. Аның бөтен байлыгы – уңганлыгы, алтын куллары, тәмле ризыклар эзерли белүе. Шәмсия ханым өчен дә янында шундый ихлас яшә кеше булуы үзе бер рәхәт иде. Моннан ары да гел аралашып, якын итешеп яшәделәр алар. Иң әүвәле бу гаилә Саниянең зынжырларын өзәргә ярдәм итте. ЗАГС идарәсенә, Жиһанша абзыйның бер шалтыратуы житте, теге кеше белән мәжбүри корылган никах юкка чыгарылды. Чынында, Әлкәй авыл Советы мөһере сугылган ул никах кәгазе үзе дә ялган документ иде бит инде. Ул никах теркәлгән вакытта жәберләнгән, имгәтелгән кыз бала үзен кияүгә биргәннән дә белмәслек хәлдә ир буласы кешенең өнендә ятып калган.

Сания хэзер азат. Сания хэзер үзенә үзе хужа. Сания хэзер – Мәскәүләрдә үк белемен күтәреп кайткан белгеч. Сания хэзер – балаларының язмышына йогынты ясый алырлык дәрәжәгә күтәрелгән, үз хокукларын яхшы белүче хатын. Теге мәсхәрәләнгән кыз белән аның арасында унбиш ел заяга узган гомер ята. Тик Сания ул унбиш елның бер генә көнендә дә ирек аласына өметен өзмәде. Ул унбиш елның бер генә көнендә дә үзен теге кешенең хатыны дип санамады. Коллыкта ул өч бала тапты. Жиденче тапкырында качып киткәнгә кадәр гаилә мәйданындагы көрәшләрдә ике баласын югалтты.

Тәүге саф мәхәббәтен генә югалтмады.

Лениза
Вәлиева

ТИРӘ-ЯК ГЕЛ РӘШӘ...

* * *

Жанга ят шәһәрнең туктаусыз шаукымы
Күмәргә тырыша йөрәгем авазын.
Тик күкләр иркендә адәмнең язмышы,
Белмисең: кайчан нур, кайчан ук явасын.

Бу төссез тереклек ялкытты жанымны.
Тирәмдә – һаман да чит, йөзсез кешеләр.
Һич туктап тормый шул Казанның кайнавы,
Ашыга һәрбер зат, һәркемнең эше бар.

Кайсыдыр ноктада чуалган язмышның
Жеп очын табарга омтылып талпынам.
Бу шаулы шәһәрдә югалдым дигәндә,
Күзләрең нурының жылысын ябынам.

* * *

Бу дөньяда, ахры, шактый күп яшәлгән,
Һич эшем юк инсаннардан сер яшергән.
«Кем ни әйтер?!» – канга сеңгән шөбһә уй да
Гайб булган эреп, кичкән озын юлда.
Ал күзлегем күңел-музей киштәсендә.
Тезгеннәрен өзеп, ваткан киртәсен дә
Аргамарым йөрәк атлы. Кем ни әйтмәс?!
Татар башын татар ашар, дошман житмәс.
Бөеклек тә, хөсөтлек тә чиктән ашкан
Халык шундый. Икеләнәп эче пошкан:
Иртәнге уй хәерлерәк кичнекеннән(!),
Берәү эше артып китсә синекеннән.

Бәхетсезлек дип атарга тел әйләнми.
 Уйлар – ташкын. Бер-берсенә һич бәйләнми.
 Ахры, бәхет барыбер дә, борма кире –
 Үзәбез дә шул кавемнең бер вәкиле...

* * *

Аһ, быел да узып бара инде
 (Туарылмас тормыш атлары)
 Жил искәндәй житез тизлек белән
 Жәйнең жиләк жыяр чаклары.

Соңга калдым тагын нәкъ бер елга,
 Томирылып узды чаптарлар.
 Янә үткән булып артта калды
 Жиләк жыяр ямьле шат чаклар.

Аһ, бу ел да узып китте инде
 Жиләк жыймый гына яланда...

Сиздермичә көзгә кереп барыш:
 Кызыллана бара балан да.

Вакыт үткән саен арта бара
 Жиләк жыймый узган жәйләрем.
 Йә жай чыкмый, йә мәшәкать туа –
 Шулай инде тормыш хәлләре.

Жиләк жыяр жәйләр көтсен алда,
 Юлларның тик булсын акары.
 Безнең гомер үзе – әйтерсең лә
 Жәйнең жиләк жыяр чаклары.

Ачы тәжрибә авазы

*«Аваз! – дим, – иштеләсез, әйтче, кайдан?
 Фәрештә кычкарамы яки шәйтан?!»
 Җавабында аваз: «Син рәнжәмә, – ди, –
 Минем исем – ачы, карт тәжрибә», – ди.
 Г. Тукай, «Ачы тәжрибә авазы»*

Үжәтләнеп, алга барган мәлем...
 Кемдер сорый:
 «Ничек, – диеп, – хәлең?»
 Берәү сәлам бирә, башын кагып...
 Артта кала еллар, арып-талып...
 Каршы жилгә янагымны куям,
 Ялгыз чакта яраларым уам
 Һәм елмаеп керәм яңа көнгә,
 Төшләремне яшим ялгап өнгә...

Күп нәрсәгә инде башка караш,
 Гәрчә жиргә бага шул ук кояш.
 Тәжрибәнең никтер ачы тәме,
 Тоныкланмый әмма дөнья яме.
 Зәңгәр төстә түгел хәзер хыял,
 Кичке шәфәкъ төсле түгел ул ал.
 Хыялларым ак кар булып ява...
 Аклык, сафлык...
 Нинди хозур дөнья!..

* * *

Янә бер жәй үткәннәрдә кала,
 Һаваларда – акланмаган өмет исе...
 Артыгына ымсынмадым да бит,
 Җанны өтә үкенүнең утлы хисе.

Талгын гына көзгә керә жиһан...
 Пәрәвезме, рәшәме ул тын һавада,
 Әллә нәүмиз хыял тибрәләме
 Адашкан да ялгыш күккә ашар юлда.

Калканымны салам. Юк, бирелмим!
 Ук алалмас күкрәк тулы жөйне бары.

Садагым да калсын, әйдә, жәйдә,
Учка жыйган көчтә – көздә – юлым ары.

Бәхилләшеп, ялын сыйпап соң кат,
Утны-суны бергә кичкән чаптарыма
Ирек бүләк итәм. Тезгеннәр юк...
Хөр тулпарым тояк тавышы тынлык яра.

Ышанасы килә кешеләргә...

*Кешеләргә ышанасы килә,
Бушанасы килә күңелнең.*

И.Иксанова

Күңел, ахры, һаман япъ-япъ сабый,
Дөньялыкны һич тә аңлый алмый...
Хаклык эзли һәм гаделлек көтә,
Ә хакыйкать кабат җанны өтә.
Ахирәтең булып йөргән беркөн
Йөрөгәнә пычак кадый үткен

Һәм елмая туры карап йөзгә,
Тартынмыйча иркен бага күзгә.
...Ә барыбер минем тиле күңел
Әйтеп килә: бар әхлаксыз түгел.
Карамыйча андый ишеләргә,
Ышанасы килә кешеләргә?!

Рәшә

*«Ни один человек не может стать более чужим,
чем тот, кого ты в прошлом любил».*

Эрих Мария Ремарк

Бәхет дип алданып рәшәгә,
Йөгәрдем нур чәчеп шатлыктан,
Куаныч сыймады күңелгә
Бар дөнья торган күк аклыктан.

Кайчандыр өзелеп яраткан
Кешедән ераграк зат бармы...
Бер кайткан күңелнең ярсуын
Көнозын яуган кар басармы?!

Ышаныч яшәтә адәмне:
Бәхеткә шулкадәр инандым,
Сүтелгән, кителгән тормышны
Тырышып-тырышып ямадым.

Өметсез рәхимсез киссен дә,
Селтәнеп, хәнҗәрдән үткен сүз...
Ичмасам, эреде кары да,
Гасырга сузылды быел көз.

Ялгадым өзелгән хыялны,
Төшләрем гел уңга юрадым,
Елмайдым һәр яңа сынауга,
Тормышны сөюем жуймадым.

...Хәтердә һаман да нәни кыз
Бәхет дип йөгәрә рәшәгә...
...Тирә-як гел рәшә, гел рәшә.
Үзеңне алдап көл һәм... Яшә.

* * *

Киңәшенә, эти, мохтаж чагым.
Тоташ соры бөтен тирә-ягым...
Өметсезлек – гөнаһ, шуны беләм,
Чарасызлык әмма җанны телә.
Туры юлым, ниятләрем дөрөс –
Гаделсезлек каршысында көчсез.

Сыенасы иде кочагыңа,
Ышыкланып язмыш тозагыннан.
Киңәш бирче, эти, ниләр кылайым,
Сыгылмаслык көчләр каян алайым?!
Кырыс җилгә кабат яңак куям,
Сер бирмичә әмма горур торам.

Сабырымның сизәм төкәнгәнән,   Киңәшенә, эти, мохтаж чагым,
 Елаганым да юк, юк көлгәнем...   Тик син генә аңларсың күк зарым...
 Бар тормышым гүя – куе томан,   Хаклы булгансың бит, түзәм, эти,
 Кай тарафка юлым – тапмый торам.   Мәңгелектә сөйләр сүзем әйтми.

* * *

*«Этләр белән эт буласы килми,
 Көчөкләре белән бигрәк тә».*
 Ә.Атнабаев

Ачы жилләр исә, бөгелүем теләп,
 Сындырырга теләп үзәгемне.
 Нахак сүзләр ява яңгыр кебек өскә,
 Каралтасы булып йөзләремне.

Хак кодрәте чиксез: горур торам хиссез,
 «Этләр белән эт буласы килми!»
 Иссен, әйдә, жиле, ләң-ләң өрсен көчек,
 Шаукымы да хәтта миңа тими.

Гаделлекне эзләү – бер мәгънәсез шөгылъ,
 Әмма һәрнәрсәнең була чиге.
 Кеше өлешләре беркөн килеп чыга,
 Тигезләнә бар да – юктыр шигем...

* * *

Тоташ аклык, жанда тынлык хөкем сөрә.
 Моржалардан күтәрелә сыек томан.
 Шундый рәхәт кышкы авыл. Бу халәтне
 Бозмас өчен суларга да базмый торам.

Жигелгән ат чанасына юрган түшәп,
 Мамык шәлгә урап, түргә утырта да
 Алып китә хәтер мине балачакка...
 ...Бамам аты томырылып юырта ла,

Ерып йөзә, башын чайкап, кар дулкынын,
 Гүя кораб дәръя гизгән ак киңлектә.
 Аты чаба, шатлык балкый бамам йөзә...
 Калдылар шул чикләре юк мәңгелектә.

Ат та узмый, буран да юк, тып-тын урам...
 Шул тынлыкны бозармын күк, базмый торам
 Еларга да. Хатирәләр били жанны.
 Моржалардан күтәрелә сыек томан.

...Жылы сирпи әбиемнең тәрәзәсе.
 Яраннары, шөкер, һаман шау чәчәктә,
 Димәк, тормыш дэвам итә, гүя бу нур
 Үткәннәрне бәйләп тора киләчәккә.

Дәшмә!

Адәмдәге иң югары кыйммәт
(Ни кызганыч, сирәк очрый хәзер) –
Биргән вәгъдәң үтәү һәм пакъ намус.
Телмәс иде бу кадәрле бәгырь,

Сүзен үтәмәгән адәм хакы
Аз да, күп тә түгел – сукуыр тиен!
Ялган исе телә саф һаваны,
Әйтерсең лә тәме – ачы әрем.

Жимерелмәс иде күпме хыял,
Өрнеп сызмас иде яралы жан,
Чәлпәрәмә килмәс иде язмыш,
Үз сүзендә торса әгәр адәм.

Кеше хакын хаклап сүзең тотмау –
Кальбем өчен минем зур жинаять.
Ерагайды инде якыннар да,
Җан таланды тоеп күп хыянәт.

Уктай үткен сүзнең житезлеге
Тәңгәлләнә һәрчак очкан кошка...
Әйттең исә, кайтулар юк инде,
Язып куйган кебек уеп ташка.

Егетлек ул һич тә бәйле түгел
Милләтеңә, яшең, женесеңә –
Намус эше, ә ул – йә бар, йә юк.
Үз сүзендә торалмасаң, дәшмә!

Дуслар кими

Ахмак дустан акыллы дошман артык.

Мәкаль

Акыл арткан саен кими дуслар,
Ялкыннардан кала бары кузлар.

Кешеләрне ныграк белгән саен,
Дуслар кими – табып булмый жаен.

Һәр нәрсәнең үз урынын табып,
Вакыт куя ишекләргә ябып.

Бу – хакыйкәт! Бу – тормышның үзе!
Битлек асты тулы – кеше йөзе.

Үтеп еллар, узган саен заман,
Таныш-белеш арта бара һаман.

Кемдер сиңа ахир була тыштан,
Ахмак дустан артык зирәк дошман.

Үз юлым

Абынсам да, егылсам да, адашсам да,
Үз юлым.
Тайпылмыйча, һаман алга әйдәп торыр
Үз уем.

Кирәк чакта йодрык булып төйнәләр дә
Куш кулым.
Атлармын мин карамыйча кабуына
Сулуым.

Чигенергә, баш ияргә, сынатырга
Юк уем.
Төбәлгән дә киләчәгем карап тора –
Үз улым.

Факил
Сафин

ЯУ

РЕТРОСПЕКТИВ РОМАН*

14

16 ноябрь, 1812 ел. Дүшәмбе. Полоцк тирәсе.

Тихановский беренче октябрдә Ибраһим Бикчуринны штабка чакыртты.

Озак вакыт юлда килеп арыган-талчыкан яугирләр ял итеп алырга өлгергәннәр иде. Ибраһимның өс-башы чиста, кыяфәте – сөбханалла, жәһәт адымнар белән штабка килеп керде.

– Ял иттегезме? – дип сорады Ибраһимның һәрвакыт пөхтә киенеп, житез адымнар белән йөрүен ошаткан Тихановский. Ибраһим эленке-салынкы йөрүне үзе дә өнәми, башкалардан да шуны таләп итә иде.

– Нәкъ шулай, мәрхәмәтле подполковник! Атлар көр, көтүлектә тотабыз, яугирләр сугыш серләренә өйрәнә.

Тихановский, итек үкчәләрен күтәреп, аяк очларына басып алды. Мөһим бурыч барлыгын белдереп, түрдәге өстәлгә жәеп салынган картага иелде.

– Карта янына кил, Бикчурин. Яуга кузгалабыз. Синең полкка зур бурыч йөкләнә. Полк князь Пётр Михайлович Волконский корпусы карамагына күчә. Бригаданың төп көчләре Полоцк тирәсенә озатыла. Шәһәр дошман кулында. Әлегә. Көчләрне туплап, андагы дошманны туздырырга кирәк булачак. Күрәсең, безнең юллар бераз аерыла. Полк тулысынча синең командалыкка күчә. Полкны юлга эзерләргә боерык бирәм! Карта белән эш итә беләсең, юл күрсәтелгән, барысы өчен дә син жаваплы!

* «Каһарманнар дәвере» проекты кысаларында язылган әсәр.

Унбишенче октябрьдә полк яу барган жирлэргә килеп житте. Соңгы айларда Кутузов янында хәрби киңәшче вазифасын да үтәгән князь Волконский бишенче полкны ике ай дәвамында Петербург юлын саклау белән мәшгуль булган генерал Витгенштейн корпусының өстәмә көчләрә итеп файдаланырга карар кылды. Корпус французлар тарафыннан яулап алынган Полоцк тирәсендә сугышлар алып бара иде.

Унтугызынчы октябрьдә генерал Витгенштейн корпусы Полоцк шәһәрән яулап алды. Бородино сугышыннан соң бу искә алырлык зур жиңү булды. Нәкъ Полоцк шәһәрән алганнан соң Наполеон Мәскәүне калдырып китү ниятенә килә дә инде.

...1812 елның сентябрәндә Наполеон Мәскәүгә керде, әмма аны, ул өмет иткәнчә, зурлап каршы алучы булмады. Урамнарда кеше дигән жан иясе күренми, хужалары ташлап калдырган этләр өерә генә, кемгә ташланырга белмичә, һау-һаулап йөри. Наполеон бер ай чамасы көттә: әмма бу бушка булды, бүген-иртәгә император Александр, солых хакында сөйләшәргә дип, «жиңүченең» аяк астына килеп егылып дигән хыялы тормышка ашмады. Наполеон чарасыз калды, чөнки рус гаскәрләрә тарафыннан коточкыч алданганын аңлады ул – Мәскәүне алу Россияне кулга төшерү түгел икән ләбаса! Шәһәрдән халык качып китеп беткән, гаскәрен ашатырга ризык табып булмый, атларга фураж юк, провиант эзләп анда чаптылар, монда сугылдылар, коточкыч хәл: келәтләр буш, шәһәрдән чыгып, якын-тирә бистәләрне айкап кайту хыялы да тормышка ашмады – барлык юллар бикле. Гаскәрен бөтенләй жуймас өчен унтугызынчы октябрьдә Наполеон, Мәскәүне калдырып, чигенә башлады. Кая барсалар, каршылык – як-яктан партизан отрядлары эзәрлекли, зур юлларда регуляр гаскәрләр сагалый, бары тик килгән юл белән генә чигенү мөмкин. Ә килгән юлда ачлык хөкем сөрә: Наполеон гаскәрләрә Мәскәүгә бару юлында көл белән күмер генә калдырганнар иде. Алда аларны коточкыч афәт көтә иде.

Наполеон, бирешәргә теләмичә, берара гаскәрен Санкт-Петербург тарафына алып китәргә маташып карады. Граф Кутузов монысын да уйлап куйган – һәръяклап Наполеонның юлы киселгән иде инде. Бишенче полк шушы яуның үзәгенә килеп керде. Полкның өч йөзлеген Тихановский бригадасы составында Велиж шәһәре тирәсенә урнаштырдылар, монда аларга каты сугышлар аша үтәргә туры килде. Ибраһим житәкчелегендәге ике йөзлек Брянск тирәсендәге Каспля елгасының Двинага койган тамагындагы зур булмаган Сураж шәһәрәнә озатылды. Шушында ук Санкт-Петербург белән Мәскәү почта юллары кисешә, Витевск кул сузымында гына. Жәй айларында шәһәрне итальян дивизиясе белән француз гаскәрләрә үз кулларында тотканнар, шәһәр шактый төзек булуы белән хәтта французларны да гажәпкә калдырды. Инде шәһәрдән дошман куып чыгарылгач,

төп бурыч дошманның кинәт һөжүменнән юлларны һәм күперләргә саклау иде. Французларның аерым отрядлары әле анда, әле монда килеп чыгып кына тора.

...Карангы, яңгырлы көз. Ибраһим, яугирлар урнашкан заставаларны тикшереп чыккач, жылы авыл өсндәге штабка кайтып, тамак ялгап алырга утырган иде, депеша китерделәр.

Бүген иртәнгә якта французларның зур гына отряды, адашыпмы, ризык эзләпме, чигенүче төп гаскәрләрдән аерылып, Витевск юлына төшкәннәр икән. Витевск шәһәренә керү турында сүз бармый, анда аларны ачлыктан кырылу көткәнән исәпкә алып, французлар, көньяк-көнбатышка борылып, авыллар аша үтәргә чамалыйлар, ди, шуңа да провизия табу өчен берәз уңайлырак саналган Сураж юнәлешенә хәрәкәт итәләр икән. Партизаннар, көтмәгәндә ябырылып, отрядның бер өлешен тар-мар иткәннәр, шулай да дошманның алдынгы өлеше, эзәрлекләүдән качып, Суржа юлыннан шәһәргә шактый якынлашып киләләр икән инде. Көтелмәгән хәл иде бу, мондагы төп көч – Ибраһим йөзлекләре. Башка өстәмә көчләр көтәсе юк, алар Витевск тирәсендә кысалардан ычкынырга ашкынган дошман гаскәрләре белән сугышлар алып баралар. Әгәр Сураж алынса, дошман Витгенштейн корпусының тылына һөжүм оештырачак. Ул чагында Полоцк тирәсендә көчләр таркалып, француз гаскәрләре Петербург юлына чыгарга мөмкин. Анда исә Витгенштейнга ярдәмгә ашыгучы, юлда арып-талып беткән Санкт Петербургтан килүче регуляр корпус хәрәкәт итә. Йончыган корпусның французларга каршы тора алуы чамалы.

Ибраһим, тиз арада йөзбашларны җыеп, хәлне аңлатты. Ярдем көтәсе юк, оператив план төзү дә аның үзенә калган иде. Французлар сугыша беләләр, көтелмәгән һөжүм белән исәнгерәтергә кирәк аларны, әгәр бу якта көчләрнең аз булуын сизеп алсалар, эш харап. Бикчурин полкы аяусыз сугышның ни икәннән белә, Вилеж шәһәре тирәсендә Тихановский бригадасына каты сугышлар алып барырга туры килде, бу сугышлар һаман истән чыкмый әле. Французлар давамлы яуда регуляр гаскәрләргә тәмам тар-мар итеп барган чакта, Тихановский, үзенә казак полклары белән килеп житеп, рус гаскәрләрен һәлакәттән чак коткарып калган иде. Ул чакта бишенче полкта беренче үлүчеләр дә булды. Чүпләктән, бергә күпме яулар үткән гаярь Гаделша шунда башын салды.

Ибраһим бер йөзлекне, күперне сүттереп, аның тирәсенә урнаштырды, икенче йөзлекне сул як флангга, Витевсктан килүче юлдан читтәрәк засадага куйды. Йөзбаш Сөюшевка кат-кат искәртте:

– Чамала, якташ, французлар килеп житеп, күпернең сүтек икәннән белгәч, аптырап торган арада, ягъни һуш җыйганчы, алар өстенә күпердән уң якка яшерелгән беренче йөзлек ташланачак,

французлар озак маташмаслар, аңнарына тиз киләчәкләр, гомерләре сугышып үткән. Сафларын чылбырга тезеп, позицион каршылык күрсәтергә тырышачаклар. Алдагы йөзлек белән ныклап бәрелешә башлагач, тылдан син тондырасың. Иң мөһиме – искәрмәстән булсын. Французлар һушлы, шәһәргә болай гына килеп кермәсләр, разведка жиһәрәчәкләр, аларны ничек тә юк итәргә! Иң мөһиме – күпернең сүтелгән булуын алар алдан белмәскә тиеш.

Күперне сүтү алдан ук уйланылган ният иде, такталары атнаун көн элек үк сүтелеп, кирәк булса, тиз генә җыярлык итеп сакка куелган иде.

Күпернең нык, җеген җеккә китереп эшләнгән күпер, шаккатканнар иде. Шактый күпер үткәннәре бар, аркылы салынган бүрәнәләрдән тезелгән була алар, ә монда калын имән такталардан эшләнгән, йөз елга да бирешми торган күпер иде бу.

– Шәһәрдә башлыча яһүдләр яши. Алар үзләре өчен булса, иренмиләр, эшли беләләр, – дип аңлатама бирде Ибраһим.

Күпер өстенә кабык капланды, ерактан ул төзек, бернинди хилафсыз күренә иде. Барысы да урнашып беткәнне көткәндәй, юл буйлап килүче французларның разведкасы күренде. Биш сугышчы. Елгыр атларга атланган җайдаклар елга ярына артык якынлашмадылар, туктап, берәз киңәшләшкәннән соң, икесе килгән юлдан кирегә чабып китте. Калганнары атларын куаламый гына күпергә якынлашты. Күпергә кердек дигәндә, алар өстенә яугирләр ябырылды, тегеләр ни булганын аңлаганчы, куллары бәйләнеп, күпер астындагы эрәмәдә яталар иде инде. Ибраһим французча сукалый иде, сораша торгач, аларга каршы туплар, мылтыклар белән коралланган ике йөз кешедән торган гаскәр киләчәге билгеле булды. Яралылар, авырулар күп, солдатлар ачылыктан зәгыйфьләнгәннәр.

Сәгать чамасы үтте микән, французларның алгы отряды күпер төбенә килеп туктады. Шикләнделәр бугай, отряд башлыгы кычкырынып, нидер сөйләнде – ашыктыра иде булса кирәк, берничә җайдак атларыннан төшеп, күпер өстенә килеп керделәр. Өч-дүрт адым атлауга, кабык бөгелеп, французлар елгага коелдылар.

Башлык кычкырудан туктамый, атын кирегә борырга маташканда, алар өстенә беренче йөзлек ташланды. Французлар да аптырап ук калмадылар, йөзлекне каршыларга чамалап, күпергә илтүче юл тирәсенә сибелеп, рәткә тезелделәр һәм, өсләренә килгән атлы яугирләргә каршы мылтыктан атып, кылыч болгап, сугышка күтәрелделәр. Ибраһим үзенә каршы килгән акай күзле французны кылыч белән ат өстеннән кыеп төшерде, «Сөюшев, вакыт!» дип уйларга өлгермәде, икенче йөзлек арттан китереп бәрде. Французлар ике ут арасында берәз чәбәләнделәр дә, кулларын күтәрәп, бирелә башладылар. Французларның иллеләп сугышчысы һәлак булган,

яраланучылар күп, озакка сузмыйча, исәннәрен әсир итеп, тылга озаттылар. Ходайның рәхмәте төшкере, яугирләре арасында жиңелчә яраланучылар булса да, югалтулар юк иде. Ибраһимның иң зур сөенече шул булды. Иртәгәсен сугыш хакында хәбәрне алган генерал Витгенштейн, Ибраһимга рәхмәт белдереп, истәлектә көмеш кылыч жиберде.

Моңарчы Санкт-Петербург юлын саклаган Витгенштейн корпусы чигенүче Наполеон гаскәрләренә төрлечә тоткарлыктар ясау белән мәшгуль булды, французларның күзләренә ак-кара күренми, чигенәләр, тизрәк ил чиген үтәргә талпыналар. Шуңа күрә сугышлар туктаусыз кабынып тора. Утыз беренче октябрьдә каты сугышлар Чашники тирәсендә кызды – Витгенштейн корпусы французларның Удино корпусы белән канкойгыч сугышка керде. Бу сугышларда бишенче полк йөзлекләре кыюлык күрсәтте.

Беренче ноябрьдә икегә аерылган полкны бергә жыеп, Витгенштейн корпусының авангарды саналган генерал-майор М.М.Свечин отрядына куштылар. Бу – командование тарафыннан полкка, аның яугирләренә күрсәтелгән ышаныч иде.

***

28 ноябрь, 1812 ел. Березина елгасы.

Ноябрь аенда Наполеон үз армиясен камалышта калдырмас өчен жан фәрманга тартышты. Французларның хәлләре мөшкел иде – дошманны Кутузов армиясә көньяктан эзәрлекли, Витгенштейн гаскәрләре аларны төньяктан камап бара, адмирал Чичагов армиясә көнбатышка табан чигенү юлларында каршылык тудырып килә. Шунысы бар: Кутузов ашыкмыйча, һәр авыл-калага кергән саен гаскәрләренә ял иттереп кенә алга алып бару тактикасын сайлады. Наполеон гаскәрләренә арьергарды белән ара торган саен ерагая, инде йөз илле чакрымга житте. Дөрәсен әйткәндә, берничә каты сугышлардан тәмам йончыган Наполеон армиясенә каршы Кутузов нигәдер хәлиткеч яу оештырырга ашыкмый иде. Командующийның ашыкмавы кыйммәткә төште, кайчандыр арьергард сугышлары алып барып таушалган Витгенштейн корпусы инде авангардта булып чыкты, бу гаскәрләргә ялсыз һәм бер ярдәмсез каты сугышлар алып барырга туры килде. Житмәсә, үзара элементә начар, зур өмет баглаган Чичагов та башка гаскәрләр белән араны көйли алмый иде.

Егерме алтынчы ноябрьдә чигенүче Наполеон гаскәрләре моңарчы авангардта баручы рус армиясә белән туктаусыз сугышлар алып барудан иза чиккән маршал Николя Удино гаскәрләре белән Березина елгасы буенда бергә кушылды. Наполеонның туксан мең тирәсе гаскәре Студёнка авылы янында елганы кичеп чыгарга карар кылды.

Французларның сугышка яраклы кырык меңлек гаскәре генә бар иде, калганнары – яралылар, авырулар, обоз алып баручылар, төрлө хезмәт күрсәтүчеләр.

Березина елгасы халык телендә дәрәя дип йөртелә, артык кин түгел, тар дип тә әйтеп булмый, сай урыннары күп, тирән урыннары да җитәрлек. Бу табигый каршылыкны үтеп чыгу французларга шактый мәшәкәт тудырды. Наполеон тиз арада кичү өчен өч күпер салып куярга кушса да, кирәк-ярак һәм көч җитмәү сәбәпле, икесен генә өлгертү мөмкинлеге ачыкланды. Наполеон хәрби эшнән хәйләкәрлеккә нигезләнгәнән яхшы үзләштергән иде – рус армиясен алдап, ялгыш юлга җибәрергә ният кылды: күперне Студёнка тирәсендә түгел, бөтенләй башка жирдә, моннан егерме чакрымлап көньяктарак, түбән агымда салырга карар кылганын күрсәтеп, бер иш гаскәрләренә шунда озатты. Алар туктаусыз хәрәкәттә – күпер салган булып кыландылар.

Березина елгасын кичәргә ашыккан француз гаскәрләрен куалап барган генерал Свечин утыз биш чакрымлап кала, нидер сизенепме, туктарга боекды. Күзнә ертып дошман засадасына килеп чыгу булмасын дип, аерым хәрәкәт иткәндә тирә-юньдә тиз ориентлаша торган Ибраһим Бикчуринны разведкага җибәрде.

Ибраһимга билгеле булганы шул – Борисово тирәсендә французларның зур хәрәкәте турында хәбәрләр бар иде. Анда кичү төзелә, имеш. Иң беренче чиратта, шуны ачыкларга кирәк иде. Юлда ул Чичаговның атлы разведчикларына тап булды. Алар Борисово янындагы бер авылга каршы елга арьягына чыгып, әсирләр алганнар икән. Чыннан да, Борисовода күпер төзелә, берничә тәүлек эшлиләр, елга ярына ике меңлек гаскәр туплануын да әйттеләр. Ни өчен елга буенда ике генә меңлек гаскәр? Ким дигәндә илле меңлек армия турында сүз барырга тиеш бит? Ибраһим шиккә калды. Әлегә «тел» алу турындагы фәрман үтәлмәгән, эмма чичаговчыларнык итеп әйтәләр, хәбәр дөрөс, ышанмаса сәбәп юк. Татар тотып карамый ышанмый, елга ярындагы аз санлы гаскәр алдау булмасын... Ибраһимга үзенә күрергә, тикшерергә, төгәл мәгълүмат алырга кирәк иде. «Тел»сез булмый. Борисово ягына барудан мәгънә юк, кире якка, елга яры буенча төньякка күтәрелергә булды. Кышка кереп барган туң эрәмәлекләр аша шактый изаланып баргач, алар Студёнка авылы тирәсенә килеп чыктылар.

Авылдан ерак түгел эрәмәдә бер картны очраттылар. Карт аларны күргәч каушап калды, учак ягарга җыйган утынын ташлап, бозлы суга ташланды. Артыннан кереп, чикмән якасыннан өстерәп, ярга чыгардылар. Карт, өшүдән калтырап, авыз ачып сүз әйтерлек түгел иде. Бикчурин учак ягарга боекды, картка сак ярак-запаска алынган коры киём кигерделәр. Учак янында жылынып, йөзәнә берәз кеше

төсө кєргєч, карт сөйлєп бирде – авыл читєндє рєттєн ике кўпер тєзелє. Яр буєндє француз гаскєрлєрє мыжлап тєрє икєн. Ничє мєң икєнєн чамаларлык тўгєл, кўптєн кўп, ди. Тєп кичў шундє булчак, димєк.

Ибраһим ярдємчєсє саналган Гыйлємханнє үз янынє чакырды.

– Без тєркєм белєн алга барсак, французлар єстєнє барып чыгачакбыз. Кўпер тєбєндє мєхшєр, ата улнє белми, тєзўгє бирєлгєннєр. Ике кєшєнє алып, шушы эрємэлєктєн чыкмыйча, сак кына кўтєрєлєсєң, «тєл» элєктєрєсєң. Ничєк тє булсє француз офицєрын кулга тєшєрєргє кирєк. Карєңгы тєшкєнчє «тєл» белєн каршыга килєп баскан бул!

Гыйлємхан – үткєн єгєт, фєрман бирєлўгє, сыналган кулдашлар алып, эрємє эчєнє кєрєп югалды.

Тєркємнєң кайтуын озак кєттєлєр. Арып-талып, бозлы суга чыланып, карєңгы тєшєп килгєндє гєнє эйлєнєп кайтты алар. Кыйммєтлєсє – берєў тўгєл, ике офицєрнє элєктєргєннєр. Авызларына чўбек тыгылган бу офицєрлар кўзлєрєн акайтып, үзлєрєн сырып алган яугирлєрнє кўзєтєлєр, читтєн караганда, акылдан язган кєшєнє хєтєрлєтєлєр идє.

Алар да картнєң сўзєн раслады. Тєп кичў Студєнка авылы янында булчак, Борисоводє ялган хєрєкєт бара, каршы якнє бутєу єчєн шундый алым кулланылган.

Ставкага кайткач, карттан аєрым, французлардан аєрым сєрау алганнан соң, Свєчин дєпєшє язып, Витгєнштейнга озатты. Анысы, үз чиратында, Кутузовка хєбєр салган. Чичагов гаскєрлєрєн Борисовога табє кузгатып єлгєргєн идє, аларнє французлар туплардан атып, засадалардан хєжўм итєп каршы алдылар...

Єгєрмє жидєнчє ноябрьдє Витгєнштейн корпусы арьєргардта барган Партуно командалыгындагы уникєнчє француз дивизиясєн тар-мар иттє. Ике мєңгє якын эсир алынды. Кичў тєзўнєң бєтєн нєчкєлєклєрєн аңлаган Витгєнштейн, туктап тормастан, Студєнканы урап үтєп, тєњьяктан килєп, Борисово шєхєрєнє хєжўм иттє, андагы «кўпер» тєзўчє гаскєрлєрнє тар-мар китєрдє. Єгєрмє сигєзєнчє ноябрьдє алгы сафта барган бишєнчє полк башка гаскєрлєр рєтєндє тєп кичўгє хєжўм ясады. Наполеон тарафыннан «Бєєк Армия» дип аталган француз гаскєрлєрєнєң соңгы кєннєрє идє бу.

Шул ук кєннє Чичагов та үз армиясєн Студєнкага табє борды. Лєкин ул юнєлєштє хєжўм уңышлы булып чыкмады. Єлганың ике яры буйлап сазлыклы эрємэлєр ашє барган хєжўм тиз сўрєлдє. Кичўгє илтўчє юлнє саклаучы французлар, кўп гаскєрєн югалтсалар да, эшли башлаган кичўнє рус армиясєнє бирмєдєлєр. Наполеон кырык мєңлєк гаскєрєн аргы якка чыгарырга єлгєрдє. Аларнєң кўбєсє хєзмєт кўрсєтўчєлєр хєм сугышка яраксызлар идє. Тєп

гаскәр әле бу ярда рус гаскәрләренә көчле каршылык күрсәтүен дәвам итте.

Кичкә таба Витгенштейн, тулларны бер урынга жыеп, кичүне утка тотта башлады. Гаскәр өстенә Ибраһим Бикчуринның кавалерия полкы ташланды. Французлар, үз-үзләрен белештермичә, өерелеп, төзелеп бетмәгән икенче күпергә килеп бөялделәр. Бу кадәр авырлыкка, ыгы-зыгыга түзә алмыйча, күпер ишелеп төште. Гаскәрләрдә баш саклау кайгысы иде, исән калган күпер янына тыгылган халыкны штыклар белән кадап-чәнчеп, юлдан алып ташлап, кешеләр өстеннән таптый-таптый, аргы якка бәреп чыктылар. Туллар торган саен утны көчәйтәләр, арттан Бикчурин полкы кысрыклай, акылын югалткан халык бозлы суга сикерә башлады. Бер-берсенә өстенә килеп төшәләр, бер-берсенә суда таптап, ничек тә каршы як ярга чыгарга тырышалар иде. Күбесе, бозлы суга тончыгып, шунда жан бирде.

Егерме тугызынчы ноябрьдә, инде Бикчурин полкы күпергә якынлашып беткәч, французлар күпергә ут төртте. Меңнәрчә французлар, обозлар бирге якта калды. Каны кызган Бикчурин, туктап калмыйча, полкны урау юл аша алып китте, Березина елгасын кичеп, французларның тылына бәреп керде. Аңа Платовның казак гаскәрләре иярде. Витгенштейнның төп көчләре килгәндә, сугыш тына башлаган иде инде. Наполеон качып өлгерде, илле меңле армиядән күп булса чирек гаскәре исән калгандыр. Витгенштейн корпусы ун мең француз солдатын әсирлеккә алды.

Березина елгасын кичкәндәге тапкырлыгын, батырлыгын исәпкә алып, полк командиры Ибраһим Бикчуринны өченче дәрәжәдәге Изге Анна ордены белән бүләкләделәр.

15

27 февраль, 1944 ел. Якшәмбе. Витевск тирәсе.

Сталиннан курку, дәрәжәләргә яшерү кыйммәткә төште.

Көнбатыш фронтның тиешле әзерлексез башланган сугышлары коточкыч югалтуларга китерде. Орша юнәлешендә алга китеш сизелми, фронтка китереп тыккан өстәмә көчләрнең дә файдасы тимәде. Хәрби берләшмәләр күп югалтуларга дучар булды, стратегик ниятләрнең төбәндә изге теләк – немец-фашист гаскәрләрен тизрәк илдән куып чыгару икәнә аңлашыла, әмма немец гаскәрләрен юлдан алып ташларга көч җитмәвен танымый мөмкин түгел иде. Немецлар таушалды, хәлсезләнде дигән өмет уты сүрелде, аларда көч тә, оператив хәрәкәт өчен киңлек тә җитәрлек икәнә ачыкланды.

Сталин, хисси ашкынуларны читкә куеп, ашыгыч рәвештә Генераль штабка 1944 ел сугыш кампаниясе өчен яңа стратегик план әзерләргә кушты. Ставканың Генераль штаб начальнигы Советлар

Союзы Маршалы Александр Михайлович Василевский, шәхси инициатива күрсәтеп, яшерен рәвештә диярлек оператив идарә башлыгы генерал Алексей Антоновка әле 1943 елның ахырларында ук 1944 ел өчен немец-фашистларның гаскәрләренә жимергеч удар ясарлык план төзү эшләрен башлап жибәргә кушкан иде. Ара-тирә эшнәң барышы турында белешеп, киңәшләшеп алулар булды. Яңа оператив план эшләнеп, Сталин тарафыннан расланмыйча, Совет гаскәрләренәң алга барышы шикле иде. Аеруча Көнбатыш һәм Брянск фронтларына игътибар итәргә кирәк. Фронтларның Украина юнәлешендә алып барган һөжүмнәре башта уңышлы гына барса да, каршылыкка очрап, бер урында таптану барлыкка килде. Әлегә юнәлештә һөжүмнәр тукталып тормый торуйн, тик акланмаган югалтулар зур иде. Һөжүм юнәлешен яңача үзгәртү мөһимлеге барысына да ачык күренде. Барлык мәгълүматларны туплап, Ставка киңәшмәсендә кичекмәстән яңа «Багратион» планы эшләнде. Генерал В.Д.Соколовский уңышсыз һөжүмнәрдә төп гаепле дип табылды һәм командалык эшләреннән читләштерелде. Апрель аенда фронтны ике өлешкә – 2 нче Белоруссия һәм 3 нче Белоруссия фронтларына бүлделәр. Ике фронт, немецларның «Үзәк» төркеменәң сул як канатын жимереп, Белоруссияне азат итәргә һәм Балтыйк диңгезе ярларына килеп чыгарга тиеш иде.

Генерал-полковник Иван Данилович Черняховский командалыгындагы 3 нче Белоруссия фронты составына сугышчан дуслар – татар егетләре Нургали, Мирхәмәт, Галимжан хезмәт иткән 5 нче армия дә кертелде. Фронтларда кавалерия корпуслары сакланса да, каты сугышлар үтеп, утлар-сулар кичкән атлы артиллерия бригадасы да зур үзгәреш кичерде. Бары тик партизаннарның зур булышлыгы белән 1944 елның гыйнвар азагында гына чолганыштан чыга алган полк тәмам бетәшеп, тузып беткән иде. Бригаданың «кавалерия» дигән өлеше юкка чыкты, ул инде «механикалаштырылган артиллерия» бригадасы дигән исем алды. Элекке яуларда күрсәткән каһарманлыклары исәпкә алынды, бригаданың «гвардия» исеме сакланды. Полкны «яңадан жыйдылар». Өч егетне алтынчы артиллерия батареясына беркеттеләр. Нургали арада белемлерәк саналгач, аңа орудие белән командалык итү тапшырылды. Мирхәмәт – төзәүче, Галимжан коручы булып киттеләр. Шулай да атлар полкта шактый иде. Кайчандыр дошманга ыргыла-ыргыла һөжүмгә ташланырга ияләнгән бахбайлар, авыр арбалар жигеп, тылдан снаряд ташу эшенә керештеләр. Мирхәмәт, буш вакыт тапса, атлар тирәсеннән урап үтми калмый иде. Андый кешеләргә «ат жене» кагылган диләр бит.

Танкларга каршы атучы пушкалар дивизионы башлыча чолганыштан чыккан кавалеристлардан һәм алдагы яуларда

төрле гаскәр составында сугышларда яраланып, госпитальдә жәрэхәтләрән «ямаштырып» алган яугирләрдән төзелде. Шуңа күрә гыйнвар ахырларынан башлап ашыгыч өйрәнүләр үтәргә туры килде.

Егерме өчөнчә февральдә, караңгы төшү белән, алтынчы батареяны дәррәү күтәрделәр, пушкаларны позицияләрдән аерып алып, окоплар аша салынган бүрәнә «күперләрдән» алга, уң флангтагы урман авызына күчерергә фәрман бирелде. Мичәүлөп жигелгән атлар ярдәм итте. Таң атканчы лом, кәйләләр белән каткан жирне чокып, пушкаларны яңа позицияләргә урнаштырып өлгерделәр. Орудиеләрдән арттарак снарядлар өчен «оя»лар эзерләнде. Болар барысы да артык шау-шу кубармыйча, яшерен эшләнде. Дошман сизсә, бөтен тырышлык бушка китәчәк иде.

Кышкы таң сузылып кына ата. Суык үзәкләргә үтсә дә, йокы барыбер үзенекен итә, пушка ышыгында алмашлап черем итмәкче булганнар иде, батарея командиры өлкән лейтенант Максимов барысын да торгызды. Алар дошман өстенә тәртипсез ут ачарга тиеш икән. Төгәл координатлар билгеле түгел, берничә снарядны дошманның алгы позициясенә, аннан тирәнгәрәк күчереп атарга әмер бирелде. Шул рәвешле көне бие артиллерия «уены» оештырырга кирәк булды.

Нурғали пышылдап диярлек Мирхәмәт белән Галимжанга сер чиште.

– Командирлар рекогносцировка ясыйлар. Безгә дошман позицияләрен: кайда артиллерия, кайда дзот-дотлар, кайда танклар урнашкан – шуларны ачыклау йөкләнгән. Димәк, тиздән зур һөжүмгә күчәбез.

Дошман акыллы булып чыкты. Яшеренгән ут позицияләрен бер дә «ачып» күрсәтсә килмәде, яктыра төшкәч, һавада самолётлар күренде. Безнекеләр дә моңа эзер булгандыр, күрәсәң, урман артыннан аларга каршы безнең самолётлар килеп чыкты. Һава сугышы башланды. Мирхәмәт, бер дошман самолётының, артыннан кара төтен сузып, үз якларына төшеп баруын күрәп, кулын-кулга сугып куйды.

– Менә бит, безнекеләр ничек кылана! Тегеләргә тын алырга ирек бирмиләр. Элегрәк кайда булды соң алар? Ул чакта бит дошман өскә бомба яудыра да китә, яудыра да китә, без үзәбезнекеләр кайчан килеп чыгар дип ут йотып яттык.

– Хәл үзгәрә, – диде Нурғали, – немецларны жирдә тәмуг уты яндыра, һавада да хут юк аларга. Безнекеләр дә самолёт ясарга да, сугышырга да өйрәнделәр!

– Озакка сузылды өйрәнүләре, – дип сүзгә кушылды Галимжан. – Кырылып бетә язгач кына.

Немец самолётлары юкка чыкты, алтынчы батарея дошман өстенә ут яудыра тора, инде снарядлар да чамалы калып бара, көн яктысында өстәмә снарядлар китертү мөмкин түгел, житмәсә, батарея тирәсендә туплар шартлый башлады. Дошман түзмәде, позицияләреннән алар өстенә ут яудырырга кереште.

Максимов орудиеләрне йөрөп чыкты. Һәр орудие командирына кисәтеп әйткән сүзә шул иде:

– Яугирләр, атуны туктатмыйбыз, эмма сирәклибез, чират тәртибенә күчәрәбез. Снарядларны төнлә генә китерәчәкләр. Безнең эш дошманның ут позицияләрен ачыклау.

– Исән-имин чыгу да булыр микән, торган саен көчләрәк тә, төзрәк тә аталар, хәшәрәтләр, – диде Галимжан ачу белән. – Бер батарея күпме ачыклык кертер икән? Монда тулы бригада белән эш итәргә кирәк.

– Хикмәт санда түгел, безгә немецларны кузгатырга кирәк иде.

Мирхәмәт, бияләен салып, өшегән кулын сырган чалбар кесәсенә тыкты. Аның бер кулы сугыш башында ук яраланган иде. Аз гына суыктан да өшөп җәфалый. Ул сүзгә дәвам итмәкче булып:

– Кузгалып маташалар, – дип әйтеп бетермәде, аларның өстенә снарядлар ява башлады. Пушкалардан берәз читтәрәк казылган сай окопларга постылар. Ут яңгыры ничек тиз башланса, шулай тынып та калды.

Нурғали окоптан сак кына башын чыгарды.

– Барыгыз да исәннәрме? – диде ул, каскасына кунган туң балчыкны коеп. – Харап кыландылар...

Бәхеткә, аларның орудиесенә зыян тимәгән, солдатлар да, кайбер сыдыру-тырмалуларны исәпкә алмаганда, исән-имин икән.

Ул арада батарея командирының урынбасары Зиновьев пәйда булды.

– Максимов һәлак булды. Окопка сикереп төшәргә өлгерә алмый калды. Гәүдәсен өзгәләп ташлады. Командалыкны үземә алам, – дип, алдагы орудиегә йөгәргән иде, барып житүгә, борылып, Нурғалигә кычкырды. – Бикчурин, монда кил әле!

Нурғали, күрше орудиегә килеп житкәнче, хәлне аңлап алды. Снаряд орудие расчёты яшеренгән окопка төшөп, барысын да кырып салган. Балчык арасында кайсының башы, кайсының кулы, кайсының сырты гына күренеп ята.

– Балчыкны аралап карагыз, исәннәре юкмы? – диде Зиновьев, агарынган йөзән кар белән ышкып. – Орудиегә тикшер, атарлык булса, эшне дәвам итәргә! Үзеңекеләрне икегә бүл, берсенә кемне командир итеп куясың?

– Сафиуллинны. Мирхәмәт...

– Бара, шәп сугышчы. – Зиновьев – полк белән сугышлар кичкән лейтенант, яугирләрнең күбесен танып, исемнәрен дә, кемнең

нәрсәгә сәләтле икәнән дә белә иде. – Кичекмәстән орудиеңе алышка әзерләсен! Снарядлар бар әле монда, туп кына төзөк булсын.

Нурғали орудиеһеннән ике солдатны Мирхәмәт карамагына жиһәрде. Алар күрше окопта күмелеп калучыларны араламакчы булып маташканнар иде, исән калучы булмавы ачыкланғач, бу эһне ташлап, пушканы атуға көйләргә керештеләр. Барыһы да әйбәт кебек, тик прицелға ядрә тиеп, ул тәмам яракһыһ хәлгә килгән иде.

— Туры наводкаға күчәбез, – диде Мирхәмәт үзенә карап торучы кулдашларына. – Снарядларны саклап тотыйк, фәрман шундый.

– Безгә генә язған инде камалыштан камалышка килеп эләгү, – диде коручы урынын алған Чаркин исемле солдат. – Бу, чынлыкта, дошман камалышынан торып сугышу бит инде. Алай-болай була калһа, безне коткарырға кымшанып та карамаячаклар.

Аңа жауап бирүче булмады.

Төш ваҡыты житкәндә, каршы як окопларын үтеп, һөжүмгә дошман танклары ташланды.

Туп-туры аларның позицияләренә киләләр иде.

– Бишәү... – дип кычкырды Нурғали ишетелер-ишетелмәһ, Мирхәмәткә борылып. – Туры наводкадан иң кырыйдагыһына бәр! Мин икенчене алам.

Пушкалар ата башлауға, танклар да «тел»гә килде. Позицияләрдә мәхшәр купты.

– Безнекеләр ник дәһмиләр? – дип өзгәләнде Чаркин. – Күрөп торалар бит...

– Дошманның тактикаһы да шул – безнең позицияләрне ачыклау... – диде Мирхәмәт. – Үзебезгә генә сугышырға туры киләчәк, әйдә, шыңшыма, снаряд китер!

Икенче атуға, Мирхәмәт жиһәргән снаряд ыжгырып килгән танкның чылбырларын өзөп ташлады. Танк бер якка борылып тукталды, берәз артка чикте һәм пушкаһын Мирхәмәтләр позицияһенә бора башлады.

Мирхәмәт тә, туп көпшәһеннән карап, урынында тукталып калған танкны «тотып» алған иде, икенче снаряд аның башняһын каерып атты. Мирхәмәт күз кырые белән Нурғалинең «шәп!» дигәнне аңлаткандай кулын изәп алуын шәйләп өлгерде. Нурғали дә «үз танкын» яндырып ташлады. Тағын бер орудие уңышка иреште. Өч танк яңғач, калған икесе ата-ата артка чигенде.

Сугыш тынғач, барларға тотындылар. Өченче орудиегә дә туры снаряд эләккән. Снаряд ташучы ғына исән калған. Зиновьев та һәлак булған. Командалыкны Нурғали Бикчурин үзенә алды.

«Атышлы уены» көн буена дәвам итте. Караңгы төшкәч, чигенергә әмер бирелде.

Зарарланмаған ике генә пушка калған иде. Яраланмый калған

солдатлар юк та иде бугай, һәммәсе төрле жәрәхәтләр алган. Пушкарларны мичәүле атларга тагып, кире үз полкларына кайтардылар.

Егерме сигезенче февральдә безнең гаскәрләр һөжүмгә күчеп, тиз арада биш йөз чакрым жирне дошманнан чистарттылар. Бу юлы Витевск, Орша, Борисов, Минск шәһәрләре азат ителде.

16

30 август, 2024 ел. Жомга. Купянск юнәлеше.

Полк территориясендә сугышчыларга исем-фамилия белән эндәшү юк дәрәжәсендә, хәзерге сугыш хәрәкәтләре шуны таләп итә. Айдарның да разведкадан кайтканнан бирле мулла кушкан исемен ишеткәне булмады. «Ябалак!» Бу позывнойны аңа, Донецк Халык Республикасы армиясенә кушылганда ук, батальон командиры биргән иде. Яшь егет иде ул. Минага эләгеп һәлак булды. Айдарның белекле элемтәче булуын аңлап алгач, акыл иясе икәннен асызыклап, аңа әлегә кушаматны «ябыштырып» куйдылар. Шуның белән сигез ел яши, яуларда катнаша.

Шуңа күрә үзен башкаларга караганда иркенрәк тоты иде. Батальон командирының сәяси эшләр буенча урынбасары Мулкинның кәргән уңайга:

– Бикчурин, ял итеп булдымы? Әле һаман йокы бүсәсенме? – диярмен сәрсенеп калды Ябалак. Башыннан «берәз ял иттерсәгез дә ярар иде» дигән уй йөгереп үтте.

– Йокларсың монда, – диде ул ачуы килгән шикелләрәк. – Төне бус кыштыр да мыштыр. Тычканнар ишәйгән. Песи табып кайтасы булыр.

– Песиләр дефицит, – дип көлгәндәй итте Мулкин. – Әле үзебезнең блиндаждагы мәчене эләктереп киткәннәр солдатлар. Бездә дә шул ук хәл. Бер качып кайткан иде инде, тагын чәлдерделәр. Әсирлектә интегә инде мескенкәй мәче. Минне бик тә үз итә иде. Аңлый иде бүгенге сәяси вазгыятьне.

Мулкинның шаяртуы кәефне күтәрде. Ябалак яткан жиреннән генә кул сәгатенә күз төшерде.

– Иртәләгәнсең, иптәш өлкән лейтенант, ашыгыч эш төштем? Бу хикмәтле вахтадан соң берәз ял бирерсез дигән идем. Кайтып егылганга кайчан...

– Ял итәрбез. Дошманны җиңгәч. Исеңә төшерәсем килде. Полкка кайткач, иң беренче эш итеп Икар турында сораштың. Мин санчастьтан белештем, бүген төштән соң эвакуация төркеме киләчәк икән. Икарны госпитальгә әзерлиләр. Әле кайчан күрешерсез, белгән юк, сабуллашып кал дим.

– Рәхмәт, бу игелегәң өчен мең гонаһыңны кичерсен Аллаһ.

– Сезнең Аллаһ безнең Богка теләктәштер дип уйлыйм, теләгәң кабул булсын.

Мулканин шаяртып сөйләшәргә ярата иде. Күпләр мондый кешеләрне жиңел холыклы, төрлө конфликтлардан читтәрәк йөрөргә ярата дип уйлый. Ялгышалар, андый елмаеп кына торган кешеләр авыр холыклы була чынлыкта, уй-фикерләрен эчкә яшерүчән, турысын әйтми, баш әйләндереп сөйләшәргә яраталар. Сүз эшкә кагылышлы житди мәсьәлә булса, артык жәелеп тормыйлар, әйтәсен әйтәләр дә китеп баралар.

Бүген исә Мулканин житдилек күрсәтми. Ябалак төркеме өчен ул җаваплы иде, төркем барысын да шаккатырып, моңарчы булмаган эшләр кырып кайтты. Дошманнарга каршылык күрсәтү дисеңме, үзезнең әсир солдатларны йолып алу, «тегеләрне» әсир итеп алу. Берсе хәтта безнең яктан торып, бандерачыларга каршы сугышырга да әзер икән.

– Сер итеп әйтәм, беләсең, ул мәсьәләдә мин чуерташ кебек шомарган кеше – полк командиры исеменнән сине орденга тәкьдим кәгазе язылды.

– Икарга? – диде Ябалак, үзе хакында гына сүз барганны өнәп бетермичә. – Ул да минем янда, бер үк бурычны үтәдек.

– Ашыкма, әйтеп бетергәнне көт. Икарга «Батырлык өчен» медале дип торабыз. Кәгазь язылган, кул куелган. Өлегә кадәр батальон командиры Зуев үзезнеңкеләрне рәнҗетергә бирмәде. – Тагын да житдиләнәп, күңелен тынгысызлаган сорадын да бирде. – Кара әле, Ябалак, сез Икар белән туганнар булып чыккансыз икән. Ничек моңарчы бер-берегезне белмәдегез соң?

Ябалак тимер кружкага өстәлдәге чәйнәктән су салып эчте.

– Шулай була икән ул, иптәш капитан, белмәгәнбез. Ярый әле, бер төркемгә эләктең, берәз гәпләшеп алган идең – шалт! Безнең тамырлар бер икән. Ерак бабабыз Ибраһим Бикчурин зур яуларда катнашкан яугир булган диләр. Революция туздырган нәсел без, төрлө тарафларга, илләр буйлап таралып беткәнбез. Кайсыларыбызны төрмәләрдә атканнар, эзсез югалучылар бихисап... Кыскасы, нәселне өйрәнәсе бар әле.

– Сугыштан соң беренче эшен итеп шуңа тотынырсың, – диде Мулканин. – Мин дә үземнең нәсел-нәсәбемне бик үк яхшы белмим. Кемнәр без, кай яклардан Себергә килеп чыкканбыз? Әйтә алган кеше булмады. Югыйсә, фамилия күрсәтеп тора – ниндидер сер бар анда.

Мулканин, янындагы табуретканы бер читкә этәрәп, өстәлгә кәгазь куйды. Чыгу ягына кузгалган жирдән, тукталып:

– Әйтәсе килгән сүз шул иде, Икарны бүген алып китәләр. Төштән соң. Яралары тирән, санчастьта гына дөваларлык түгел диләр. Пропуск өстәлдә, сорау туса, әйтерсең! – дип искәртүне дә кирәк тапты.

Капитан чыгып киткәч, Ябалак торып утырды. Кичә кайткач,

батальон командирына рапорт биреп, «өн»дә булган хәлләрне сөйләп биргән иде.

– Мажара арты мажара булган бу синен, – диде Зуев. Аның позывное «Торос» иде, Ябалакны тыңлагач мактап та алды. – Син бурычны шәп ерып чыктың, афәрин!

Ябалак мактауга эреп китмәде, сугышта ниләр генә булып бетми. Кеше ышанмастайлары да булгалап тора. Бусы әле аның – ышанырдай мажаралар.

– Иртәгә санчастька барып, Икарның хәлен белешеп кайтырга рөхсәт итегез, иптәш майор, – дип, Тороска үтенечен житкерде.

– Әлбәттә, – диде комбат. Мулканинга эндәште. – Икар санчастьтамы әле? Жибәреп өлгермәсәләр, берәз тоткарласалар да булыр. Белеш тә иртүк Ябалакка пропуск яздырып бир. Анда болай гына барып кереп булмас, берничә сакны үтәсе була, – диде.

Йоклар алдыннан мунча керде, чиста киёмнәр киде. Тычканнар кыштырдап йөрмәсәләр, төн бөтенләй әйбәт узасы иде дә...

...Санчасть мөдире озаклап сөйләшергә форсат бирмәде. Эвакуация төркеме юлга чыккан икән, ун минуттан килеп житәргә тиеш ди. Шуңа ашыктылар, Икар белән сөйләшүнең рәте булмаса да, иң мөһим сүзләр әйтелде кебек.

Икар яткан палаткага кәргәндә, ул аны аякларына басып көтеп тора иде инде. Мулканин кайгырткандыр инде, Икарга хәбәр биреп өлгергәннәр икән. Куанычыннан ни әйтергә белмичә, сүзсез генә кочаклашып күрештеләр.

– Ничек хәлләр, Бикчура баба оныгы? – диде Ябалак, Икарны үзеннән этәрә төшөп, гәүдәсенә, төс-кыяфәтенә күз салып алды. – Болай әйбәт күренәсез, яңакларың алсуланып тора, – диде ул, гадәттәгечә тыенкы елмаеп.

– Шәфкать туташларын күр син, берсеннән-берсе чибәрләр, – диде Икар, урта рәттән үтеп барган туташка күз кысып. – Авырып ятарлыкмы соң!

Ябалак авырулар тирәсендә бөтерелгән ике шәфкать туташын хәзер генә искәрде.

– Чибәрләр икән шул. Әмма Ижаудагы өңдә сине көтеп тилмергән газиз хатыныңны уйла, балаң көтә сине! – дигән булды Ябалак, көлеп. – Икарны күреп калуына шат иде ул. – Бүген генә алып китәләр икән, озаклаганнар...

– Жиңел эш түгел. Эвакуация төркемен дә дроннар күзәтеп кенә тора. Һава тыныч чакларда гына алып китәләр яралыларны. Кичә кичкә таба бер рейс ясадылар, авыр яралыларны алып киттеләр. Мин уртача яралылар рәтендә, бүгенге рейсны көтеп ятам. Килеп житә алсалар, – дип, Икар сүзен икенчегә борды. – Безнең Карасьның хәле ничек? Язмышы ничек булып бетәр? Сөз булмасагыз, исән калмас та

идем. Яралану житди булган бит, сөякләргә дә зыян килгән. «Бәхеткә, ярчыкларны алып, тиешенчә эшкәртү булган», – диде доктор. – Чын профессионаллар кулына эләккәнсең».

– Шулай булмый соң, – дип көлдө Ябалак. – Америка уколы, дарулары килеште сиңа, тиз тернәкләнерсең болай булгач, – диде ул, авызын ерып. – Бәхетң бар икән, чыннан да. Карась турында барысын да сөйләп бирдем. Үзе дә ачык авыз түгел: «Сезнең сафка кушылам», – дип торды. Беләсең бит, тәртип шундый, беренче нәүбәттә, ныклап тикшерәчәкләр аларны, аннан белешербез. Бәлки, барысы да тәртиптә булса, безнең полкка жибәрерләр.

– Ак атка рәхмәт, ташламады, – диде Икар. Бераз уйланып торгач, күңелсезләнә төшөп, әйтеп куйды. – Сеңелкәш кенә үпкәләр инде, бик нык үтенгән иде...

– Нинди үтенеч? – дип сорады Ябалак.

– Үткән атнада сөйләшкән идек. Бер айдан кияүгә чыгам, кайт, абыем, – дип үрсәләнде. – «Башкалар шундый тантаналы мәлләрдә кайтып керәләр бит, син дә сорап кара», – дигән иде. – Кемнән сорыйсың хәзер, госпитальдән кем чыгарыр?

Ябалак сак кына Икарның сәламәт иңсәсенә кагылып алды.

– Икәү кайтып керәбез, миңа да сеңелкәш тиешле була ич ул! Сине госпитальдән чыгару мәсьәләсен Зуевка тапшырабыз. Йоклап йөри торган кеше түгел ул. Солдатлары өчен жанын да бирергә эзер. Үзең дә беләсең, комбат шәп безнең! Туйга сюрприз ясыйбыз! Хәбәрләшеп тор сеңелкәш белән, безгә дә кайда килеп эләккәнәңне әйтерсең. Зуев эш йөртер, волонтерлар безне очраштырып, Ижауга кадәр озатып куярлар. Беләм мин аларны, бер эшкә алынсалар, ахырына кадәр житкермичә туктамыйлар. Тик бер шарт: кайтуыбыз турында сеңлеңә дә, өйдәгеләргә дә әйтмә! Сюрприз булсын!

Икарның йөзе яктырып китте.

– Ну, баш синдә, Айдар абый! Әллә ниләр уйлап чыгарасың! – диде ул. – Әти-әниләргә дә, хатын белән улыма да бәйрәм булып иде.

– Әйе, бәйрәм булчак! Туйдан соң жыйнаулашып Чаллыга китәбез – ике гаиләне очраштырабыз. Бикчура бабайның рухы шатланып, безнең очрашып-танышып күрешкәнне карап торсын, – диде Ябалак. Кинәт сорыйсы итте. – Кара әле, кияү безнең як кешеседер бит?

Икар әйе дигәнне аңлатып баш какты.

17

19 ноябрь, 1813 ел. Жомга. Лейпцигны алу.

1812 елның ноябрәндә Ибраһим Бикчурин командалыгындагы бишенче полкның ике йөзлегә М.Д.Барклай-де-Толли армиясенең конвой гаскәрләре составына беркетелә. Аларга төп вазифа итеп әсир

французларны саклау, тылга озату, рус гаскэрлэренен тылын ныгыту бурычы йөклэнэ.

1813 елның гыйнвар аенда Матвей Платов командалыгындагы казаклар (алар арасында татарлар шактый була), Балтыйк диңгезе ярларына чыгып, Висла елгасы тамагындагы Данциг шәһәрэн камалышка алды. Витгенштейн армиясенен эзәрлекләвеннән котылырга теләгән Наполеонның «жиңелмәс» армиясенен төмам йончып беткән калдыкларына шәпләп ныгытылган шәһәр эченә кереп качудан башка чара калмады. Камалыш декабрьгә кадәр дәвам итте, һәм монда бишенче полкның төп көчләрә дә катнашты. Мөмкинлекләр булса да, жәй буена шәһәргә һөжүм оештырылмады, бары көзгә юлсызлык башлангач кына, рус гаскэрләрә хәрәкәтләрне активлаштырды. Тәртип һәм төгәллегә белән аерылып торган Бикчурин полкы янә төп көчләрә кушылды.

Бикчурин полкы, шәһәр янындагы бистәләрне алып, рус гаскэрлэренә камалыштагыларга туплардан туры ату өчен плацдарм эзерләү белән мәшгуль булды. Көзләр кырыс икән монда. Сентябрь ахырларынан яңгырлар ява башлады.

Балтыйк диңгезе ягыннан шыксыз, дымлы жил исә. Салкын, яңгырлы көн. Бу дымлы салкын сөякләргә үтә. Бикчурин, полк штабы итеп тотылган куышта уйланып утыргач, әле күптән түгел генә яулап алынган бистә йортларының берсенә урнашкан бригада командующие Иван Тихановский янына китте.

Тихановский, салкын тидереп, авырып ята иде.

Бикчурин, рәвешен китереп, килүе хакында подполковникка рапорт бирде дә, сүзе барлыгын белдереп, тамак кырды.

– Бирешмисен син, Бикчурин, – диде өстенә жылы тун бөркәнеп яткан Тихановский. – Ярты гаскэр урынга егылды. Син һаман чабулап йөрисен. Кырыла халык, үлэт булмаса ярый.

– Кешеләр чыныкканнар, чиргә каршы дөвасы да табылып. Минекеләр туктаусыз үлән чәе эчәләр. Тирләп-пешеп, өч көн яткач, аякка да басалар. Атларны саклап калу кайгысы миндә. Ашатырга фураж юк. Диңгез тозы утырган лычкылдык печән ашатып кына аларны саклап калып булмас. Каһәр төшкән диңгез жилендә төмам бөрешеп, туңып бетәләр. Атның эченә суык төшсә, харап, мантый алмый. Тамакларына да ашамыйлар, жилгә сыртын куйганнар да тик торалар. Аяк сузарга да күп калмагандыр.

Тихановский, урыныннан торып, өстәлдә яткан кәгазьне кулына алды. Шәм яктысына иелеп, инде ничә кат укып чыгылган депешага тагын бер мәртәбә күз йөртеп чыкты.

– Бригаданың бер полкын Минск губернасына жибәрүне таләп итә Барклай-де-Толли. Фельдмаршал Михаил Илларионович Кутузов вафат, ишеткәнсендер?

– Яман хәбәр көттерми... Урыны оҗмахта булсын...

– Икебез дә бер теләктә икән. Христиан белән мөселманнар аның рухына бердәм догада торгач, оҗмахка керми хәле юк, – дип, хәлсез елмайды Тихановский. – Мине, жан тәслим кылсам, догада тотучы булыр микән, ничек уйлыйсың, Бикчурин?

Ибраһим «тотарбыз, мәрхәмәтле подполковник!» дип әйтүдән чак тыелып калды.

– Үлү хакындагы уйларны калдырып тор, Иван Гаврилович, безне өйдә көтәләр.

– Сезгә әйбәт, ике-өч хатын, һәркайсы итәк тутырып бала таба, кайтуыңны көтми чаралары юк. Минем Оренбургта бер хатыным калды, балабыз туу белән үлеп китте. Мине көтүче бармы-юкмы, әйтә дә алмыйм... Ярый, сүз бозау имезә, Минск губернасына синең полкны иртәгә үк озатырга туры килә. Бригаданы тулысынча берьюлы җибәрәп булмый, гаскәрне мур кыра, камалышны кыса барырга кирәк. Шәһәрне алу озакка сузылса, бөтенләй армиясез калуыбыз бар. Данцигны алу кичектерелә...

Барклай-де-Толли карамагына күчүгә, француз гаскәрләрен Саксония җирләреннән куу башланды. Иң элек Дрезден өчен каты сугышлар булып алды, аннан бишенче полкны Лейпциг юнәлешенә алып киттеләр. Анда зур бәрелешләр көтелә иде.

1813 елның яз айларында Россия-Пруссия гаскәрләре, Германияне тулысынча французлардан азат итеп, Эльба ярларына килеп чыктылар. Саксониянең иң зур шәһәре Лейпцигны алу бурычы көн тәртибенә килеп басты. Александр I һаман теш күрсәтеп азапланган Наполеонны Парижга кадәр куарга карар кылган иде. Бонапарт тарафыннан куркыныч бетмәгән иде – май аенда Наполеон, гаскәрләрен яңа көчләр белән тулыландырып, составында Россия дә булган берләштерелгән коалиция гаскәрләрен ике тапкыр җиңүгә иреште. Наполеон армиясә дә күп милләтле иде, бигрәк тә князь Юзеф Понятовский командалыгындагы поляклар каты каршылык күрсәтүләре белән аерылып тордылар. Жәй буена рус армиясә, җиңелүдән айн timer алмыйча, рәтле һөҗүм операцияләре алып барудан мәхрүм булып, бер урында таптануын дәвам итте.

Лейпцигны алуны сузу һич ярамый иде. Александр патша сугыш операциясен төзү эшендә турыдан-туры катнашты. Россия ягыннан сугышкан Пруссия, Австрия, Швеция гаскәрләренә һөҗүм өчен аерым юнәлешләр билгеләнде. Кутузовның көтелмәгән вафатыннан соң кабат рус армиясенә башкомандующие итеп билгеләнгән Барклай-де-Толли Наполеон көчләренә каршы Лейпцигның урманлы-сазлыклы көньяк-көнчыгыш өлешеннән үтеп, шәһәргә көнчыгыштан һөҗүм итәргә тиеш булды. Шушы сазлыкларны югалтуларсыз кичеп, шәһәргә бәрәп керүдә атлы татар гаскәрләре кыюлыкларын, дошман алдында җебеп калмауларын яңа бер тапкыр күрсәтә алдылар.

Уналтынчы октябрьдә рус гаскәрләре Вахау авылы янында һөжүмгә күчте. Көне буена авыр сугыш барды, күп югалтулардан соң, руслар чигенергә карар кабул иттеләр. Лейпцигның көнчыгыш капкасына якин ук килеп житкән Бикчурин полкы гына, фәрманның вакытында килеп житмәве сәбәпле, позицияләрен калдырмыйча, өсләренә туктаусыз ут яудырган французларга каршылык күрсәтүләрен дәвам итте.

Рус гаскәрләренең чигенә башлавын күреп, Ибраһим гажәпкә калды. Ул инде Көнчыгыш капканы кулга төшереп, шәһәргә үтеп керү турында уйлана башлаган иде, менә сиңа мә, чигенергә, имеш. Тагын иртәгә зур югалтулар аша, кан коеп, шушы ук сират күперен үтәргә туры киләчәк бит. Французлар, көнчыгыш капканың кулдан ычкыну мөмкинлеген аңласалар да, ниндидер сәер киёмле жайдакларга каршы күтәрелергә ашыкмыйлар, курыкканга – куш, ике күзенә – биш дигәндәй, әлегә жайдакларның укларыннан качып, үзләре икенче линиягә кереп постылар. Ибраһим французлар белән ничәмә-ничә алышларда катнашты, аларның сугыш тактикасын яхшы белә, бер чигенгәч, яраларын ямамыйча, көчләрен тулыландырмыйча яңа һөжүмгә күчмәячәкләр, иртәнгә кадәр борыннарын чыгармаячаклар иде.

Тихановский тупчыларны артка күчерү белән мәшгуль иде. Аның да яулап алынган позицияләргә калдырасы килми, кире монда кадәр килеп житү, ай-һай, кыен булачак иде. Ибраһимның ниятен тыңлагач, дәшми торды да ризалашуын белдерде.

– Дөрөс фикер, Бикчурин. Әгәр син позицияне саклап кала алсаң, иртәнгә һөжүмдә югалтулар юк булачак. Дошман синең полкны артка алып ташларга маташканда, без инде яңа көч белән капка төбенә килеп тә житәчәкбез! Чын командирларча фикер йөртәсең, ошый бу миңа. Корпус командирына аңлатырмын, рөхсәт бирер сыман. Бөтенләй акылсыз түгелдер, – дип, атына атланды да еракта күренеп торган ставка чатырына таба чапты.

Ибраһим ялгышмады. Кичкә таба һөжүмнәр тукталды, яклар көчләргә барлау, туплау, яңарту эшенә керештеләр. Рус гаскәрләренә яңа көчләр килеп кушылды, Ибраһим полкы исә Тихановский боерыгы буенча яуланган позицияләрендә ныгыту чаралары күрә башлады. Корпус командиры ризалык биргән, димәк.

Икенче көндә алышлар дәвам итсә дә, шәһәргә бәрәп керү мөмкин булмады.

Бер-бер артлы өстәмә көчләр килә торды, әмма кальга капкасыннан ундагы калкулыкка урнаштырылган туплар рус гаскәрләренең һөжүмгә күчүен көтеп кенә торалар, алар кузгалуга, өсләренә ут яңгыры ява башлый. Алдагы сафлар кылычтан үткән сыман кырыла, арттагылар бу хәлне күреп, кире борылу ягын карыйлар, командирлар

акыра-бакыра, аларны тыңлаучы юк, ни хэл кылырга белмичэ тәмам аңгырайган гаскәрләр, акылга килеп, төгәл карар кабул иткәнче вакыт үтә тора, туплар тынмый, сафларда буталыш, куркудан туган тәртипсезлек көчәя генә. Чираттагы уңышсыз һөжүмнән соң, Бикчурин йөзбашларын жыеп алды.

– Болай булмый, егетләр, – диде ул гайрәтле тавыш белән. Ниндидер мөһим карар кабул иткәндә, яугирләргә шулай үз итеп эндәшә иде ул. – Күрәсез, кешеләр кырыла, һаман безне туп авызына куалар. Вазгыятьне үзгәртәргә кирәк. – Ничек уйлыйсың, Нигъмәтулла, – дип, янында торган йөзбашына карады. – Тупларны әйләнәп үтеп, арттан бәрәп керсәк?

– Тупларны калыгадан торып саклыйлар бит. Арттан һөжүм итеп булырмы? – диде Нигъмәтулла Юзеев чарасызрак тавыш белән. – Мылтыклары төз ата, кырып кына салырлар.

– Әгәр дә өч йөзлек белән без һөжүм оештырган булып маташсак? Дошманны алдау өчен дим. Тупларга каршы ук барып житмәбез, әмма ниндидер шом кертсәк, шул арада Вахау авылын уң яктан әйләнәп үтеп булса, ният барып чыгачак бит?

– Дөрәс сүзләр. Болай калыга капка төбөндә кырылып бетәбез. Һаман беренче сафка атлыларны куялар. Югалтулар булды инде. Башкача эш кылырга кирәк икәнән һәркем белә югыйсә, – диде Сөюшев ачулы тавыш белән.

– Төзсызны күзсез дә сизә дисең инде. Тик командирлар хәлне үзгәртәргә уйламыйлар, ахры. Безнең дә беренче генә яу түгел бу. Хәзер үк син, Сөюшев, ике йөзлек белән Вахауны урап үт. Тихановскийга әйтермен, төрле якка сибелгән сак полклары сезне тоткарламасыннар.

– Сазлыктар аша үтәргә туры килә. Озакка сузылмаса ярый да... – диде Сөюшев. – Тиз эш итәргә кирәк бит.

– Вахау тирәсен яхшы беләсең, аны азат иткәндә шактый изаландык. Якынарак юлны кара, булырга тиеш ул. Яугирләр үзләре үк әйтерләр. Алар да һушсыз түгелләр.

Тихановскийга ниятне аңлатып, авылны урап үтәргә тиешле команданы озатканчы беркадәр вакыт үтте. Хәбәр Барклай-де-Толлига барып иреште, һөжүм уңышлы чыгып, калкулыктагы тупларны кулга төшерә алган очракта, бернигә дә карамыйча, яңа һөжүмгә әзерләнәргә боерды.

Сөюшев житәкчелегендәге йөзлекләр китеп, беркадәр вакыт үткәч, Ибраһим калган йөзлекләр белән калкулыктагы дошман тупчыларына каршы һөжүмгә ташланды. Туплар атудан туктамый, аларга якынлашкан, алдан сөйләшенгәнчә, атлылар кинәт уңга каерып, кире якка чаба башладылар. Тупчылар бу хәлне күрәп куанырга өлгөрмәделәр, сәер киемле атлылар тагын һөжүмгә күтәрелделәр. Тагын туплар ут яудырдылар, тагын шул ук хәл кабатланды.

Бикчуринның кыланмышын рус гаскәрләре дә күзәтеп торалар иде. Кемдер көлә, кемдер аларны дэртлэндерә. Соңгы һөжүмгә талпыныш ясагач, атлылар тупчылардан читкәрәк тукталдылар, бер сафка тезелделәр дә, жәяләрен кулга алып, калыгадагы сакчыларга атарга керештеләр. Төз аталар, башта моңа исләре китмәгән кыяфәт белән мылтык корып маташкан сакчыларның күкрәк, муеннарына уклар батып керде, кайберләре гөрс килеп, манарадан жиргә егылып төштеләр. Һәлак булучылар, яраланучылар күбәйгәч, сактагы французлар баш калкытырга куркып, манара идәнәнә сеңделәр.

Шул чагында Сөюшев житәкчелегендәге яугирләр килеп житте, алар тылдан тупчылар арасына бәреп кереп, рәт араларыннан бер генә үттеләр, исән тупчы калмады. Ибраһим үз йөзлекләрен һөжүмгә күтәреп, Сөюшевкә ярдәмгә ашыкты. Күп вакыт та үтмәде, калкулык кулга төште, туплар төзек, атарга снарядлар житәрлек иде, Тихановский жибәргән жәяүле гаскәр, тупларны борып, манарадагыларга ут яудырырга кереште.

Барклай-де-Толли, моноклен ординарецына биреп, канәгать тавыш белән кычкырды:

– Подполковник Тихановскийны ставкага!

Тихановский килеп житүгә, рапорт биреп өлгермәде, генерал аны иңсәсеннән кочып алды.

– Афәрин, подполковник! Шәһәргә юл ачыла болай булгач! Буза кубарган яугирләрнең командирын, аеруча батырлык күрсәтүчеләрнең фамилияләрен теркәп куегыз. Бүләкләргә! Чын каһарманлык күрсәттеләр алар!

Барклай-де-Толли, тимерне кызуында сугып калырга теләп, гаскәрен янәдән крепостны штурмлауга күтәрде. Әмма шәһәр бирешмәде әле. Бер юаныч – гаскәрләрнең юлын кисеп, һөжүмчеләргә төзәп атучы тупларның булмавы иде. Югалтулар бермә-бер кимеде.

Унтугызынчы ноябрьдә Лейпциг штурм белән алынды. Наполеон, калган гаскәрләрен саклап калу максатыннан, Лейпцигны калдырып чыкты һәм Франция территориясенә таба чигенә башлады. Дөресен әйткәндә, әлегә чигенү хурлыклы төстә качу рәвешен алды.

Бонапарт ягында сугышкан илләр капитуляция ясадылар.

Лейпциг өчен сугыштагы тапкырлыгы һәм каһарманлыгы өчен Ибраһим Бикчуринга подпоручик хәрби дәрәжәсе бирелде. Ул 13 нче класслы чин алды. Ибраһимның иң ышанычлы йөзбашы Габделмәннаф Сөюшевка 14 нче дәрәжәле чин бирелде.

Французларны куа-куа, Бикчурин полкы Гамбург, Берлин, Веймар шәһәрләрен яулап алуда катнашты, 1814 елның 31 мартында Парижга кергән гаскәрләр арасында Бикчурин яугирләре дә бар иде. Веймарда безнең яугирләр атаклы немец шагыйре Гёте белән очраштылар.

Шагыйрь аларның киёмнәрен, коралларын күрәп шаккатты, тыйнаклыкларына һәм тәрбияле булуларына сокланды. Татарлар очрашу истәлегә итеп Гётега курай һәм ук белән жәя бүләк итеп калдырдылар. Шагыйрьгә дәртле жыр да тыңлаттылар әле:

Мәскәүгә дә кердек без,
Наполеонны күрдек без.
Французларны жиңгәндә,
Жир жимертеп йөрдек без.

18

21 март, 1945 ел. Чәршәмбе. Вильдкайме.

Аның тәненә жылы йөгерде... «Улым... Нургали...» Бик якындагына әнисенәң тавышы ишетелде. Кайчаннан күргәнә юк, кочагына сыенып, башны күкрәгенә салып иркәләнәсе иде. Моңарчы кайларда йөрдә икән аның әнисе? «Нургали!» Шундый тирән йокыдан уянуы кыен икән шул, мамык кебек йомшак мендәрдән ничек аерыласың?.. Шулай да уянырга, мендәрдән аерылырга туры килер. Әнисен тилмертмичә генә торырга, кочаклап, күкрәгенә сеңеп бетеп утырырга кирәк.

Нургали, тирән йокысыннан уянган сабый шикелле, рәхәтләнеп бер киерелеп алмакчы иде, күкрәген хәнжәр белән актарып алгандай авырту сызылып үтте. Суык, өшетә башлады. Әнисе кая китеп барды соң әле? Әле генә якында иде, хәтта сулышын сизеп алды ул аның, ягымлы тавышы колак төбендә генә ишетелә иде бит. Аны тагын татлы хисләр биләп алды. Тәненә жылы кайтты. Карасана, Акбүз ат килә бит аның каршына. Балтыйк диңгезе өстеннән теркелдәп чабып килә. Әйтерсең диңгез өстеннән түгел, шоп-шома пыяла юлдан чабып бара. «Тор, егет, йокларга иртәрәк сиңа...» Акбүз ат, диңгездән чыгып, яныннан үтеп китте. Нургалигә шушы сүзләргә әйтергә өлгерде, бер мәлдә каядыр китеп тә барды. Ул килгән яктан якты сукмак кына сузылып калды. Ниндидер көй уйныйлар иде, әле барабан каккан сыман, әле скрипка сызыла. «Гөрс, вью-сии, гөрс, вью-сии...» Кайчандыр күңеленә моңсулык бирә торган бер жыр чагылып үтте:

«Безнең юллар чын пыяла,
Таш булса, таймас иде...»

Әтисе жырлый иде бу жырны. Әтисе жырлай, әнисе, Нургалине алдына утыртып, ияген аның кыска чәчле башына терәп, нидер уйланып утыра.

«Нургали!» Кискенрәк тавыш ишетелде. Болай озакласаң, әнисе

тагын китеп тә барыр әле. Ул башын күтәрмәкче иде, үзәкне өзеп, жанны авырту ярды, аңын югалтып, тынып калды.

– Нургали!

Мирхәмәт, үзен белештермичә кычкыра-кычкыра, кулы белән жир актарып, яртылаш гәүдәсе балчыкка күмелгән иптәшен өстерәп чыгарырга маташа иде. Ниһаять, Нургалине балчык астыннан чыгарып, жир өстенә салды, башын-йөзен туң балчыктан аралады.

Нургалидә жан әсәре сизелмәде. Кул-аяклары исән кебек, башына да ядрә тимәгән. Мирхәмәт егетнең бушлатын ычкындырып, күкрәк тирәсен караштырды. Кан типкән төше күренми, күрәсен, шартлау дулкыны алып ыргыткан чакта имгәнгәндер. Каты контузиядән тиз генә аңга килеп булмый шул. Туфрак астында да шактый яткан бит, сугыш тынып торган арада аны эзләп тапканчы шактый вакыт үтте. Мирхәмәт кызуланып, Нургалине селкеткәләп алды. Үзе һаман исемен кабатлады:

– Нургали, Нургали! Ишетәсеңме мине, авызыңны корт чаккыры. Нәрсә мәрткә китеп ятасың?

Нургали күзен ачып йомды. Куанычтан Мирхәмәтнең яше сытылып чыкты.

– Нургали, исән бит син! Кай төшең имгәнде?

Нургали иренен кыймылдатып, әкрен генә:

– Су... – дип пышылдады.

Мирхәмәт бил каешына эләктергән фляжкасын тартып алды, Нургалинең авыз тирәсенә сыланган балчыкны тиз генә су белән юып төшерде. Нургали, су бирделәр дип иренен сузып, эчәргә ымсынды.

– Ашыкма, анаңны корт тешләгере, авызың тулы балчык бит, төкер, булдыра алсаң.

Нургалигә аң кереп килә иде, Мирхәмәтне начар ишетә, әмма кычкырып әйткәч, аңлагандай булды, жан көче белән авызына тулган балчыкны төкергәндәй итте.

Мирхәмәт сак кына Нургалинең ирененә су койды.

Су эчкәч, Нургали торып утырмакчы иде, аһ итеп, катып калды.

– Кайсы төшең авырта? – дип сорады Мирхәмәт ашыгып.

– Күкрәк... – Нургали авыртудан күзләрен шардай ачып жибәрде. Мирхәмәткә бусы да сөөнеч иде.

– Сез, анагызны корт чаккыры, сүз берләштергәндәй, сугыш бетә дип йөргәндә, жан тәслим кылмакчы буласызмы? Кичә Галимжанны санчастька жибәрдек. Аңга килгәнме, юкмы – белгән юк. Бүген син контузия алып, имгәнеп ятасың. Ярый әле, табып алдым, капут идең бит. Күмелеп кала идең немец жирендә.

Нургали елмайгандай итте.

– Акбүз ат... Бирми ул...

– Нинди Акбүз ат? – Мирхәмәт кызганулы карашын иптәшенә

төбәде. – Ак атың Брянск урманнарында калды... Күптән мәрхүм булды. – Нургали әлеге атын аеруча ярата иде. Бер бомбейжка вакытында, янында ук бомба төшөп, урманда ятып калган иде ул Ак ат. – Атсыз без хәзер...

– Татарның йөрәгендә ияrlәнгән ат ятар... – Нургали шаяртамы, чынлап сөйлиме, Мирхәмәт анык кына аңлаудан мәрхүм иде.

Нургалине күтәрәп алды да арткарак, снарядлар өчен ясалган зургына чокырга илтәп салды.

– Ышык урында ятып тор әлегә. Санитарлар киләп чыксалар, санчастька озатырмын. Ике көн алсыз-ялсыз сугышабыз, бу ячейкада снарядлар бетте, куркыныч юк диярлек. Аң бул, чокырдан үрмәләп чыгарга маташма, немец тагын һөжүмгә эзәрләнә.

– Син үзең генә калдың бит...

– Шулай, үзем снаряд алып киләм. Үзем корам, үзем төзим, атып та жибәрәм. Немец каты кылана, позицияләргә киләп житә яздылар бүген. Ярый әле, самолётлар киләп чыгып, иманнарын өшкерде. Нык туздырдылар инде. Тиз генә исләренә килә алмаслар. Син ничек бомба астына барып кергәнсеңдер, күрми дә калдым.

– Бер сугышчы яраланган иде, шуны коткарам дип...

Мирхәмәт эндәшмәде. Димәк, ул сугышчы да шул чокырда күмеләп калган. Аны актарып алганчы шактый изаланды, тик сугышчы жан әсәре күрсәтмәде, ул үлгән иде...

...Фронтны бүлгәләнүнең файдасы тидеме, әллә 3 нче Белоруссия фронтына билгеләнгән яңа командующий Черняховский уйлап эш итә белүче генерал идеме, 1944 елның яз аенда башланган һөжүмнәр нәтижәле булды. Фронт карамагындагы Бишенче армия, Белоруссиянең төньяк өлкәләрен азат итәп, Көнчыгыш Пруссиянең Балтыйк яр буйларына киләп чыкты. Иван Данилович Черняховскийга сугышчылар ышаналар иде. Бердән, ул сугышның башыннан бирле зур берләшмәләр белән командалык иттә. Артиллерия, танк гаскәрләре белән командалык тәҗрибәсенә ия. Ике тапкыр Советлар Союзы Герое, шул ук вакытта Мирхәмәтләр төркеме өчен – ул аларның яшәтәше, аңа утыз жиде яшь – фронт командующийлары арасында иң яше санала иде. Черняховский житәкчелегендә бер-бер артлы һөжүм операцияләре үткәрелде, каты сугышларда ул һәрвакыт жинүче булып чыга килде. Тик аңа күз тиде булса кирәк, 1945 елның 18 февралендә Көнчыгыш Пруссиянең Мельзак шәһәрендә тыл ягыннан атылган бердәнбер туп снаряды машинасы янында шартлап, алган яралардан армия генералы И.Д.Черняховский вафат булды. Аның урынына Сталин тиз арада маршал А.М.Василевскийны билгеләде.

(Яшь генерал Черняховский командалык иткән фронтта сугышуын Мирхәмәт аерым горурлык белән искә ала иде һәм аның һәлак булуын гомере буена үзенә шәхси зур югалту, кайгысы

итеп санады. Полководецның үлеме серле иде. Тыл яктан атылган бердәнбер снаряд корбаны булды ул. Сер 2015 елда бераз ачыла төште – сугыш чорында поляклар төзегән Армия Краевойдагы кайбер дәрәжәле офицерларның үжәтлек белән канында поляк геннары булган талантлы полководецны юк итү максаты куеп, яшерен эш алып барганнары билгеле булды...)

Кёнигсбергтан ерак булмаган Вильдкайме бистәсе янындагы сугышта Мирхәмәт, орудиесенә берүзе идарә итеп, ике көн сугышты. Немец яраланган ерткыч хәлендә иде, Кызыл Армияне Көнчыгыш Пруссиянең башкаласы булган шәһәргә якын жибәرمәс өчен тешетирнагы белән тартышты. Шуңа күрә немец командованиеһе бөтен көчөн шушы хәлиткеч яуга ташлады. Нурғалине, санитарлар кулына тапшырып, санчастька кичкырын гына озата алды ул. Сугышчан дусларыннан аерылу авыр булды, куанычы шул – Галимжан да, Нурғали дә исәннәр, алган контузия-жәрәхәтләре төзәлгәч, кабат сафка басарлар, бәлки аңарчы сугышлар да бетеп куяр...

Бу сугыштагы каһарманлыгы өчен Мирхәмәт «Батырлык өчен» медале белән бүләкләнде.

Бәхеткә, Галимжан да, Нурғали дә госпитальдә озак ятмадылар. Дошманны өнөндә тукмый башладылар, Берлинга һөжүм барган көннәрне алар батареяга кайтып килделәр. Кёнигсбергны алып, шәһәрне һәм тирәдәге бистә-салаларны фашистлардан азат иткәнче, шактый вакыт үттө. Сугыш тәмамлануын да Балтыйк буендагы калада ишеттеләр. Инде өйгә кайтабыз дип сөенеп йөргәндә, аларның бригадасын Берлинга алып киттеләр. Берлин тирәсендә качып калган фашист солдатларын тотып, каршылык күрсәтүчеләрен юк итәргә туры килде. Берлинда эш бетте дип уйларга өлгөрмәделәр, Япониягә каршы сугыш башланды. Берлин читендәге станциядә ай чамасы Япония белән сугышка озатылуларын көтеп яттылар. Көтә-көтә көтек булгач, вагоннарға төялеп, жир читенә – Япониягә каршы яуга дип кузгалдылар. Эмма Читага житүгә, ул тарафта сугыш хәрәкәтләре бетеп китте. Берничә көн Чита станциясендә, тупикта жан асрадылар. Нурғали иптәшләрен шәһәргә алып чыгып, таныштырып йөрмәкче иде, рөхсәт итмәделәр. Шулай да, полк командирына миһербанлык килеп, Нурғалинең үзенә генә рөхсәт кәгазе – пропуск язып тоттырды. Туганнарын, танышларын күреп, куанып кайтып керде Нурғали бу сәфәрдән.

Инде сугышлар бетте, шушыннан өйләргә таратырлар дип көткән солдатларның хыяллары чөлпәрәмә килде, аларны янә Берлинга китерделәр. Германиядә качып йөрүче фрицлар күп калган икән, аларны тотып бетермичә, кайту юк дип аңлаттылар.

...Өч сугышчан дус 1946 елның башында гына туган якларына кайтып життеләр.

15 июнь, 1974 ел. Шимбә. Әмәкәй.

Мирхәмәт, печәннәрне печәнлеккә өеп бетереп, ишегалдын яхшылап себереп чыгарды. Иртүк жылы салган мунчада юынып чыкты. Намаз укып, чәй эчәргә утырган иде, ишек шакидылар.

– Мактап йөриләр... – дип, иренә карап алды Нурсания.

Мирхәмәт эндәшеп өлгергәнче, ишек ачылып китте, матур кыяфәтле бер карт килеп керде. Безнең як кешесе түгел, шәһәрдә яшидер, өс-башы пөхтә, өстендә энәдән-жептән чыккан киём. Кычкырып сәлам бирде:

– Әссәламегаләйкүм!.. Мирхәмәтнең өе шушымы?

– Шушы була, рәхим ит, кер, кордаш, – дип, Мирхәмәт урыныннан кузгалды. – Әйдә, түргә үт, мактап йөрисең икән. Чәй эчәргә генә утырган идек.

Мирхәмәт соңгы елларда муллалык вазифасын башкара иде. Дини белемле картлар китеп бара, Әхмәтзакир мулла, вафаты алдыннан Мирхәмәтне чакырып, муллалыкны васыять итеп калдырган иде. Башта эшкә керешергә кыенсынып йөрде, ничек кабул итәрләр, васыять иттеләр дип кенә, бу эшкә тотынып та булмый. Заманасы башка. Инде авылда бер бала туып, аңа исем кушарга кеше таба алмагач, картлар жыелып, үзләре Мирхәмәткә килделәр. «Гомер бакый татарлар мулла кушкан исем белән йөриләр, Әхмәтзакир хәзрәтнең васыятен беләбез, вазифага кереш, авыл советына барып рәхсәт алдык», – диделәр. Авылдашларының фикере ачык – Мирхәмәтнең мэдрәсә белеме бар, иманы камил, кешегә зыян салганы булмады, тәртипле, ихтирамлы ил агасы иде. Мирхәмәт риза булды. Ике-өч елдан белеме, итагатылге, моңлы мәкам белән Коръән укуы турындагы дан тирә-юньгә таралды, дини йолаларны үтәргә дип, күрше авыллардан да килеп алулар ешайды. Шуңа күрә капкасы ябылып торганы юк.

– Мактамассың сине, үзең генә белмисең, инде кырык ел мактыйм. Уйга килмәгән көнөң юк. Синнән генә хәбәр ирешмәде, исәнлегенә дә белеп булмый, – дип, киң елмайды керүче. – Исән икәнсең, корт чаккыры!

Мирхәмәт имәнәп ките. Шулкадәр жанга якын, газиз тавыш иде бу...

– Танымыйсыңмы? – диде карт һәм, Мирхәмәтнең күрешергә сузган кулын кире кагып, кочаклап алды. – Исән икәнсең, теге чакта да сине фәрештә урынына күрә идем, һаман шулай, йөзөңнән нур бөркеләп тора.

Мирхәмәтнең башы әйләнәп, берәз читкә тартылды.

– Кара... Кара...

– Кара түгел, Акбүз ат! Бу кадәр хәтерсез булсаң да булырсың икән! Мирхәмәт һушына килде.

– Нурғали! Бикчурин! Корт чаккыры, син бит бу!

Ике карт, ике фронтовик бер-берсенә кочагына ташландылар.

Нурғали Читадан Чаллыда яшәүче улына кунакка килгән икән. Шимбә житкәч, ял көнөнә туры китереп, машиналарына утырганнар да Мирхәмәтне эзләп, юлга чыкканнар.

– Авылга кереп, беренче кешедән сорауга ук, кай тирәдә яшәвенә күрсәтте, алай гына түгел, безнең машинага утырып, йорт каршыңа китереп житкерде. Юл буге сине мактады. Абриуең бар икән! Хәер, бусына шикләнмәдем дә. Исәннәр микән дип кенә жан өзгәленә иде. Хат язмадың, югыйсә адресны биргән идем.

– Үзең соң?.. – диде Мирхәмәт. – Сиңа да адресны язып бирдем бит.

– Ышансаң – ышан, ышанмасаң – юк, кайтканда вагоннан чәлдерделәр минем әйберләренә. Ярый, хәрби билет кесәдә калган иде. Бөтен нәрсәдән колак кактым. Артык пошанмадым да, баш исән булса, табылыр дип, ике кулы селтәп, Читага кайтып кердем. Гаеп бар, хат язылмый калды, кайчан да булса бер күрешербез дип яшәдем. Адресыңны онытмадым – Калинин районы, Әмәкәй авылы икәнә гел истә тоттым, тик хат кына язарга кул житмәде.

Ике фронтовик озак сөйләштеләр ул көнне. Нурғалинең улы, югары белемле Тау инженеры, Чаллыда зур төзелеш башлангач, ата-баба ягы дип, шушында кайтып төпләнгән. Нурғали дә карчыгын ияртеп, монда кайтмакчы икән. Шәһәр белән танышырга дип килгәннәр. Галимжан моннан ике ел элек вафат булган иде, Мирхәмәт үзе жирләп кайтты. Аның рухына дога кылдылар. Бу хәбәрне Нурғали авыр кабул итте. Күзеннән чыккан яшьләрен сөртеп, шактый эндәшмичә утырды.

Нурғали белән Мирхәмәт икесе дә озын гомерле булдылар, бәйләнешне өзмәделәр...

Йомгак

1815 елның май ае. Иркәнәш авылы.

Габделмалик бу араларда күзен капка ягыннан алмады. Чөнки французлар белән яуга киткән авылдашлары кайтып житкәнгә атнадан артык вакыт үтте. Кайтучылар авылга авыр хәбәрләр дә житкерделәр – яуда һәлак булучылар да байтак икән. Андыйларның гаиләләре тирән кайгыда, рухларына корбан чалдырып, Корьән ашлары үткәруләр ешайды.

Төштән соң Габделмалик, абыйсы Габделкаһирны яшь хатыны белән күрше авылдагы кодаларына кунакка озаткач, келәт тирәсендә нидер эшләп йөри иде, киртә аша ачык күреп алды – капка төбенә

атлы жайдак килеп туктады. Ул шөп хәрби киёмнөн иде, атыннан төшөргә ашыкмыйча, бер тын ихатага карап торды.

Габделмалик, күңеле сизеп, өйгә ыргылды, бер басты, ике атлады дигәндәй, очып кына өй ишеген киереп ачты да, шәһрән ярып:

– Өтәй кайтты! – дип кычкырды һәм урамга атылды.

Ибраһим, иярәннән төшөп, Акбүз атны киртәгә бәйләп маташа иде, арттан:

– Өтәй! – дип кычкырган тавышка сискәнәп киткәндәй итте.

Борылып, үзенә килеп сарылган какча гәүдәле малайның исемен әйтә алмыйча азапланды:

– И-и, шайтан малай, Габделкаһир, жегет булган!

– Мин Габделмалик булам, – дип, берәз авыз турсайтты үсмер.

– Танып та булмый, вакыт үтте шул инде... – диде Ибраһим, очрашу тәэсирәннән айный алмыйча. – Зарифжан кайда?

– Габделкаһир абыйны жиңгәчәй белән Тегермәнчегә кунакка алып китте.

– Жиңгәчәй белән?

– Әйе, өйләнде бит ул, абыйга үзең әйтеп киттең: «Озак йөрмә, өйлән, оланнар үстерә башла», – дидең.

– Һе, колагына тиз кергән икән...

Ибраһим, атын бәйләп бетереп, ихатага керде.

Болдырда тач бер-берсенә охшаган ике кызчык басып тора иде. Ибраһим аларга таба ике-өч атлауга, яшендәй атылып, өйгә кереп киттеләр.

– Болары кемнәр? – дип сорады Ибраһим.

– Берсе – Зәйнәпбану, икенчесе – Газимәжиһан. Сеңелкәшләр...

Ибраһим аңлап алды, димәк, Гизделжамал да, Миңлезифа да кыз бала алып кайтканнар. Өч яшьләр чамасында бар инде болар...

***

...Французларга каршы яудан Ибраһим бөтәеп кайтып керде. Елтыр погонлы офицер – подпоручик (хәзерге званигә күчәрсәк – подполковник), өченче дәрәжә «Изге Анна» ордены кавалеры, «1812 елгы сугыш истәлегенә» көмеш медале, «1814 елда Парижны алган өчен» көмеш медале белән бүләкләнде. 1816 елда шәхсән үзе дворян хокукы алды.

Ибраһим Бикчурин, хәрби эшчәнлеген дәвам итеп, сугыштан соң 12 кантонның хәрби эшләр өчен җаваплы кешесе – 13 класслы дистанция начальнигы булып хезмәт итә. Яхшы хезмәт күрсәткәндер, 1828 елда тагын бер орден – дүртенче дәрәжә «Изге Анна» ордены белән бүләкләнә. 1834 елның гыйнварында тулы гаиләсенә – үзенә, ике хатынына, ике малаена, оныкларына (кайбер чыганаclarда дүрт хатыны, дүрт малае, биш кызы, оныклары белән) гомерлек дворянлык

чины бирелә. Ул вакытта Ибраһим Бикчуринга 64 яшьләр тирәсе була. Аның нәселе шактый тармаклы булган, уллары, оныклары да Нократ, Оренбург губерналарында хәрби эш өчен җаваплы хезмәтләрдә көн күрәләр. Ибраһим, дистанция начальнигы буларак, Самара губернасы Бөгелмә өязендә үз хезмәтен башкарган.

1917 елгы революциядән соң Бикчуриннар, кайсы кая таралып, туздырылганнар. Бүгенге көндә Минзәлә районы Иске Иркәнәш авылында аларның нәселенә кагылышлы кешеләр юк икән. Авыл исән, шактый төзек. Әмма, укучы балалар булмау сәбәпле, мәктәп юк инде. Башлыча өлкәннәр гомер сөрә.

Интернаттагы ачык мәгълүматларга күз салсак, якташларыбызның рус-француз сугышында катнашулары хакында да, Ибраһим Бикчурин турында да материаллар табарга була. Бу эсәрне язганда аларны ныклап өйрәндем һәм файдаландым да. Әмма минем язганнарым – автор хыялы белән баетылган, күптин-күп өстәмәләр кушылган әдәби эсәр, тарихи төгәллеккә дөгъва итмәгән жирләре дә бардыр. Хәбәрләргә караганда, Ибраһим яудан кайткач, Иркәнәштә яшәмәгән, якындагы рус авылы Матвеевгада төпләнгән. Кайчандыр бу авыл татар авылы булган – Кәҗә авылы дип йөрткәннәр. Олыгайгач, башыннан кичкәннәрен, борынгы нәселенә ханнар белән бәйләнеше, патша наместниклары тарафыннан көч белән тартып алынган жир-сулары турында бай мәгълүматлы истәлекләр язып калдыруы һәм, бу истәлекләренә озак еллар Иркәнәштә билгеле кешедә сакланып, кемнәргәдер тапшырылганы мәгълүм. Бирсен Аллаһым, бәлки алар да кайчандыр дөньяга чыгарлар. Тарихи яктан кызыклы булыр иде.

Чынлыкта, әлеге эсәрәмдәге Ибраһим Бикчурин жыелма образ иде. Илгә яулар килсә, кубарылып, ил саклаучылар сафына кушылган татар яугирләре турында ул. Иманым камил, Бикчуриннар нәселеннән булган ир-егетләр туктаусыз булып торган яуларда, шул исәптән, 1941–1945 елгы сугышта, шулай ук хәзерге көннәрдә барган махсус хәрби операцияләрдә катнашмый калмаганнардыр. Шуңа күрә, нык ышанып, автор фантазиясен кушып, милләттәшләремнең төрле яуларда күрсәткән каһарманлыкларын, зур сынауларны кичеп тә, кешелеклелекләрен югалтмыйча кичеп чыга алуларын язып, сезгә, кадерле укучыларым, ирештерәсем килде. Татарлар, яулар башланса, беркайчан да жан саклап, качып ятмаганнар, көрәшкә күтәрелгәннәр. Тыныч тормышта да бөтен дөньяны сокландырырлык матур эшләр башкаралар. Татарны киләчәккә эшчән, тапкыр, кыю дигән Аты алып бара. Яктылыкка, яшәешкә илтүче юлдан!..

Ибраһим Биектаулы

СӨЙГӘНЕМ – ИРЕК-АЗАТЛЫК...

***

Йа Раббым, соңгы гозерем
Сиңа китәр алдыннан:
Тагын бер дөнья багарлык
Биеклеп бир! Бир мәйдан!

***

Йокы керми жәфаланган төннәрем бар...
Баш миемә учак яккан женнәрем бар...
Бәхет кошым иңгә кунган көннәрем бар...
Вулкан кебек уйларымнан егылганда,
Баш төртөргә ак таш түгел, мендәрем бар...

***

Ташка чокып тезәм әйтеремне,
Чөкәнләмим һич тә, шомартмыйм.
Күпләр өчен шыксыз, кырыс бер зат,
Күңелемдә – чиксез юмарт мин...

Сабыйлыгым үткән – мин еламыйм,
Ерак киләчәкне уйламыйм.
Бүрә булып улар минутларда
Мәрмәр таштай катам. Уламыйм...

Миллиардлаган дөнья – Чиксез Галәм...
Кемнәр эзләр сихри тапларын?
Ташка чокып тезәм әйтеремне,
Тарихчы дус, чыгар актарып!

Төп хикмәт

Жиңүчедән Ат – ак исем кала.
Жиңелгәннән Тап – кара исем кала.
Әлеге хәбәр «Тарих» дип атала...

Эзоп теле

Балачактан эзоп телен яхшы беләм.
Канга сеңгән ул тел әнкәм сөте белән.

Ахмаклык

Чын ахмаклык – Бөек Көчне танымау,
Комсызланып, көчсезләрне жиңерү-талау,
Шыксыз өрәгеңне «мәңгелек» дип,
Туфрактан зур санау...

***

Адәми зат олуг байлык тупласа әржәсенә,
Үз шәүләсен күрә башлый Аллаһ дәрәжәсендә...

Сабийлык

«Алга!» – дибез, аңсыз таптанабыз,	Нигә кирәк һәр сыерга мөгез?
«Ватан!» – дибез, күрми шәүләсен...	Даулар өчен Жирдә үз хакын...
Яшь этәчләр, ярысып, оран сала,	Көтү сыерлары чын бәхетле,
Танымыйча яшәү мәгънәсен.	Көтүчедә булса Зур Акыл!

***

Акыллы зат бәхетлеме,
маңгаена сырлар салып?
Кыска гом(е)рендә бәхетле
аз уйлы мәхлук – сарык...

***

Заманалар – бер үк заман...
Кырыстыр тарих исәбе!
Бәхетле жан берәү туган –
Хужа Насретдин ишәге!

Нишләргә?

Әллә нәрсә эшләргә?
Ат булыпмы кешнәргә?
Эт булыпмы тешләргә?
Ошбу дөньялыктан күчеп,
Яшәргәме төшләрдә?!

***

Жәтмәгә эләкте Балык.
Бәргәләнә газиз жан.
Шундый мизгелләрне безгә
Язмыш әзерләп куйган...

Иректә очу рәхәттер,
Күктәге Бөркет кебек!
Канатсызның эше мөшкел –
Жаны куәте жебек...

***

Олуг Көч башка сонды.
Анда вулкан кабынды.
Шигыр дингезе басты

Тәнемне вә жанымны...
Инде берни танымыйм:
Әрвахмы мин, фанимы?

Олуг нигъмәт

Аллаһның миңа нигъмәте –
Искитәрлек исәрлек:
Утлар-сулар кичәрлек,
Башлар Себер китәрлек,
Дингез төбенә төшәрлек,
Жиде Күккә ашарлык,
Дошманны кичерерлек һәм
аннан чын дус ясарлык,

Хәтергә эз салырлык –
Шигърият басуында
бер буразна ярырлык,
Явызларны орырлык,
Сөйгәннәр-дуслар алдында
үз сүзәндә торырлык...
Олуг нигъмәт бирүчегә
Мәңгә сәждә кылырлык!

***

Күз алларым кинәт тоныклана.
Кан басымым сиксән... Мин үләм.
Бер тустаган тәгам-кофе йотам...
Йа Аллаһым! Янә тереләм!
Күктән тамчы тама – Вәхи иңә...
Аллаһ кушкан эшкә җигеләм...

***

Көн хәсрәте сыккан Ачы
Жанны телсә-яrsa,
Күзләреңне тутырып бак:
Караңгы төн күгенә,
Йолдызлар яңгырына,
«Киек казлар юлы»на –
Меңәрлэгән дөнъяга!

Бакый дөнъя, сөеп-назлап,
Сырхавыңны бетерер,
Кара хәтереңне каплап,
Яп-якты пәрдә эләр,
Керфек яшен киптерер...
Ачы мизгел чиксезлектә
Ут-сөрәмсез тетелер!

Соңгы бүләк

Мәхәббәткә юллар эзли,
Уйлар-хыяллар үрәм.
Сөйгәнем – Ирек-Азатлык –
Төшләрдә генә күрәм.

Соңгы төштә сөйгәнемә
Хисем әйтеп бирим дип,

Челт(е)рэгән чишмә янында
Чәчкәләргә үрелдем.

Арттан җәллад балта чапты,
Башым китте тәгәрәп...
Сөйгәнем каршына чүктем:
«Кабул ит – миннән бүләк!»

***

Чиксез галәм. Якты кояш.
Зәңгәр күкләр, йолдызлар...
Жирнең тиңсез гүзәллегә
Нечкәбилләр – яшь кызлар!

***

Патша кызын урласаң,
Исемен – ирләр санында.
Телем икмәк чәлдәрсәң,
Урының – төрмә нарында.

***

Яшьлек канатлары жиде күктә.
Жирдә – титак картлык шәүләсе.
Яшьлек гөнаһлары – төпсез дингез,
Чиксез тирән картлык тәүбәсе...

***

Яхшылык та килде...
Яманлык күп инде!
Чын хөкемдар нинди?
Уң кулында – чәчәк!
Сул кулында – гөрзи!

***

Һәр матдәнең чын кыйммәте –
Аның тереклегендә...
Терек жанның орбитасы –
Жаны биеклегендә...

***

Туу – йолдыз кабыну...
Үлем – пәрдә ябылу...

***

Хакыйкәтне ачыкла –
Яшә берәз ачлыкта...

Сәбәбе бар

Милләт үзәң – лагерь тузаны...

Бәхетле бул!

Күзең йом, авызың капла, колагың бөкелә...

Фәтхулла Абдуллин

СУСАУ

ХИКӘЯ

*Кешеләр гомер буге үзләрен
тәрбияләргә тиешләр.*

Риза Фәхрәтдин

Рәзилә менә дистә елдан артык инде мәктәптә балалар укыта. Аларны хәрәф танырга өйрәтә, туган телгә мэхәббәт тәрбияли. Бу болгавыр, ата-ананы санга сукмаган заманда жиңел эш түгел. Әгәр син мәгариф стандартларыннан тыш укучыларыңны кызыксындырырлык төрледән-төрле чаралар уйлап тапмыйсың икән, алар, синең сөйләгәннәреңә колак та салмыйча, телефоннарына «төрткәләп» утырачак. Рәзилә, шөкер, андыйлардан түгел. Туган тел дәресләрендә ул еш кына татар халык мәкальләрен файдалана. Табышмаклар әйтеп тә, укучыларын жанландырып жибәрә. «Ипи түгел, су түгел, ансыз яшәү мөмкин түгел. Ул нәрсә? Кем беренче булып жавап бирә, аңа «бишле» билгесе! Йә, кем беренче кул күтәрә?» – ди. Кызлар активрак шул. Кулларын да күтәрәләр, бер-берсен уздырырга тырышып, «һава инде, һава!» – дип жавабын да әйтәләр. Кайсысына «бишле» куярга аптырап та каласың. Менә бүген дә сәгать кичке тугыз тулып килә. Ә ул һаман дөфтәрләргә «кадалып» утыра. Юк-юк та борчылып, ишеккә күз салгалап ала. Ул бит әле укытучы гына түгел, әни дә.

Ниһаять, подъездда таныш аяк тавышлары ишетелде. Ул кызын аяк тавышларыннан ук таний. Ана йөрәгә бу юлы да ялгышмады.

Фәтхулла АБДУЛЛИН (1937) – язучы; Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе. «Еракка китеп кара», «Тормышка юл ярганда», «Чул бүресе» һ.б. купсанлы kitapлар авторы. Түбән Кама шәһәрндә яши.

Кабалана-кабалана (әйтерсең аның артынан куып килгәннәр!), кызы Лилия кайтып керде. Рәзилә жиңел сулап куйды. Шулай да кызын жиңелчә генә шелтәләп алды.

– Нишләп озак йөрисең, кызым? Мин бит сиңа тугыздан да соңга калмыйча ятарга куштым. Дәресләреңне эзерләдеңме?

– Эзерләдем, эзерләдем, – диде Лилия, аннары ут капкандай сөйләргә тотынды. – Әни, әни, анда урамда безнең өй турында ниндидер кеше басып тора. Ә үзе безнең тәрәзәдән күзен дә алмый. Кызык бит, әйеме?

Рәзилә дәфтәрләреннән башын күтәрде.

– Аның нәрсәсе кызык? Азмы урамда үтеп-сүтеп, киләп сарып йөрүче?

– Ул бит йөрми, басып тора. Кулында бәләкәй генә чемоданы да бар. Урамда шундый салкын. Ә ул казык кебек баскан да безнең тәрәзәгә карап тик тора.

– Йә, ярар, житәр! Күп сөйләшмә. Чишен. Йокларга вакыт, – дигәч, ул сүзем бетте, мине бүтән борчыма дигәндәй, музыканы да сүндереп куйды.

Әмма ул уйлаганча килеп чакмады. Лилия кабат телгә килде.

– Юлаучыга кул бир дип кем әйткән әле, әни? – диде ул бу юлы ягымлы тавыш белән.

Рәзилә тагын дәфтәрдән башын күтәрергә мәжбүр булды.

– Йә, ачуландырма инде мине, кызым. Чишен дә ят. Күрмисеңмени, эшем күп.

Әллә аңа әйттеләр, әллә бүтәнгә, Лилия кабат телгә килде:

– Ничек инде ул, әни, урамда, безнең тәрәзә каршында кеше тунып торсын, ә мин йокларга ятыйм, ди. Мин барыбер йоклый алмаячакмын.

– Юк анда беркем дә, юк. Ул кеше бәлки тәмәке кабызырга гына туктаган булгандыр.

Лилия өзми-куймый үзенекен тукуды.

– Мин әйтәм – бар! Бәлки ул монда беренче мәртәбә килгәндер. Бәлки адресын югалткандыр? – Ул түзмәде, тәрәзә янына барып, пәрделәрен күтәрде. – Әнә, әнә, ипидер менә, ул әле һаман шунда басып тора. Мин аны чакырып керәм, әни. Бәлки аңа берәр төрле ярдәм кирәктер.

Рәзиләнең дәфтәрләреннән аерыласы килмәдеме, кызының өтәләнүе җавапсыз калды.

Лилия әнисенең дәшмәвен хуплау дип кабул итте, ахры, жәһәт кенә чөйдән пәлтәсен эләктереп, урамга атылды.

Рәзилә күңеленнән генә «Әй бала, бала, кеше турында кайгырткан була» дип уйлап алды. Нәрсә дисен, миһербанлы булырга үзе өйрәтте. Үзенең тәрбиясе. Ул алдындагы дәфтәрен ябып бер якка

куйды, икенчесенә үрелде. Дәфтәр битләрен ачканчы, аның карашы тышлыктагы исем-фамилиядә туктап калды. Акмалов Әмир. Акыллыгына малай. Ялкауланмаса, «бишле» билгеләрендә генә укыр иде. Ничек тә моны «уятырга» кирәк дип күңеленә салып куйды. Укытучы – балалар күңелендә мәгърифәт учагын тергезүче дә, тәрбияче дә. Аңа ифрат та җаваплы вазифа йөкләнгән. Ә Рәзиләгә класс житәкчесе буларак, җаваплылык кибәне белән өелгән. Утыз ике баланың әнисе дисәң дә, урынлы булыр.

Ул арада, аякларындагы карларны шапылдатып кага-кага, бүлмәгә Лилия белән бер ир килеп керде.

– Әни, менә шушы инде безнең тәрәзә каршында басып торган абый.

Ир, беренче сыйныф укучысы кебек уңайсызланып кына, авызыннан берничә сүз сыгып чыгарды.

– Исәнмесез! Төнлә борчуым өчен гафу итегез инде. Поезд соңлабрак килде шул. Болай төн ката сезне борчымаска да иде исәбем. Йөрәк түзмәде. Соң булса да, сез яшәгән йортны күрим дидем инде.

Рәзилә чемодан күтәреп кергән кешенең кем икәнен күз сирпеп алу белән аңлады. Йөрәген күптән кичергән вакыйгалар дулкыны кагып узды. Шулай да хисләрен йөгәнләп өлгерде. Бу – кызы Лилиянең әтисе Гомәр иде.

– Исәнмесез!

Әнисенең халәтеннән бихәбәр Лилия Гомәр тирәсендә бөтерелергә тотынды.

– Әйдәгез, әйдә! Менә монда диванга утырыгыз! Туңдыгызмы?

– Аз гына... Зыян юк. Борчылмагыз.

Кыз әле һаман ишек катында нәүмизләнеп торган Гомәрнең бер алдына, биш артына төште.

– Тартынмагыз! Әйдә, узыгыз инде. Чишенегез! Әни, син нәрсә инде кузгалмый утырасың. Бәлки чәй кайнатырга кирәктер?

Гомәр кулларын күкрәк тирәсенә күтәрде.

– Зинһар, борчылмагыз. Берни дә кирәкми.

Рәзилә, дәфтәрләреннән аерылып, Лилиягә борылды.

– Син, кызым, һәрвакыт шулай ашыктырасың. Бу иптәшкә бәлки бездә уңайсыздыр.

– Юк, әни, уңайлы. Хәтта аңа ошый. Шулай бит, абый?

Лилиянең сабыйларча ихлас сүзләре Гомәрнең күңелен жылытып җибәрде. Ул ихтыяrsыз елмаеп куйды, хәтта җиңелчә генә баш кагып та алды.

– Ой, әни, мин бик ачыктым. Әйдә, берәр нәрсә эзерлик әле.

Ул инде әнисенең кулыннан тотып алды, җитәкләп кухняга алып

кереп китте. Анда озак тормады, чыкты да кабат Гомәр тирәсендә бөтерелергә тотынды.

- Әни котлет жылыта. Сез котлет яратасызмы?
- Яратам.
- Минем әни һәрвакыт тәмле пешерә. Теленә йотарлык була.
- Син бик акыллы кыз икәнсең. Сиңа ничә яшь?
- Унике.
- Монда әниң белән икегез генә торасызмы?
- Әйе.
- Бәлки энекәшен йә әтиң бардыр?
- Юк. Бернинди энекәшем дә, әтием дә юк. Булганы да юк.
- Әниң шулай диме?
- Әнием генә түгел. Барысы да...

Биленә альяпкыч япкан Рәзилә кухнядан чыкты, әңгәмә өзелде. Лилия, иркә песи баласыдай, әнисенә барып сарылды.

- Әни, миңа эш юкмы? Булмаса, мин ятам.
- Син ашыйсым килә дигән идең бит.
- Үтте инде. Абый, сезгә тыныч йокы!
- Рәхмәт!

Лилияне ай күрдә, кояш алды. Актирәкләп сикерә-сикерә өч адымны бер итеп, йокы бүлмәсенә кереп китте. Ул анда озак тормады, мендәр кочаклап килеп тә чыкты.

- Абый, менә сезгә мендәр. Үз мендәрем. Шундый йомшак.
- Рәхмәт!

– Башыгызны менә бу якка куеп ятыгыз, яме. Уңайлырак булыр.

- Ярар, ярар, кызым. Рәхмәт!

Гомәрнең Лилияне һич югы аркасыннан кагып кына булса да сөеп аласы килгән иде, тыелып калды. Кыз кабат йокы бүлмәсенә кереп китте.

Кайчандыр бер табактан ашаган Гомәр белән Рәзилә ничек сүз башларга белми тынып калдылар. Дивардагы сэгать кенә, минутларның кадерен белергә кирәген искәртеп, берөзлексез текелдәде.

Гомәр ни өчен ерак жирләрдән килүенң максатын аңлатырга тиеш икән белә, тик ничек сүз башларга кирәген белми аптырап утыра бирде. Йомшак диван аңа чәнечкеләрен тырпайткан керпе сыман тоелды. Кузгалырга омтылган кеше шикелле, талпынып-талпынып куйды.

Ниһаять, бу жан өшеткеч салкын тынлыкны Рәзилә бозды.

- Ни эш бетереп йөрисең?

– Эш дип... Ничек аңлатыйм икән?... – Ул туктап калды. – Комачауламадыммы сезгә?

– Юк. Йокла. Өй иркен. Тик ничектер сээр... Уйламаганда, көтмөгәндә... Күпме еллар үттә, күпме сулар акты...

– Йә, ничек яшисез? – Жавап урынына тагын сорау.

– Булганына шөкер итеп яшибез. Зарланырга урын юк.

– Укытасыңмы? – Янә сорау, әйтерсең сорау алырга килгән тикшерүче.

Кочагына юрган күтәргән Лилия тагын бүлмәсеннән килеп чыкты.

– Әни, менә абыйга юрганымны бирәм. Үзәбез синекен ябынырбыз. Кеше юлдан килгән, йокласын инде. Әйдә, әни, чыгыйк!

– Бар, бар, йокла. Минем дәфтәрләр тикшереп бетерәсем бар.

– Тыныч йокы, тәмле төш сезгә, абый.

Лилия йокы бүлмәсеннән ничек чыккан булса, кабат шулай жыл-жыл атлап кереп тә китте.

Рәзиләнең эзерләгән ризыклары исенә төште.

– Әйдә, берәз тамак ялгап ал.

Гомәр башып чайкап алды.

– Минем ашыйсым килми. Рәхмәт! – Сусаган иде югыйсә. – Карале, Рәзилә, син мине монда ник килде дип уйлыйсыңдыр?

Хатын жиңелчә генә иңбашларын сикертеп алды.

– Мин каян белим? Мин пәйгамбәр дә, экстрасенс та түгел, гап-гади бер укытучы гына.

– Рәзилә, мин бит синең белән килешергә дип килдем. Килешергә һәм икегезне дә үзем белән алып китәргә...

– Ә кая?

– Төмәнгә.

– Шулай укмыни? Бик тиз!

– Ә нигә? Төяләбез дә китәбез. Курыкма. Мин сине анда күз бетереп, дәфтәр тикшертеп утыртмам. Балда-майда гына йөзәрсез. Карале, Рәзилә син минем хатларны алдыңмы?

– Алдым.

– Ә синнән нибары бер хат... Акчаларны нигә кире жибәрдең инде? Мин бит сезгә ярдәм булсын дип...

– Синең пособиедән башка да яшибез. Зарланмыйбыз бит.

– Ничек тә яшибез дип кенә булмый ул. Сезнең монда укытучыларның хезмәт хакы мактанарлык түгел икән беләм. Безнең Төмәндә беләсеңме күпме алалар?

Рәзилә Гомәрнең сүзен бүлдә.

– Кеше кесәсен тикшерергә минем ни хакым бар? Алсыннар.

– Хатыңны алгач, миндә ничектер өмет уяңды. Димәк, бөтенләй онытмаган икән әле, югыйсә жавап язмас иде дим.

– Хәтерем ялгышмаса, мин аңлаешлы итеп язган идем шикелле.

Гомәр жиңелчә генә кулын селтәп алды.

– Хат нәрсә инде ул? Күреп сөйләшүгә ни житә?! Менә шулай уйладым-уйладым да килергә булдым.

– Беләсеңме, Гомәр, иртәгә иртүк кит син бездән.

– Димәк, куасың?! Ул кадәр мәрхәмәтсез булма инде, Рәзилә. Ярый, без килешә алмадык, ди. Ә Лилия?

– Нәрсә Лилия?

– Аңа әти кирәк. Аңлыйсыңмы, әти?

Рәзилә ризалашкан шикелле башын тирбәтеп алды.

– Кирәк иде шул, кирәк иде... Син ташлап киткәч, ул сине бик юксынды. Ишеккә берәрсә ялгыш кагылса да: «Әттә! әттә!» – дип кабалана-егыла йөгерә иде. Нишләптер, кыз балалар әтине якын итәләр. Биш яше тулгач: «Гүзәлнең дә, Алсуның да әтисе бар. Әйдә, әни, без дә әти сатып алайык», – дип теңкәмә тиде. Әтисе исән-сау килеш балабыз ятим булды, китек күңел белән үсте. Нинди миһербансызлык!

Гомәр, гафу үтенгәндәй, кулларын күкрәгенә куйды.

– Рәзилә, мин синең үпкә хисләреңне, кичерешләреңне аңлайм. Син дә мине аңларга тырыш. Ялгышканмын, хаталанганмын. – Ул уч төбе белән ярыйсы гына каты итеп маңгаена чәпелдәтеп сугып алды. – Хәзер бу башны диварга бәреп ватсаң да, үткән хаталарны төзәтеп булмый. Булмый! Без барыбыз да – ялгышкан язмышлар корбаны.

– Хак сүзләр. Синең тарафтан рәнжетелгән, ятим үскән бала сине беркайчан да гафу итмәячәк.

– Кызмале син, Рәзилә, кызма. Мин дә бит элеккеге Гомәр түгел. Безнең яшәвебезнең бөтен мәгънәсе нәсел калдыруда бит. Әйдә, без болай эшлик: Лилиягә барысын да ачыктан-ачык сөйлик, аңлашыйк. Балигъ булып килә. Калганын үзе хәл итсен.

– Син юха телең белән Лилияне үз ягыңа аудармакчы, баланың күңелен яуламакчы буласың инде. Син аңа оста! Тик син мине дә исеңнән чыгарма. Кызымның ятим үскән гомере генә түгел, минем дә заяга үткән гомерем бар. Сиңа рәнжегән сәгәтьләренң очына чыгарлык түгел. Беләсеңме, Гомәр, иртәгә иртүк кит син бездән! Күршеләр күрсә, сүзе булыр. Бүген үк китсәң, тагы да яхшырак.

Һәм ул, шуның белән сүзем бетте дигәндәй, йокы бүлмәсенә кереп китте.

***

Рәзилә ял көне дип тормады, иртүк торып өч көн мәктәпкә килмәгән Фәнис исемле укучысының өенә китте. Каядыр чыгып киткәнче, малайның әнисен күреп сөйләшү иде исәбе. Ул укучысының махсус хәрби операциядә катнашкан әтисен югалту хәбәрен ишеткән иде

инде. Бер очтан кайгыларын да уртаклашырга кирәк. Кайчагында иелгән башны күтәрү өчен бер жылы сүз дә житә.

– Этисен үлеп яратадырые шул, – диде әнисе күз яшьләре аша. – «Эти булмагач, нигә миңа уку, мәктәпкә йөрмәсәм, тизрәк үсәрмен дә этием өчен тизрәк үч алырмын», – ди бит.

И беркатлы бала! Яңарак кына кырык яшен тутырган, типсә – тимер, басса – бакыр өзәрдәй этисен югалту, сүз дә юк – авырның авыры. Ходай дошманыңа күрсәтмәсен! Ни хәл итәсең, үлгән артыннан үлеп булмый. Тормыш давам итәргә тиеш. Нинди генә ана баласының надан калуын теләр икән. Рәзилә Фәниснең әнисе белән бик тиз уртак тел тапты. Аннары ипләп кенә укучысына якынак күчеп утырды.

– Беләсеңме, Фәнис, син, укып, генерал булырсың әле.

Тормышта без «тиеш», «ярамый» кебек сүзләргә күбрәк ишетәбез. Адәм баласы һәрчак жылы сүзгә мохтаж.

Укытучы апасының, уенын-чынын бергә кушып, «генерал булырсың!» дигән сүзләре Фәниснең боеккан күңелен берәзгә булса да күтәреп җибәрде. Ул хәтта елмаеп куйды.

– Ә генерал булу өчен, беләсеңме, нәрсә кирәк? Күп белергә кирәк. Ә күп белү өчен нәрсә эшләргә кирәк? – Укучысы өчен Рәзилә апасы тагын үзе җавап бирде. – Тырышып укырга кирәк!

Рәзилә Фәниснең көрәш секциясенә йөрүен белә иде.

– Физкультура укытучысы Рәфыйк абың да сине сорашты әле. Тиздән яшүсмерләр арасында көрәш буенча республика чемпионаты булачак икән. «Фәнис килмәсә, аның урынына Дамирны алырга туры килер инде», – ди.

Укытучы апасының сүзләре малайның күңелендәге мин-минлек хисләрен уятып җибәрде. Аның «генерал булырсың» дип үсәндәргәнә икенче планга күчте. «Һе, Дамирны алмакчылар икән. Ул бит аны сыртына сала. Ю-у-ук, ул үз урынын Дамирга бирергә тиеш түгел!»

Рәзилә аларда озак утырмады. Сабуллашканда, үз итеп:

– «Бишле» билгеләре сине көтеп калды, Фәнис. Дүшәмбе мәктәпкә киләсең! – дип, малайның чәчләрен тузгытып алды.

***

Иртән чәй эчкәндә, Лилия Гомәргә сораулар яудырды. Җавап табып кына өлгер!

– Абый, сез кем булып эшлисез?

– Нефтьче мин. Геолог.

– О-о, романтика! Менә, ичмасам, профессия! Очсыз-кырыйсыз тайга! Аюлар... бүреләр... төлкеләр. Курыкмыйсызмы?

– Алар үзләре бездән курка.

– Абый, сезнең машинагыз бармы?

– Бар.

– Ә сез мине машина йөртергә өйрәтерсезме?

– Өйрәтермен. – Гомәр әниң риза булса дип әйтмәкче иде, ахыр чиктә, тәвәккәлләп Лилиянең кулын кысты. – Вәгъдә бирәм!

– О-о, сезнең кулыгыз көчле икән.

– Мин бит өлкән кеше.

– И-их, мин шундый көчле булсам икән ул!

– Нишләр идең?

– Малайларга кундырып кына алып идем.

– Малайлар сине кыйныйлармы әллә?

– Кайчакта. Ә мин барыбер бирешмим.

– Ә нигә әниңә әйтмисең?

– Әнием миңа әләкләшәргә ярамый диде.

Гомәр башын чайкап алды.

– О-о, синең әниң чын педагог икән!

– Мәктәптә әнине барысы да ярата. Аңа Рәзилә Исламовна дип кенә мөрәжәгать итәләр.

– Ярар, кызым, чәң бик тәмле булды. Рәхмәт! Өстәлңәңе жыештыр инде. Мин залда утырып торам.

Гомәр, залга чыккач, телефонын алып, вокзалга шалтыратты, Төмәнгә китәсе поездның расписаниесен белеште. Вакытын чамалап, таксига заказ бирде.

Сөйләшәргә һәвәс Лилия кухнядан чыгу белән тагын «имтихан» алырга тотынды.

– Гомәр абый, сезнең кызыгыз бармы?

– Бар.

– Исемә ничек?

– Исемә... исемә... Синең исемгә охшаш!..

– Сез аны яратасызмы?

– Яратам. Чөнки ул минем өчен дөньяда бер генә.

– Ул да сезне шулай ярата торгандыр инде?

Әйтерсең авырткан сөяленә бастылар. Гомәр ни әйтергә белми тотлыгып калды.

– Э-э... белмим.

– Ничек инде белмисез?

– Э-э... Мин аны бик озак күрмәдем. Э-э... Минем ул хакта сораганым юк. – Гомәр өчен БДИдан катлаулырак булды бу сорау. Хәзер аңа ни дип жавап бирергә инде? Гомәрнең «тукмалган» тавышына үкенү билгеләре өстәлде. – Бәлки аның яратуына минем хакым да юктыр...

Гажәпләнүе соң чиккә житкән Лилия күптән күрергә хыялланган әтисе турындагы серен ачып салды.

– Өйттегез сүз! Эти кешене эти булганы өчен генә дә яратырга кирәк. Чөнки ул – дөньяда бер генә.

Гомәр әрнү-үкенү катнаш сыкрану белән Лилиягә жавап кайтарды.

– Син, кызым, яшь әле. Тормышның катлаулы икәнен белмисең.

– Сез, өлкәннәр, сүз берләшкәндәй, гел бертөрле сөйлисез. Әнием дә миңа тормыш ул катлаулы, анда адашып калуың бар ди. Ә минем беркайчан да адашканым юк.

– Син – акыллы кыз, адашмассың.

– Миңа әле күп нәрсәләрне белергә кирәк. Үскәч, барысын да беләчәкмен. Әнием миңа: «Синең әтиң юк. Булганы да юк», – ди. Ничек инде? Безнең сыйныфтагы кызларның барысының да әтисе бар. Минем генә юк. Үскәч, мин барыбер әтиемне эзләп табачакмын.

Гомәр, сабыеның сагыш тулы моңсу күзләрен күрмәс өчен, карашын читкә борды. Әмма башны читкә борып кына, хаталардан котылып булса икән?! Башыңны ташка орсан да, үткәннәрне кире кайтара алмыйсың шул инде. Аның йөрәген үкенечле хисләр чеметеп узды. Ул – ир-ат, сабыр итәр, түзәр. Аңа ничек тә Лилиянең китек күңелен күтәргә, яраттыру юлын табарга кирәк.

– Кызым, әгәр әтиң минем кебек булса, син аны яратыр идеңме?

– Сезнең кебек булса, ул мине ташлап китмәс иде. Ә ул мине күрергә дә теләми. Минем турында уйламый да торгандыр әле. Бәлки бөтенләй оныткандыр.

– Уйлый торгандыр, кызым, уйлай торгандыр. Синең кебек акыллы кызны онытырга ярыймы соң?

– Уйласа, кайтыр иде. Ич югы, хат язар иде.

Ул инде еларга ук тотынды. Гомәр аның янына барып утырды, кызның иңбашларын кага-кага, юатырга тотынды.

– Ярар, елама инде, Лилия кызым, елама. Минә дә елатасың хәзер. Бәлки ул, чынлап та, кайтыр. Бәлки ул яшьлек хатасы белән чыгып киткәндер. Хәзер үзе дә үкенеп бетә алмый торгандыр. Бәлки ул минем кебектер?..

– Була, ди.

Кыз елавыннан туктады, күз яшьләрен сөртте.

– Әгәр ул минем кебек булса, син аны гафу итәр идеңме?

– Абый, сез хәйләкәр кеше, ахры. Минем өчен бу – математикадагы «уравнение с двумя неизвестными» шикелле авыр мәсьәлә. Ярый, мин гафу да итәрмен, ди. Минем әнием дә бар бит әле. Ул ничек кабул итәр? Мин анысын белмим инде.

Гомәр күңеленнән генә хәзерге балалар ун классны бетереп туа дигәннәре хак икән дип уйлап куйды.

Әтисен күрергә сусаган һәм ул теләк сүнмәс хыял булып күңеленә сеңгән кыз:

– И-их, минем әтием булсамы!.. Әтием булсамы!.. Мин аны!.. – Һәм ул көтмәгәндә Гомәрнең башын кочып алды. – Менә шулай кысып-кысып яратыр идем!

Мондый хәлне көтмәгән Гомәр, нишләргә белми, берара югалып калды. Исенә килеп, үзе дә ихтыярысыз Лилияне кочаклап алды, күкрәгенә кысты. Кызының чәчләренә сеңгән шампунь исе аңа дөньядагы бар хушбуйлардан да тәмлерәк тоелды. Ул күптән инде, бик күптән йөрәк түрәндә саклап йөрткән «Кызым!» сүзен әйтте дә туктап калды. Тамагына төер утырды. Күзләренә яшыләр тыгылды... Еллар буге жыелган күз яшыләре ир уртасы булып килгән Гомәрнең битен «юды». Ул аларны кульяулыгы белән күзен сөрткән атлы булып яшермәкче дә иде. Кая ул?!

Игътибарлы бала:

– Сөзгә ни булды, абый? – дип аптырап калды.

Ир-ат дигәч тә... Аның да йөрәгә таш түгел. Гомәр:

– Болай гына... – дип әйтте дә тагын «сөрлекте». Аның үкенүләр, сагынулар белән тулган йөрәгә сулкылдады. – Сагындым...

Кемне шулай өзелеп сагынуы Лилиягә сер булып калды...

***

Икесенен дә күңел ярларын тутырып аккан хисләр ташкыны сүрелгәч, шахмат уйнарга утырдылар. Лилия өлгеррәк булып чыкты. Фигураларын кискен генә күчәрә-күчәрә көндәшененә королен чолгап алды. Гомәр абыйсына яхшылык эшләргә тырышып:

– Кире йөрмисезме? – дип тә куйды әле.

Гомәр кызының кайсы яктан һөжүм итәсен чамалый алмады.

– Юк, – дип җавап бирде.

– Алайса, сөзгә шах һәм... бер йөрештән мат!

Гомәр, нишләсен, җиңелүен танырга мәжбүр булды.

– Шахматта начар уенчы мин.

– Әйдә, алайса, «Суқыр тәкә»ле уйныйбыз. Минем күптән уйнаганым юк.

Гомәр сәгатенә карап алды. Аның вакыты бар иде әле. Сакаллы сабий дип куйды ул эченнән генә. Чәчләрен чаларып барганда, оялмыйча, бала-чага уены уйнамасаң... Әмма Лилия аңа: «Әйдә, Урал тавы аша сикерергә!» – дисә дә, шатланып ризалашыр иде.

– Әйдә!

Лилия, сүз саен алмаш-тилмәш йөзүенә, йөз Гомәрнең күкрәгенә уч төбе белән җиңелчә генә суга-суга, такмакларга тотынды:

– Әке, бәке,
Ышкылаган сәке.

Карга, чыпчык!
Син кал, мин чык!

Мин чыктым, сез калдыгыз. Хэзер күзегезне бэйлим.
Ул каяндыр яулык алып килде дэ Гомэрнең күзен бэйләргә тотынды.
– Ул кадәр каты кысма инде, кызым. Авырта бит, – дип, Гомэр яулыкны берәз бушатып алды.

Лилия аңа шундук:

– Хәрәмләшмәскә, хәрәмләшмәскә! – дип кисәтү ясады.

– Курыкма, күрмим. Валлаһи, берни дэ күрмим.

– Тикшереп карыйк әле. Бу нәрсә?

Ул баш бармагын тырпайтып, югары күтәрде.

– Кайда?

– Алайса, эзләгез... Күк-күк!.. Күк-күк!..

Гомэр, кискен генә сузылып, кызын тотып алмакчы булган иде, Лилия кәжә бәтиә кебек бер якка сикерде. Тиз генә «Күк-күк!» дип алды да шыпырт кына Гомэрнең артына төште. Икенче мизгелдә күкә тавышы бүлмәнең икенче башыннан килде...

***

Рәзиләләр беренче катта яшиләр. Ул, подъездына кайтып керүгә фатирларында тупырдашкан аяк тавышлары ишетеп (әйтерсез тай көтүе китереп япканнар!) сәерсенеп калды. Бу нинди әкәмәт? Гомердә булмаган хәл!

Өкрән генә ишекне ачып керүгә, шундук аны күзләрен яулык белән бәйләгән Гомэр кочаклап алды.

– Әһә, эләктеңме?

Ул бер кулы белән яулыгын маңгаена шудырды һәм... кочагында Рәзиләне күргәч, егылып китә язды. Исенә килгәч кенә, Рәзиләнең аяк тавышларын Лилиянеке дип хаталанганын аңлады.

– Гафу итегез! Зинһар... Ялгыш...

Рәзилә Гомэрнең кочагыннан ычкыну белән төксе генә:

– Ялгышу сиңа төс инде ул. Син әле һаман китмәдеңмени? – дип куйды.

Гомэрнең уенга мавыгып кәфе күтәрелгән иде.

– Менә Лилия жибәрми бит әле. Командировка кәгазенә кул куймый тора, – диде.

– Сез монда, нәрсә, спектакль куясызмы әллә? Кассирыгыз кайда соң? – диде Рәзилә, чыраена мыскыллы кыяфәт чыгарып.

– Менә син булырсың, – диде Гомэр, елмаеп. – Финанс министры итеп сине куярбыз. Шулай бит, Лилия кызым?!

Лилия бүлмә яңгыратып көләргә тотынды, кулларын чәбәкләп алды.

– Ура! Минем эни – финанс министры!

– Президент итеп сайласалар да, ризалашмаячакмын. Мин президент булсам, сезне кем укытыр?

– Эни, эни, беләсеңме Гомәр абыйның Төмәндә дүрт бүлмәле фатиры, ике этажлы коттеджы, хәтта катеры да бар икән!

Мизгел эчендә Рәзиләнең күңеленнән тәки баламны үз ягына аударган икән дигән уй сызылып узды.

– Безне шунда китәргә кыстады инде, әйеме? – диде ул, гәүдәсен сорау билгесе кебек кызына авыштырып.

– Ю-у-ук, кунакка чакырды. Ошаса, торырга килерсез диде. Ул анда нефтьчеләр начальнигы икән бит.

Рәзилә, кабарган ачуын тыеп кала алмасын чамалап, кызына дәште.

– Кызым, өлкәннәр ни сөйләмәс. Тыңлап утырма. Бар әле, йокы бүлмәсенә кер. Дәресләреңне кара.

Лилия, авызын турсайтып, урыныннан кузгалды, үпкәләгәннен сиздереп, йокы бүлмәсенен ишеген шапылдатып япты.

Бүлмәдә икесе генә калгач, Рәзилә күңелендә еллар буге жыелган рәнжү, ачуларын лаканы белән чыгарып түкте.

– Син нәрсә, безне маржаңа өйдәш булып яшәргә чакырасыңмыни?

– Ни сөйлисез, Рәзилә? Нинди маржа? Ике ел инде мин ялгыз яшим. Ике мәртәбә өйләндем. Ике хатынның берсе дә миңа бала бүләк итә алмады. Минем хәзер сездән башка беркемем дә юк. Беребез дә мәңгелек түгел. Мин ул коттеджларны кабергә алып китә алмам.

– Шулкадәр комсызланып байлык жыймаска иде. Ул дүрт бүлмәле фатир нигә кирәк булды инде сиңа? Шул кемнеләр өлешенә кергәнсеңдер инде. Ул кеше сиңа әле дә рәнжидер. Кеше рәнжеше...

– Юк инде. Ул фатир миңа эшем буенча тиеш иде. Ә коттеджны кешедән калышасы килмичә салдым инде. Хәзер мин аны ахмакларча ут төртеп яндыра алмыйм бит инде. Елга буенда иң матур урында ул. Пароходлар, кычкыртып, салам биреп үтәләр хәтта. Килсәгез, ошатырсыз дип уйлыйм. Шунда хужабикә булып йөрерсең.

– Әйе, кешеләр гомер буге байлык артыннан куганнар, рәхәт тормышка омтылганнар. Максатларына ирешү өчен хагын да, нахагын да кылганнар. Илләр үзара сугышкан – кан койган.

Нишләтәсең, Рәзилә дә – шул гөнаһлы адәм баласы. Гомәрнең балда-майда гына йөзәрсен дигән сүзләре аның да күңелен алгысыта, уйландыра...

Гомәрнең хәтта шәхси катеры да бар икән бит әле. Аның күңелендә берара икеләнү-шикләнү, хәтта өметләнү хисләре баш калкытып алды. Хәзер аңа нишләргә? Кызы ни дияр? Әгәр ул рәхәт тормышка кызыгып, яраткан эшен, сыйныф житәкчесе буларак, аның күзенә карап торган утыз ике баланы язмыш кочагына ташлап китсә,

күңеленә тынычлык табармы? Гомәр вәгъдә иткән уч тутырып акча алулар аны бәхетле итәрме? Ай-хай!

«Дөнъя малы – дуңгыз каны. Байлык – бер айлык. Намусыңны, кешелек сыйфатыңны югалтма, кызым, – ди торган иде аңа әнисе. – Кеше бәхетсезлегеннән бәхет эзләмә. Юлаучыга һәрчак кул бир. Ярдем итәргә тырыш. Изгелек жирдә ятмас».

Гомәр Рәзиләнең күңелендә икеләнү бураннары уйнаганын сизеп алды.

– Рәзилә, без болай да күпне югалттык. Әйдә...

– Нигә алай дисең? Эшендә зур үрләр яулагансың. Бәлки инде «атказанган» исемнәрең дә бардыр?

– Яуланган үрләр гайлә жылысын алыштыра алса икән?! Рәзилә, әйдә, үткәннәрне онытып, киләчәк белән яши башлыйк. Мин хәзер сезнең өчен кулымнан килгәннең барысын да эшләячәкмен. Ышан! Бу синнән генә тора.

Рәзилә бер тын уйга калды. Әйе, вакыт үзенекен итә. Язмышларны үзенчә талкый, үзенчә үзгәртә. Күңелдәге үпкә хисләре еллар үтү белән кояшта озак торган ситса күлмәк кебек уңган, тоныкланган иде.

– Хатын-кызның күңеле киң. Үткәндәге әрнүләрен, жандагы яраларны кичерә белә. Ярый, мин сине гафу да итәрмен, ди. Ә Лилия?..

Гомәр әле бүген генә Лилиянең әтисен ничек юксынганын үз күзләре белән күрдә, кичерешләрен үз йөрәге аша кичерде.

– Ул мине аңлар. Ул мине кичерер. Мин аңа ышанам.

– Әйдә, үзеннән сорыйк әле. Лилия кызым, чык әле монда!

Бер кулы белән китабын күкрәгенә кысқан кыз залга чыкты.

– Нәрсә бар?

Әмма, барысын да сискәндереп, көтмәгәндә урамда машина сигнал бирде. Гомәр урыныннан сикереп торды.

– Гафу итегез! Такси килде. Миңа китәргә кирәк.

– Гомәр абый, сез кайчан мине машина йөртергә өйрәтәсез?

Гомәр жәһәт кенә килеп Лилияне кочаклап алды.

– Әйткән сүз – аткан ук, кызым! Вәгъдә – иман! Сине өйрәтер өчен булса да кайтырмын! Әниң кертмәсә, өегез каршында куыш булса да салып керермен.

Урамдагы машина тагын, бу юлы инде кыбырсып, сигналын «пипелдәтеп» алды. Гомәр, ашыгып, чемоданын кулына алды, ишеккә юнәлде. Ишек тоткасын тоткан килеш Лилиягә таба борылды.

– Укуларыгыз тәмамлануга кайтырмын, кызым! Көт! Сау булыгыз!

Ул ашыгып чыгып китте.

– Гомәр абыйны әйтәм, кызык кеше инде. Ике сүзнең берендә миңа «кызым» дип дәшә.

Рәзилә нишләргә белми авыр сулап куйды. Кайчан да булса барыбер әйтергә туры килер бит инде.

– Шулай дими, ни дисен? Синен әтиен бит инде ул, кызым!

Лилиянең гажәпләнүе соң чиккә житкән иде.

– Аһ! Әти!.. Гомәр абый – минем әтием?! – диде ул тотлыга-тотлыга.

– Нигә аны ике көн буге миңа әйтми торасыз? Их, сез өлкәннәр?!

Ул диванга йөзтүбән капланып үксәргә тотынды.

Рәзилә кызын юатырга кереште: чәчләреннән сыйпады, сөйде, иркәләде... Ничек тә тынычландырырга тырышты.

– Борчылма, кызым, борчылма, тынычлан. Кайтыр. Әтиен сине машина йөртергә өйрәтәм диде. Вәгъдә бирде. Өметләндерде. Ә өмет – ул кешене алга әйди торган якты маяк! Уку елы бетәргә күп калмады. Ничек тә түзәрбез. Кызым, әйдә, без әтиен кайтуына сюрприз әзерләп торыйк.

Лилия башын күтәрде, торып утырды, күз яшьләрен сөртеп алды.

– Нинди сюрприз инде ул?

– Бу юлы вакыты кысан булгандыр. Әтиен икенче кайтуында, минем кызым уку елын ничек тәмамлады икән дип, көндәлек-дәфтәренне караячак. Барлык фәннәрдән дә «бишле» булса, менә шул сюрприз була инде. Ә син башка фәннәрдән «бишле» булса да, математикадан артта сөйрәләсең.

– Геометриясе кызыграк инде аның. Ә минем нишләптер, алгебраны женем сөйми. «А»га «Б»ны кушкан, АБ килеп чыга. Ну и что? Монда нинди мәгънә бар? Аңламыйм!

– Уку энә белән кое казуга тиң ул, кызым. Тырышсаң, төбенә төшәрсен. Тамагым кипте. Сусадым. Бар әле, кызым, чәй куеп жибәр.

Әнисенен гозерен берсүзсез үтәргә күнеккән Лилия кухняга кереп китте. Анда плитәсен кабызырга өлгергәндерме-юкмы, авызы колагына житкән кыз кухнядан ук кебек атылып килеп чыкты.

– Әни, әни, карале, менә нәрсә таптым! – Ул әнисенә биш меңлек купюралардан торган бер төргәк акча сузды.

– Каян таптың?

– Ашъяулык астыннан. Нишләп бу төше кабарып тора дип күтәргән идем, шаккаттым! Төргәге белән ята. Ипидер менә, башланмаган да әле!

Рәзилә акчаларны кулына алу белән моның Гомәр эше икәнен аңлап алды.

– Әни, хәзер бу акчаларны нишләтәбез инде?

– Кызым, янында язуы юк идеме?

– Хәзер карыйм. – Ул кабат кухняга кереп тә китте, кулына блокноттан ертып алынган бәләкәй генә кәгазь кисегә тотып килеп тә чыкты. – Менә запискасы да бар.

Рэзилә тиз генә язуга күз йөртеп алды. Анда «чебен йөргән» почерк белән: «Бу акчаларны кире миңа жибәреп мәшәкәтләнмәгез. Барыбер алмаячакмын. Почтада ята-ята югалачак кына. Яраткан кызыма – этиеңнән!» дигән сүزلәр язылган иде.

Лилия язуну укып чыгу белән, кулларын чәбәкли-чәбәкли, үрлекырлы сикерергә тотынды.

– Ура! Миңа компьютер алырбыз, әнием, әйеме?!

– Нишлисең, хәзерге заманда күптән кирәк иде инде ул, кызым. Алырбыз, – диде Рэзилә. Бер тын туктап алганнан соң өстәде. – Бер өлешен өч бала белән тол калган Фәниснең әнисенә бирербез, кызым. Килешәсезме? Безгә калганы да җитәр.

– Ярар, ярар! Килешәм!

Аннары ул, нидер исенә төшереп, әнисенең кулын чәбәкләргә – «бәпләргә» кереште.

– Әни, әни, этигә рәхмәт әйтеп «смс» булса да жибәрергә кирәк бит инде. И-их, адресын йә телефон номерын сорап калмаганбыз бит, – диде ул, балтасы суга төшкән кешедәй, нишләргә белми өтәленеп.

Рэзилә, елмаеп, кызын кочаклап алды.

– Борчылма, кызым, этиең визиткасын калдырды. Әнә өстәлдә ята. Аннары сусаганын исенә төшерде.

– Бар, чәеңне кара әле, кызым. Әзер булгач, эндәшерсең. Минем дәфтәрләр тикшереп бетерәсем бар.

Ул урындыгын өстәлгә якынак шудырды да дәфтәрләр өеменә үрелде...

Мөхәммәт Назир улы Огузов (1954) – гомере буе прокурор булып эшләгән кеше. Үзен хокук сагына багышлаган, дәрәжәсе белән – генерал. Бер үк вакытта Төньяк Кавказ республикаларында яшәүчеләр аны шушы төбәкләрнең күренекле шагыйре буларак таний. Ул – Карачай-Черкес, Ингушетия, Адыгей, Төньяк Осетия республикаларының халык шагыйре; Кавказ тау сыртларында урнашкан Биштау (Пятигорск) шәһәрендә яши. Әсәрләренең нигезендә Ислам тәғлиматы, мөселман дине хакыйкәтләрен аңлату ята. Аның һәр шигыре Исламның төп хакыйкәтләре

булган изгелек, гаделлек кебек төшенчәләргә ышану булып яңгырый.

Мөхәммәт Огузов

ТАЙПЫЛМАМ БЕР ТАПКЫР САЙЛАГАН ЮЛЫМНАН...

Үлем юк ул

Үлем юк ул, жан – исән;
Сырхау бәндәнең тәнен
Ташлап чыга да күктә
Дәвам итә яшәвен.

Бәндәм, өлгер, жаныңның
Сафлыгын кайгырт элек.
Гомер кыска, тиз үтәр,
Тән фани – жан мәңгелек.

Явызлык кылма жирдә:
Жан кыйма һәм урлашма.
Саклан эчкечелектән,
Кеше белән талашма.

Изгелек кыл да шундук
Кылган эшеңне оныт.
Фәкыйрьгә бүл ашыңны,
Мактанма күкрәк сугып.

Гомер кыска, тик кыйммәт –
Яшәүнең сере шунда.

Кемгә дә үч саклама,
Кичер дошманыңны да.

Син кичерсән, кичерер
Дошманың да, үч тотмас.
Гафу кылсаң шул булыр –
Иблис канын коймас.

Бүләк көтмә беркемнән,
Юк файда алдашудан.
Бу тормышта даныңны
Хезмәтең белән казан.

Һәркем алыр әжерен,
Кылса да нәрсә генә.
Этлек кылсаң, көттермәс,
Бәла килер үзеңә.

Үлем юк ул, жан – исән.
Шуны бел: үлемнән соң
Ялган сүзләрең өчен
Булыр җавап тотасың.

«Че» вакыты

Туабыз, яшибез, үлөбез –
Табиб та озайтмый гомерне.
Сулыйбыз, туктыйбыз сулаудан,
Житкэндә килеп «Че» мизгеле.

Бары бер Аллахка билгеле,
Бары ул – язучы язмышны.
Кирәк тик намуслы булырга.
Бер Аллах кичерә ялгышны.

Минем юлым

Бернидән курыкмыйм. Тайпылмам
Бер тапкыр сайлаган юлымнан.
Бу таулар, бу кырлар, суларны
Безгә бит Аллахы тудырган!

Бары тик вакытлы кунак без.
Шулай да үз юлым бар жирдә.
Беркемнең хакы юк тыярга,
Сезнең күк үк кеше бит мин дә!

Пышылдап түгел, үз сүземне
Кычкырып әйтергә бар хакым.
Этлеген яшереп эшлэгән
Дошманны фаш итү максатым.

Атлаган юлымнан тайпылмам,
Ни күрсәм дә түзәм барсына.
Ул юлны мин үзем сайладым.
Ул илтә мине бер Раббыма!

Дәшми калу

Ничек мөһим дәшми калу,
Гайбәт сөйләп синең хакта,
Сине мыскыл иткән затка
Нәфрәтең ташкан чакта.

Дәшми калу ул кадалган
Хәнжәр кебек дошманыңа.
Йөрәгенә яра салдың
Син дәшмәвең белән аңа.

Пәйгамбәр туган көн

Пәйгамбәрнең туган көне бүген.
Бәйрәм итә Ислам дөньясы!
Нинди сүзләр белән белдерергә,
Ни кадәрле газиз миңа Син?!

Минем дә күп жирдә гөнаһларым.
Бәләләрдән Аллах сакласын.
Бирелсә тә төрле ваклыкларга,
Онытмасын кеше Алласын.

Мин намазда түгел әле һаман.
Һәм бу – минем иң зур гөнаһым.
Бөтен кылган гөнаһларым өчен
Кичерә күр мине, Аллаһым.

Сатлыкҗан

Әйтче миңа, Бер Илаһым, шуны
(Бар да Синен ихтыярыңда),
Ничек итеп тыныч яшәп була,
Җирдә сатлыкҗаннар барында?

Якын дустым диеп йөргән берәү
Итте миңа бер көн хыянәт.
Иблискә сатты эчен-башын,
Җиткән кебек булды кыямәт.

Кичер, Аллах, Син ул саташканны,
Сорыйм Синнән бөтен күңелдән.
Акылына килер бәлки, мәхлук,
Мин кичерәм аны бүгеннән.

Жәза

Бер мәслимә хатын шулай бер көн,
Мәчесенә ачуы чыгып,
Чоланына үзен бикләп куйган.
Песи, мескен, беткән ачыгып.

Ашатмагын аны, эчертмәгән,
Песине ул тәмам оныткан.
Көnnәр буге ятып әсирлектә,
Песи, мескен, үлгән ачлыктан.

Гөнаһларны ярлыкаучы Аллах,
Ачуланса, яман дигәннәр.
Ул хатынны, имеш, үлгәннән соң
Җәһәннәмдә күргән Пәйгамбәр.

Татарчага Рафис КОРБАН тәрҗемәләре.

Яңа исемнәр

Ихтыяр Кыямов 2005 елда Казанда туган. «Адымнар-Казан» мәктәбен тәмамлагач, Казан федераль университетының Г.Тукай исемендәге Милли мәдәният һәм мәгариф югары мәктәбенә укырга керә. Хәзерге вакытта «Гамәли филология: татар теле һәм әдәбияты, журналистика» белгечлеге буенча III курста белем ала.

Ихтыяр балачактан район, шәһәр, республика, бөтенроссия, халыкара конкурсларда һәм фәнни-гамәли конференцияләрдә актив катнаша. 2023 елда татар теленнән бердәм республика имтиханы тапшырган укучыларның берсе, татар әдәбиятыннан имтихан тапшырган бердәнбер кеше.

Югары сыйныфларда укыганда хикәяләр яза башлый. Әсәрләре «Идел» һәм «Ялкын» журналларында, «Мәдәни җомга» газетасында басыла, университетта укыган чакта ук «Казан утлары» журналы белән хезмәттәшлек итә. Ул шулай ук институтта эшләп килә торган «Әллүки» әдәби иҗат берләшмәсенең әгъзасы, «Рухият» фәнни тугәрәгенең актив катнашучысы булып тора. Уку белән бергә «Безнең мирас» журналында корректор булып хезмәт итә.

2025 елда «Сьерчык оясы» хикәясе өчен «Геройлар янәшәдә» бәйгесендә кызыксындыру бүлгәсенә ия булды.

Өч хикәясе «Яңа исем» иҗади лабораториясе кысаларында чыгарылган «Чулман» белән «Казансу» альманахларында басылды.

Бүгенге көндә Казакъстан Республикасының Л.Н.Гумилёв исемендәге Евразия дәүләт университетында белем ала.

Ихтыяр
Кыямов

ЭТ ТИПКЕСЕНДӘ

ХИКӘЯ

Дөнья киңдер, гажәп иркендер ул.
Тәртәләрнең аръягында ирек
Бардыр. Исен сизәм, рухын тоям кебек...
Лилия Гыйбадуллина, «Фәрман»

Эт бәхетенә тиенә алмадым мин.

Кайчан башлангандыр инде бу, төгәл генә әйтә алмам шикелле, исемдә түгел, алай да бер ягымлы йөзле абзыйны хәтерлим кебек.

Мине күтәреп: «Шәп эт булачак бу, токымы да әйбәт!» – дип әйткән булды сыман. Әйе, чынлап та, мин дөнья күләмендә танылган алман этләре токымыннан. Бабаларым күп кенә сугышларда катнашкан, кешеләргә хезмәт иткән, аларның иң тугры юлдашы булган.

Асылда, тамырларыбыз шактый тирән. Үземне бүреләр нәселеннән дип саныйм. Далаларда, Себер киңлекләрендә күмәкләшеп яшәгән минем ыруым. Үз көнен үзләре күргән. Хөрлектә, иректә яшәгәннәр. Күмәкләшеп, ауга чыга торган булганнар...

Ягымлы йөзле абзый, мине машинасына утыртып, әллә кая җилдерте. Озак та үтмәде, бер авылга килеп җиттек. Шунда ямь-яшел чирәмдә рәхәтләнеп аунап, әвәрә килеп уйнадым, чабып йөрдем, сикергәләдем. Шулчак үземне бала-чага сырып алды да, көнебезне күнел ачып үткәрдек. Янымдагы балалар, кызык эзләпме, яратуларын белдерепме, бер чәй тәлинкәсә сөт салып бирделәр. Тәмле иде, малай, күрәсәң, авыл сөте булгандыр инде. Сөттән авыз иткәч, мине юарга керештеләр. Затлы-затлы сабыннар, хуш исле сыекчалар белән пакыләделәр. Мин әдәп өчен берәз карышып алдым алуын, ләкин алай да шушы назлы кулларның иркәләвеннән бер дә качасым килми иде.

Кичке шәфәктьнең алтын, алсу нурлары: «Минем дә бу дөньяда каласы килә!» – дигән кебек, кире төшлеккә ялкау гына тартылса да, ахыр чиктә көчсезләнеп, офык артына качты. Кояш баеды. Упкындай офык кояшның актык нурларын рәхим-шәфкатьсез йота барудан тәм таба иде. Берәздән күктә әкрән генә берән-сәрән йолдызлар җемелди башлады. Ай да үзенә оялчан йөзен күрсәтте.

Шунда хужаларыма тагын бер мәртәбә исем китте: берүземә матур гына җыйнак куыш та эмәлләп куйганнар. Үзе әллә ни зур да түгел шикелле, тик алай да, шактый иркен тоелды ул шул чагында. Ачык йөзле адәм балалары, мине кайгыртып, идәнгә салам да җәеп куйганнар икән, аны-моны уйламыйча, изрәп, татлы йокыга талдым.

Яңа йортымда көннәр шул рәвешле бер-бер артлы үтә торды, мин үсә төштем, кешеләр миңа игътибар биреп торды. Көннән-көн тирә-юньдәге матурлыкка хозурланып үстем мин. Хужаларым белән кырларга чыга идек, берничә тапкыр каенлыкта да йөрәп алдык. Ягымлы йөзле абзый миңа һәрчак аның янында гына йөрергә, еракка китмәскә куша иде. Бер вакыйга хәтеремдә үтә дә яхшы сакланып калды: хужам мине күз уңыннан җибәргән чак булды, алны-артны карамыйча, урман эченә кереп киттем. Үлән арасында бер кыштырдау ишетелде, карасам – керпе икән. Бар дикъкатемне җыеп, аңа багып тордым. Карале, минем уенчыгым кебек үзе. Шул йомгакны тешләсәм, тавыш чыгарырмы икән? Тукта-тукта, бик кызык бит әле бу! Озак кына карап торганнан соң, өстенә сикереп, авызымны киң итеп ачкан килеш, бәләкәй, үткенләнергә өлгермәгән тешләрем белән керпене тешләп алдым. Шулчак авызымның һәр

күзәнөгө түзәлмәслек итеп авыртты. Тамагыма бер уч энә аударганнар сыман тоелды. Чинавымны ишетеп, яныма килгән хужам канаган авызымны күргәч, жәлләп куйды үземне. «Моннан соң инде качып китү гадәтәңне ташларсың, агайне», – диде. Өйгә кайтуга ук, мине дәваларга кереште. Шөкер, бик тиздән тернәкләндем. Шунуң ише мизгелләргә бай булды минем ваемсыз көчөк чагым.

Болай әллә ни зарланырлык яшәмәдем, тик шул рәхәт чигүләр ахырына якынлашты. Берсендә көндөз йоклап ята идем, колагыма: «Көчегебез үсте инде, чылбыр тагарга кирәк, кеше өстенә сикерер тагын», – дигән сүзләр иреште. Туктагыз әле, мин бит кыргый хайван түгел алай кеше өстенә сикерергә! Әйе, ишегалдына берәр чит-ят кеше керсә, өрәм, ләкин аларны таларга, тешләп ташларга жыенмыйм ла! Киң болыннарда чабып йөрисем, азатлык-хөрлек тәмен тоеп яшисем килә. Сездән нәрсәм белән ким, минем дә азат тормышка хакым бардыр бит?! Юк, бу берәр хата гынадыр, вакытлыча гынадыр бу...

Хужаларым мине ташлап китте. Аларны инде күптәннән күргәнем юк. Бозау кадәр эт карт кына бер әбигә калды. Ул мескен карчыкка үзенә бер кайгыртып торучы кирәк, әле мине карап торган була. Жәлләп яшәдем үзен.

Зынжырның чалтыр-чолтыр тавышына әкрән генә күнегеп килә башладым. Хәзер инде бакчага чыгулар да кимеде... Үсә төшкәч, үземдә ниндидер бер яңа, әлегә кадәр сизелмәгән хис тоя башладым. Күңелемдә эни булу, нәсел калдыру теләге уялды. «Ә бәлки, чынлап та, көчөкләрем булыр?...» дигән уй-өмет белән яши башладым.

Әби мине жәлләпме, әллә башка сәбәпләр аркасындамы, беренче кар яуган көннәрдә бакчада йөрергә чыгара иде. Шуннан да ләззәтләрәк чаклар булганмы икән тормышымда? Мөгаен, юктыр. Рәхәтләнеп, сөенә-сөенә йөгереп, яңа яуган кар бөртекләрен авызыма кабып уйнадым. Гадәттәгечә, ел саен бер мәртәбә, дүрт-биш сәгатькә мине иреккә, хөрлеккә чыгара иде ул.

Көннәрдән беркөнне бакчада йөргәндә, янкорманың түбәсенә сикерә алганымны аңладым, ә аннан урамга, иреккә чыгып була бит! Озак уйламыйча, тоттым да сикердем шунда. Кызык икән ул авыл урамы дигән нәрсәләре! Машиналар тора, симез-таза тавыклар, озын муенлы казлар йөри. Кеше генә бер дә күренми. Бер-ике көн элек авылыбызга караклар килеп, малларны урлап йөриләр дигән сүз таралган иде, алар да күзгә чалынмый. Күз уңыма гына килсеннәр, барысының да иманын укытыр идем, салабызга борыннарын да төртмәслек хәлгә китерермен үзләрен! Hay-hay!

Күршеләрнең капка төбәндә машиналар тора, күрәсәң, кунаклар кайткандыр. Шунда ымсындыргыч эт исе борыныма чалынды. Исән тоям, үзен күрмим. Тартынып кына, муенымны күршеләрнең

ишегалларына сузып, аны күзли башладым. Чынлап та, чибәр, гайрәтле ата эт басып тора. Ул да, исемне сизеп алды булса кирәк, минем тарафка кызыксынучан күз карашын юнәлтте. Шулчак бөтен санымнан ләззәтле бер сихри дулкын йөгереп үтте. Моңа кадәр күрешкәнәбез юк иде. Каладан вакытлыча гына, кунакка гына кайткан эт булгандыр ул. Үзенең төп-төз колаклары әйтерсең лә минем сөю-назымны тыңларга әзер булып тора. Уңга-сулга уйнаклап торган койрыгы да: «Әйдә, минем яныма кил, бергә уйныйк», – дип ишарәли сыман.

Кинәт әбинең сукрану катыш ялваруын әлеп алдым. Тирә-як буйлап йөрөп, татлы ирекнең бер-ике сәгәте үткәндер, әби, минем югалуымны күрөп, тизрәк эзләргә ташланган. Тиз йөри алмаса да, жәһәт-жәһәт кенә яныма килеп житәргә тырышты. Үзем аннан качкан булам, ераграк китәргә тырышам, алай да хужадан аерылып булмый сыман, гүя күзгә күрәнми торган бер жеп белән чорнап алынганмын. Шулай мин ераккарак китәм, ул якынлашырга тырыша, үзенең көче кими бара мескеннең. Түзмәде: «Мин монда егылып үлеп калсам, сине кем ашатачак соң? Кем кулына каласың? Әйдә, тыныч кына өйгә кайтып житик», – диде. Мин уйланып калдым. Ялгыз карчыкны мин берничек тә калдыра алмыйм. Миннән башка аны яклаучы да булмайчак бит. Әбидән котылып, аны ташлап китсәм дә, кая барам инде мин? Ничек ризык табам? Исән кала алырмынмы? Бер сорауга да юньле жавап таба алмагач, әбигә таба юнәлдем. Әкрән генә өйгә кайттык. Шуннан бирле мине бакчага чыгарулар бетте... Хужабикәм зынжырларымны алып ташлады. Аның урынына үлемтек акчасына тимерчыбык белән уратылган мәйданчык кордыртты. Хәзер чылбыр тавышлары ишетелми, дүрт яктан да ирегем киселгән ташкапчыкта жан асрап ятам.

Ничә еллап инде мине юган кеше юк. Колагым иләмсез каты кычыта, ыңгырашам, жиргә ятып ышкып алгач, берәз басыла кебек үзе. Ашау да әллекечә түгел. Затлы тәм-томнар бетте, солы боткасы гына калды, сирәк-мирәк бәйрәм көннәрендә табыннан калган сөяк-санак элэгә. Ярый әле, анысы бар, тәнәмә жылылык кертә. Ябыгып беттем, шыр сөяккә калдым.

Исемә бик озак вакытлар теге вакыйга төшөп торды. Курыкмыйча богауларымны ташлап, хөрлеккә ыргыласым калган икән. Һәрхәлдә, хәзергедән яхшырак яшәр идем, бәлки бәләкәчләрем дә булыр иде. Теге эт ни хәлдә икән?.. Әле дә кайткалый бугай, кайчак исе борыныма чалына. Саташуымдырмы бу...

Төнлә әллә нинди бер моңлы тавышны ишетүгә, сискәнәп уянып киттем. Бар күңеләм белән биреләп, шуны тыңларга керештем. Бүреләр улый икән. Әйе, минем ерак кан кардәшләрем. Алар иректә, хөрлектә. Бер-берсе белән аралашырга теләп, аваз салалар. Туган

телләрән жуймаган. Бер-берсе белән ап-ачык аралаша алалар. Мин исә хәзер өрмим дә, уламыйм да, ирек тә дауламыйм инде. Туктале, нишләп тәпиләремне жәеп салган килеш ятам соң мин?! Мин дә бүре токомыннан лабаса! Минем дә хөрлеккә хаком бар!

Көчек чагымнан бирле торган жиремнең һәр почмагын өйрәнеп беттем шикелле, тик барыбер котылу юлын табарга кирәк. Нич югында читлекнең тимерчыбыкларын чәйнәп өзеп ташлыйм. Мин бүре ыруыннан бит!

Шул уйлар белән ялкынланып эшкә керештем. Көн-төн чәйним каһәр суккан чыбыкны. Авызым, тәпиләрем тәмам канга батып бетте. Тик хөрлек өмете көчле иде, мәңгелек хөрлек хагына мин бернине дә кызганмаячакмын!

Көннәрдән беркөнне ниләр майтарганымны әби күреп алды. Калайлар тезә башлады, башка тимерчыбык табып, мин ярыйсы ук таушалдырырга өлгергән өлешләрне ямап барды. Ахыр чиктә түзмәде, ярдәмгә күршәдә торган абзыйларны чакырды. Мин утырган тимер читлекне яңа, нык корыч кисәкләреннән ясый башладылар. Көннән-көн минем хөрлеккә өметем сүнә барды. Читлегемне дүрт яктан да уратып куйдылар.

Хәер, әби хәләмә кергән сыман кылана башлады. Читлегемне кордыртып бетергәч, кибеттән алынган эт ризыгы ашатты. Ниндиен бит әле! Туган ягымнан кайтарылганын! Әүвәл ышанмадым, ләкин авыз итеп карагач, капылт көчек чагым искә төште дә куйды. Ямь-яшел чирәм өстендә аунаулар, авыл бала-чагасы белән чабышып йөрүләр, сөт эчерүләре, назлы кулларның иркәләве... Барысы да хәтеремдә яңара барды. Тормышым бары тик жәфа чигүләрдән генә тормаган, шатлыклы мизгелләр дә булган икән...

Әмма ул көн дә житте... Төнгә авыша барган көннең соңгы мәлләре. Көндөз бар дөньяны үзенең рәхимле, назлы нурлары белән иркәләгән кояш, көчсезләнеп, кодрәтсезлеген аңлаган күк: «Сау бул, жиһан!» – диеп, меңләгән еллар барган тәртипне бозарга базмыйча башын иеп, якты дөньяны калдырды. Офыкның аръягында тәмам югалды. Ай бүген нишләптер ифрат якты. Туп-туры күземә төбәлгән сыман аның нурлы көлтәсе үземне азаплай. Күземне ихтыярсyz ачарга мәжбүр булдым.

Өстәгы! Бу ни бу?! Читлегем янында теге ата эт басып тора түгелме соң?! Юк, булмас, төн үзәгендә монда нишләп йөрсен инде ул? Чибәр күренә үзе, болай бер дә үзгәрмәгән, гәрчә әллә ничә ел үтсә дә: колакалары төп-төз, койрыгын да элеккечә, назлы итеп кенә болгый. Кинәт кеп-кечкенә көчөкләр пәйда булды. Болары каян килеп чыкты икән? Үзләре яныма елышкан була әле. Тукта әле! Бу минем көчөкләрем түгелме соң? Мескен бәләкәчләрем ач бит. Килегез-килегез яныма, газиз балаларым! Ашатам үзегезне, сөтемне

рэхэтләнеп имегез! И-и-и, балакайларым! Сау-саләмәт булыгыз, авырмагыз, туйганчы ашагыз, кадерлеләрем! Моннан соң аерылмабыз инде, сөеклеләрем! Кайларда гына йөрдегез соң сез? Ә-ә-ә, урманда уйнагансыздыр шул. Сак булыгыз, нәниләрем, анда керпе дигән йомгак сыман бер жәнлек бар, берүк үзен тешли күрмәгез. Минә ташлап китмәгез, бәбекәйләрем! Үлөп сагындым бит мин сезне!..

Читлегемнең почмагында нәрсә соң ул? Ни бар анда? Әллә берәр чит-ят эт кереп ятканмы? Ябыгып беткән үзе, кабыргалары тырпаеп тора. Янынарак килеп карыйм әле. Чү! Бу мин түгелме соң?! Шундый хәлгә житкәнменме?! Кояш нурлары гәүдәмне яктырткач, үземнең мескен хәлем тагын да яманрак күренде.

Өй ишеге ачылып китте. Бераздан әбием читлек каршына килеп басты. Тәнемне күргәч, кызгану катыш бушану хисе белән: «Аллага шөкер, котылды...» – диде ул.

Жан савытым читлектән чыгарылганда күңел күзем белән тагын шул газиз зинданыма караш ташладым. Менә бит максатыма ирештем – жаным хөр калды, мин – иректә! Минем сөйгән ярым, газиз көчекләрем дә бар! Мин айларга, кояшка, чиксез галәмнәргә очарга да сәләтле хәзер. Хушыгыз, зынжырларым, богауларым! Син дә бәхил бул, ялгыз карчык! Гомерлек коллыгым – эт типкесе бүген, ниһаять, бетте!

Мин хәзер иректә!..

«КАМА ТАҢНАРЫ»НЫҢ СҮНМӘС ЯКТЫСЫ

Әдәбият дигән олы дәрәжәнең бер кушылдыгы булган, бай тарихлы «Кама таңнары» әдәби берләшмәсә оешуга 55 ел тулды. Чишмә башында торган Камил Гыйльмуллин, Рахмай Хисмәтуллин, Рәшит Юнысов, Разил Вәлиев, Айдар Хәлим, Фәтхулла Абдуллин, Мизхәт Хәбибуллин, Мөхәммәт Шәйхи, Фәннүр Сафин нигез салган берләшмә, куәтен сүрелдермичә, эшчәнлеген дәвам итә. Әдәби, мәдәни, сәяси вакыйгалардан читтә калмаучы «Кама таңнары» әдәби берләшмәсенең язучылары, атынның һәр якшәмбесендә жыелып, үзләрен борчыган сорауларга җавап эзли, яңа язылган эсәрләре белән уртаклаша, башкаларны тыңлай, киңәшләрә. Республикада чыгып килүче газета-журналларга күзәтү ясау, яңа басылып чыккан китаплар турында фикерләшү дә күптән гадәткә кәргән; язучы алардан читтә тормаска, шулай ук классик әдәбият белән дә бәйләнәшен өзмәскә тиеш. Телебез язмышы, Татарстан мәктәпләрендә татар телен укытуга кагылышлы бәхәсләрнең көннән-көн куера баруы әдәби берләшмә әгъзаларын да борчуга сала. Безнең бурыч – иҗат аша укучыларыбызда туган телебезгә хөрмәт, ихтирам, горурлык хисләре тәрбияләү һәм үзебезгә лаеклы алмаш үстерү.

Рәсимә НӘБИУЛЛИНА,
берләшмә җитәкчесе.

Туган телем

«Телем» диеп җирем ыңгыраша –
Кулларымда чылтырый богаулар.
Үткәннәрдән безгә Жәлил дәшә,
Кайда сез дип, кайда, татарлар?
Туган җирем, телем һәм милләтем
Ник арада тора диварлар?
Кыяларны алып ташлар көчле
Татар дигән бөек халкым бар.
Гасырлардан килгән анам телен
Беләме соң безнең оныклар?
Бишек җырын алар тыңлап үссә,
Татар яшәр дигән өмет бар.
Гүргә индерәләр телебезне,
Туфрагын да тиздән атарлар.
Бөек Болгар нәселеннән булган,
Ник дөшмисез соң сез, татарлар?

Рәсимә НӘБИУЛЛИНА.

Туган якта

Инешкә иелеп таллар
Чөчен юамы икән?
Бөдрә таллар сагынудан
Яшен коямы икән?

Урманнарында кошлары
Сайрап торамы икән?
Кәккүкләр гомер үтүен
Санап торамы икән?

Ямьле жәйдә чык бөртеге
Чирәмгә куна иртән,
Асылташтан кадерлерек
Чирәмле урам икән.

Гомер юлы үзгә булган
Еллардан тора икән.
Иң якты хатирә булып
Балачак кала икән,
Туган як кала икән.

Рушания ГАББАСОВА.

Көзләремдә каламын

Сизмәдем дә, жәйләр үткән,
Көзләргә кереп барыш.
Белмим, нәрсә жанда әрни,
Күңелдә нинди сагыш?

Көзләрнең дә бар үз яме –
Жаным шуңа омтыла.

Шыбыр-шыбыр яңгыр яуса,
Күңелләргә моң тула.

Көзләрнең бар матурлыгын
Жырларыма саламын.
Юк, чакырма кышларыңа,
Көзләремдә каламын.

Нәфисә БАЯЗИТОВА.

Ак калам

Моңлы азан аһәңендә
Ачыла һәрбер иртә;
Ак калам, синең юлларың
Аклык, бәхеткә илтә.

Калка тора яңа йортлар,
Төзелеш алга бара.
Яши кала, гел яшәреп,
Сабыйлар аваз сала.

Болыңга тиң урамнарың,
Шау чәчкә тирә-юньдә.
Төрле милләт халкы яши
Дус-тату булып синдә.

Синдә таптым бәхетемне,
Шуңа талпына жаным.
Синең шатлык – безнең шатлык,
Ерак таралсын даның.

Әлфия СИБГАТУЛЛИНА.

Йөрәгем эндәшә

Йөрәгем эндәшә жиһанга,
Тынычлык кадерен жуймагыз.
Адәмнәр яшәргә яралган,
Кешеләр жанын сез кыймагыз.
Туктагыз! Атмасын туплар да,
Кайтыйк без шул тыныч чакларга.

Бу гүзэл жир йөзө бербөтөн,
 Тиеш бит без аны сакларга.
 Кирәкми афәт тә, михнәт тә,
 Кешелек яшәүдән туймаган.
 Эндәшәм жиһанга: «Юктыр ул
 Бу дөнья рәхәтен тоймаган.
 Күңелгә тик шатлык сыйганга,
 Бәхетне учмалап жыйганга,
 Бу жиргә тынычлык кирәк», – дип,
 Йөрөгем эндәшә жиһанга.

Фәнүзә САБИРОВА.

Яшим жирдә якты хыял белән

Яшим жирдә якты хыял белән,
 Ап-ак өметләргә уралып,
 Былбыл сайравына хозурланып,
 Ай-кояштан серле нур алып.
 Яшим жирдә якты хыял белән,
 Гөлләремә сөеп эндәшәм.
 Жаннан чыккан хисләремне язып,
 Кешеләргә шатлык өләшәм.
 Матурлыктан күңел туямыни?
 Тыңлый мине гөлләр уянып.
 Яшим жирдә якты уйлар белән,
 Кочар булып якты дөньяны.

Рәмзия ВӘЛИЕВА.

Калкан

«Мин – мин микән?
 Мин кем икән?» – диеп
 Йөрүчеләр арта барганда,
 Танышларның кадере
 Табыш белән
 Үлчәнелгән шушы заманда,
 Туган тел дә,
 Туган жир дә түгел,
 Мин каләмне
 Калкан итеп тотып,
 Каршы чыктым залим жаннарга.
 Туры сүзне
 Тарттым жәя итеп,
 Ялган-яманлыкны аямый, –
 Ә хакыйкатъ
 Уктай житез очар,
 Каршы жилгә һич тә аямый.

Гөләндәм ГАЛИЕВА.

Хисләрәм

Ак кәгазьдә буразналар
Яра тылсымлы каләм.
Хисләрәмне түкми-чәчми,
Кадрләп шунда салам.
Орлыктардай шытым бирер
Буразнамда хисләрәм.

Иртән торып «чүбен утап»,
«Су сибәрмен» кичләрен.
Нурлар чәчеп жырлап торсын
Язган шигъри юлларым.
Йөрәкләрне жилкендереп
Чиртсен күңел кылларын.

Мирзанур ШӘЙМУРЗИН.

Оч, кошчыгым

Өзгәләнә, бәргәләнә
Сыерчык нигә янда?
Нарасые жиргә төшкән,
Очам дип талпынганда.
Ярдәмгә дип бик тиз генә
Башка кошлар жыелды,
Майлы күзле пәси, куркып,
Бер почмакка сыенды.

Бертуктамый сыерчыгым
Канатларын каккалый,
Ә баласы, күрегезче,
Нәкъ аныңча кабатлай.
Көтмәгәндә очып китте
Зәңгәр күк кочагына.
Әнисенәң сөнечен
Күрсәгез шул чагында.

Мөнжия ХӘЛИМОВА.

Туган телем – иркә гөлем

И сөекле, газиз телем!
Борынгыдан көйле ул.
Китаплар алып укысан,
Күп нәрсәләр сөйли ул.
Яңгырашлы һәм аһәңле,
Гажәеп матур сүзләр!
Аңлаешлы һәм бик жайлы:
Яратып укый күзләр.

И кадрле туган телем!
Синнән матур бармы соң?
Ник тияләр безнең телгә,
Дөньялары тармы соң?
Саклансын һәм яклансын тел!
Кагылмасыннар читләр.
Яңгырасын бар дөньяга,
Юк бит аңа һич чикләр...

Әлфия ХӘЛИУЛЛИНА.

Фронтвик әтиемә

Йөрәк янса сүрелмичә –
Яннарыма киләсең син,
Сагыш тулса күңелемә –
Киңәшләрәң бирәсең син.
Өйрәтәсең бирешмәскә,
Авыр чакта – сыгылмаска,
Жиңәр өчен – көрәшәргә,
Юл үткәндә – егылмаска.
Киңәшеңне тотам, әти,
Алга атлайым, арымыйча,

Маяк булгач юлларымда,
Уңга-сулга тайпылмыйча.
Һичбер нәрсә туктаталмый,
Сазлык мине суыралмый,
Карурманнар куркыталмый,
Авыр юллар карышалмый.
Туган илне саклар өчен,
Утны-суны кичкәнсең син.
Ватаныңа тугры калып,
Дошманнарны жиңгәнсең син.

Батырлығың бәяләнгән
Күкрәгендә орден белән,

Эзең калды туган илдә,
Ә йөрөгән – халың белән.

Васил КАМАЛОВ.

Серен булып калам

Серен булып калыйм күңелендә,
Караңгы төн юлым кисмәсен.
Мин утырткан бакча гөлләренә
Салкын кырау гына тимәсен.
Йөрәгемнән күчкән назларымның
Сизәрсеңме сөю ялкынын?

Язларымда чәчәк аткан чакта,
Тидермәсәң иде салкынын...
Тик без генә белгән сөюләренә
Бәхет эзен салам төннәргә.
Сиңа булган керсез мэхәббәтем
Сыенгандыр шушы гөлләргә.

Алия ЗӘРТДИНОВА.

Мэхәббәт һәм табигать

Жептәй сузган кояш нурын жиргә,
Күккә кунып сайрый тургаем.
Зәңгәр күлнең бәллүр көзгесенә
Алыштырмас яшылек тугаен.
Керфек очларыңнан сөю тама,
Шыткан чәчкә сыман күңелең.

Моң дулкыны тия ярларына
Биләп алган бәхет күгенә.
Киптерми лә сөю тамырларын,
Чык тамчысы иңгән су булып.
Мэхәббәтем олы табигатьтә
Чишмә сыман агар моң тулып.

Гөлшат СОЛТАНГУЛОВА.

Кояш ясыим

Кояш ясыим әле зәңгәр күктә,
Яктыртсын ул бөтен галәмне.
Жылытсын ул якты нуры белән
Жаны туңа барган адәмне.
Кояш ясыим әле, кояш ясыим,
Яктылыктан күзләр чагылсын.

Авырлыкта чарасыздан калган
Кешеләргә юллар табылсын.
Жылы, якты кояш ясыим әле,
Күңел жылым кушам, балкысын.
Ил-көнөбез безнең якты булсын,
«Тынычлык» дип күктә азылсын.

Инзилә ГАЛИУЛЛИНА.

Чулман

Чулман суларына карап торам,
Еракларга китә уйларым.
Әкрән генә комга баса-баса,
Елга буйларында буйладым.

Ага елга, мәгърур елга ага,
Дулкыннары ярга кагыла.
Елга буендагы таш диварга
Килеп-килеп дулкын сарыла.
Мәгърур елга, алкын суың белән,
Сагышларны ерак алып кит.
Матур тормыш көтеп торсын безне,
Яшиселәр әле алда бит.

Миләүшә РӘХИМОВА.

Төнге учак

Сихерләнеп, дөңьямны онытып,
Карап тордым төнге учакларга,
Бу тормышта борын гына төрткән
Малай идем әле ул чакларда.

Шул мизгелләр, әллә йолдыз булып,
Галәмнәрдә урын алдымы?
Кыйблаларын югалтмасын өчен
Киек казларга юл салдымы?

Төнге учак...
Төтен дә юк сыман.
Югарыга ургый ут телләре.
Очкын булып галәмнәргә оча
Балачакның татлы мизгелләре.

Гомеремнең инде көзе житкән,
Ат саклаган еллар үткән күптән...
Йокысыз төннәрдә күккә карыйм,
Йолдызлар атыла жиргә күктән.

Никифор ТУКМАЧЁВ.

Язгы йокы

Язгы суны ера-ера,
Йөрмим «Кама таңнары»на,
Коронавирус афәте
Курку салды жаннарыма.

Тыймасалар, йөрер идем
Көрәк тотып, бакча казып.
Айлар буга эшсезлектән
Каткан буыннарны язып.

Утырам өйдә аннан качып,
Саф һава бар – тәрәз ачык.
Көн буга йокы симертәм,
Барлык мәшәкәттән качып.

«Уян, мужик!» – дип әйтергә
Кольцов та юк, Тукай да юк.
Югарыдан әмер көтәм,
Тик әлегә бер хәбәр юк.

Нурулла ГАПТУЛЛИН.

Серле тел

Татар телем минем, серле телем,
Атам-анам бүләк иткән тел.
Бала чактан бишек жыры жырлап,
Милләтемне милләт иткән тел.

Онытма тик шуны: татар теле
Синең изге телең икәннен!

И милләтем! Сөй син үз телеңне,
Сакла аның бөек үткәннен.

Теле юкның иле дә юк диеп
Хак әйтәләр халык телендә.
Татарстан – минем туган илем,
Сөйләшәм мин татар телендә!

Анастасия УСАЧЁВА.

К.НАСЫЙРИНЫҢ ДӨНЬЯВИ ҺӘМ ФӘННИ-ПОПУЛЯР БАСМАЛАРЫ

Календарьларының эчтәлегә

Каюм Насыйри календарьларының структурасы һәм юнәлеше, алардагы материалларның эчтәлегә әтрафлы итеп күренекле татар китабы тарихы галиме Ә.Г.Кәримуллинның шушы темага багышланган махсус мәкаләсендә, шулай ук фән кандидатлары Р.Л.Зәйни һәм Л.Ж.Миңнуллинаның татар басма календарьларына багышланган монографик хезмәтләрендә яктыртыла.

Төп сүзгә күчкәнчә, календарьлар бастыру вакытлары хакында да әйтеп үтү мәслихәт. Гадәттә, һәрбер чыгарылыш алдагы елга дип атап нәшер ителә. Бу тәртиптән чыгармалар да юк түгел. 1875 елны берьюлы ике календарь дөнья күрә: 1875 һәм 1876 еллар өчен, шундый ук очрак 1890 елда кабатлана – бер-бер артлы 1890 һәм 1891 ел өчен басмалар нәшер ителә. Бу елларда Насыйриның ниндидер сәбәпләр белән басмаларны әзерләү һәм бастыру графигы беркадәр үзгәргән. Календарьлар күләмнәре белән дә бер-берсеннән аерыла. Күпчелегә 40-60 битлек китапчык рәвешендә дөнья күрә, араларында иң күләмлесе (1881 ел өчен) – 80 бит, иң юкасы (1896 ел өчен) 22 бит тәшkil итә.

Басмаларның күләмнәре төрлечә булу Насыйриның, беренчә чиратта, төрле проектлар белән шөгыльләнүенә һәм вакыты тыгыз булуга бәйлеләр дип фаразлыйбыз. Инде әйтеп үтелгәнчә, 1893–1898 елларда ул сәүдәгәр Сөләйман Аитов улын һәм аның яшәтешләрен укыта, 1895 һәм 1896 елларда күп вакыт һәм көч алган ике томлык татар теленәң аңлатмалы сүзлеген тәмамлап нәшер итә. 1896 елда аның «Кавагыйде лисане гарәб. Ягъни гыйльме сарыфтан вә гыйльме нәхүдән» («Гарәп теле кагыйдәләре. Ягъни морфология һәм синтаксистан») исемле дәреслегә дә дөнья күрә.

1896 елда алдагы ел өчен соңгы календарен (29 б.) нәшер иткәч, өлкән яшәтгә Насыйри, күрәсен, яңа буын мәгърифәтчеләре бастырган календарьлар булуын искәртеп, төп игътибарын моңарчы хәзерләгән хезмәтләрен бастыруга юнәлтә. Соңгы календарена кушымта итеп, замандашлары алдында хисап тоткандай, 64 басмасының, шул исәптән календарьларының да, библиографик тасвирламасын урнаштыра.

Календарьларның, гадәттә, беренчә 12 битендә урнаштырылган таблицааларда көннәренң хәзергә исемнәрен язып, аларның беренчә чыгарылышларында кояш чыгу, кояш бату, тора-бара, намаз укырга уңайлы булсын өчен, таң беленү, икенде, ястү вакытларын Насыйри, шәхсән астрономик исәпләүләр ясап, Казан меридиан вакыты белән күрсәтә. Якшәмбе көннән тыш, Россиядә төрле вакыйгалар уңаеннан һәм шәхесләргә бәйле кертелгән ял көннәрен «мәхкәмәсез» дип атый, ислам дине буенча «бәйрәм һәм тәбрик көннәре»н дә билгеләп бара.

Алда әйтеп үтелгәнчә, укучыларның киң даирәсен кызыксындырырга теләп, 1877 елда Насыйри 1878 елга нисбәтләнгән басмасының исемен кыскартып, «Календарь» дип атап чыгара башлый. Яңа концепция иң элек анда урын алган

астрономик мәғлүматларда чагылыш таба: 1878 елдан башлап илнең төрле урыннарында төгәл вакытны билгеләү буенча аңлатмалар күрсәтелә, өстәмә рәвештә кушымта итеп таблица да урнаштырыла. Әлеге ысул ярдәмендә мөселман кешесе Россиянең теләсә кайсы төбәгендә кояшның чыгу һәм бату вакытын ачыккый ала. Эзлекчелек сакларга тырышып, нашир вакытны исәпләүнең берьюлы өч төрөн саклый: юлиан календаре, «һижри» (мөселманча) һәм «казакь календаре» дип йөртелә торган 12 еллык төрки цикл. Башка календарьлардагы кебек үк, хронологик таблицада көннәр, айлар, көн озынлыгы, мөселманнарда намаз уку өчен бик тә кирәкле булган кояшның чыгу һәм бату вакыты күрсәтелә. Төзүче шулай ук дини һәм халык бәйрәмнәрен дә искәртеп бара (*Кәримуллин Ә.Г. Каюм Насыйриның календарьлары // Әйдә халыкка хезмәткә (күренекле татар публицистлары). Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. Б.15–17*).

Татар мәғрифәтчесенең календарьлары, милләттәшләренең күпчелеге ул заманда Россиядә дөньяви белемнәренң төп чыганагы булган рус телен белмәүләре сәбәпле, халык өчен кирәкле аң-белем таратудан гыйбарәт була. Бу заманда күпчелеге авыл жирендә яшәгән татарлар ил-дәүләттә барган вакыйгалардан бихәбәр көн күрә, татарча укый-яза белгәннәре дә яңа хәбәрләргә базарларда яки төрле мәҗлесләрдә башкалар сөйләвеннән, еш кына имеш-мимеш формасында ишетә.

Басмаларда укучыларга юридик мәғлүмат житкерүгә һәм Россиянең сәяси, суд, административ-идарә итү системасы, Ватан тарихы һәм географиясе белән таныштыруга игътибар бирелә. Төгәлрәк әйтсәк, татар мәғрифәтчесенең бу белешмә-язмаларын укучыларга *Ватаннары турында киңкырлы мәғлүмат һәм иҗтимагый-сәяси белемнәргә таратырга омтылу* дип билгеләргә була.

Биредә бер-берсенә бәйләп өч мөһим теманы шәрехләргә мөмкин: 1) Россия дәүләтенең патша-императорлары, сәяси һәм административ төзелеше, идарә һәм хокук системасы һәм аның институтлары, 2) илнең географиясе һәм 3) дәүләт тарихыннан сәхифәләр.

Насыйри басмаларга империя хакимиятенең үзәк институтлары – Император канцеляриясе, Сенат, министрлыктар һәм дәүләт институтлары, земство һәм шәһәр үзидарәләре хакында белешмәләр урнаштыра. Ул Россиядә яшәүче һәркем тормышта үзенә кирәкле законнарны белергә тиеш дип саный. 1871 елга атап нәшер ителгән Календаренда, әйттик, 1864 елгы гражданлык-процессуаль кодексның төп нигезләмәләре («мировой судьялар» һәм «мировой судьяларның жыелышлары», аларның эш тәртипләре һәм вәкаләтләре, «окружной суд», «судебная палата», «Сенат») белән таныштырырга керешкәнчә, укучыга мөрәҗәгать итеп, болай дип яза: «Инде бу заманда һичкемгә мөмкин түгел «Мин законнарны белмим», – дип котылырга. Кирәк рус булсын, кирәк башка төрле халык булсын, Русиядә торганда законны белергә тиеш. Хөкемгә баргач, һичкем әйтмәсен: «Мин бу эшкә закон белмәгәнгә эшләдем», – дип. «Закон белмим» дип әйткән сүзгә һичкайда кабул итмәсләр. Иске законнар үзгәрәп тора һәм яңарып тора» (*Каюм Насыйри. Казан Календаре. 1871 ел. / К. Насыйри; төз., текст. иск. һәм аңл. әзерл.: И.Г.Гомәров, Л.Ш.Гарипова, Г.М.Ханнанова, Ф.Н.Фәйзуллина; кереш сүз авт. А.М.Ахунов, И.Г.Гомәров. Казан: ТӘНСИ, 2025. Б.56*).

Басмаларда даими рәвештә илнең импорт һәм экспорт товарларының ассортименты һәм Россиянең халыкара сәүдә партнёрлары, география, үсемлекләр һәм хайваннар дөньясы, файдалы казылмалар, эре елгалар, дәүләтнең административ-территориаль корылышы һәм халык саны, милли

составы турында белешмә мәғлүматлар (1872, 1873, 1880) чыгып килә (*Кәримуллин Ә.Г. Курс. хезмәт. Б.20*).

Календареның беренче чыгарылышында, «Ревизияләр (ребизләр) вә һәм хәтердә тотарга тиешле бәгъзе вакыйгалар» дигән исем куеп, халык санын алу һәм ил тарихында әһәмиятле вакыйгаларның даталарын, «Падишаһларыбыз хәзрәтләренен нәсел-ыругларының бәяһында» дигән баш астында шул заман Император йорты әғзаларының туган көннәрен язып үтә (*Каюм Насыйри. Казан Календаре. 1871 ел. Казан, 2025. Б.20-22*), басманың икенче чыгарылышында тарихи белемнәрне пропагандалау максаты белән махсус кертелгән тарих рубрикасында «Рус тарихыннан берничә сәхифә» дигән мәкалә бастыра, аның текстын тарихчы Н.Г.Устрялов (1805–1870) хезмәтеннән һәм Россиянең данлы үткәннәдә булган вакыйгалар турындагы «Рус тарихыннан истә калдырырга лаеклы вакыйгалар» дигән хронологик материаллардан ала.

Өлеге зур теманың аерылгысыз бер өлеше дип аның Россия географиясе (1871, 1876), дәүләтнең этник составы (1872, 1874, 1893), соңгы биш – 6, 7, 8, 9, 10 ревизияләрдәге халык саны турындагы текстларын да санарга кирәк. Шушы ук төркемгә Казан һәм Уфа губернасындагы мөселманнар, Казан губернасының административ корылышы турындагы статистик мәғлүматларны да кертү урынлы булып.

1874 елгы календарьда Россиянең Хива дәүләте белән сугышы турында материаллар, 1876 елда – Россия географиясе буенча кыскача мәғлүматлар, 1877 елда – Россия, Казан һәм Казан губернасы хақында язмалар, 1878 елда янә Россия географиясе буенча материаллар һәм карта, шулай ук Россия законнарыннан өземтәләр тәкъдим ителә (*Бакеев М.К. Жизнь и педагогическая деятельность Каюма Насыри // Советская педагогика. 1952. № 12. С.97-98*). 1893 ел өчен басмада «Мәкәржә ярминкәсе» дигән тарихи очерк урнаштырыла, шунда ук ярминкәдә сату-алу кагыйдәләре белән таныштырыла (*Искәрмәләр // Каюм Насыйри. Сайланма әсәрләр. Ике томда. Беренче том. Казан, 1874. Б.336*).

Насыйри календарьлары үзенә күрә вакытлы матбугат миссиясен үтәп, дәүләттәге сәяси, административ-юридик яңалыклар, шулай ук бу өлкәгә кагылышлы укучылар фикерләре аларда яңа сәхифә хасил итә.

Асылда, Насыйри, беренче чиратта, империянең мөселманнарга кагылышлы яңа законнарын житкереп бара. Әйтик, 1871 елга дип тәгаенләнгән беренче чыгарылышта, «Известия по Казанской епархии» басмасыннан алып 1870 елгы «Россиядә яшәүче инородецларга белем бирү чаралары турында кагыйдәләр»нең мөселманнарга караган өлешен («Балаларны русча укугу тутрысында»), шулай ук Эчке эшләр министрлыгының Таврия һәм Оренбург Мәхкәмәи шәрғияләре өчен яңа низамнар эшләү максатында махсус комитет оештыру фаразлары хақында («Духовный собрание хосус[ын]да») хәбәрне бастыра (*Каюм Насыйри. Казан Календаре. 1871 ел. Казан, 2025. Б.80-84*).

1874 елда илдә гомуми хәрби бурыч турында закон кабул ителә, Насыйри аның төп маддәләрен аңлатмалар белән 1875 елгы календаренда урнаштыра. Моның өчен аңа «Хәрби бурыч турындагы устав»ның татар теленә тәржемә ителгән өлешен цензор белән килештерергә туры килә (*Ногман М. Н.И.Лобачевский исемендәге Фәнни китапханә кулъязмаларының тасвирламасы. III чыгарылыш. Каюм Насыйри кулъязмалары / Җаваплы ред. А.Г.Кәримуллин. Казан: ТАССР Культура министрлыгының Татполиграф типографиясе, 1958. Б.49*).

Мулла энесе Габделкави белән аралашу Насыйрига Уфада урнашкан Мәхкәмәи шәрғиядән руханиларга жиберелгән кәгазьләр белән танышып бару мөмкинлеге бирә. Татар руханиларын мөстәкыйль корпорация рәвешендә карап, Насыйри 1889, 1890, 1892 елгы басмаларда имамнарны Оренбургтагы Мәхкәмәи шәрғия утырышчыларын раслау тәртибен төгәлләштерә торган яңа кануннар, мөхәлләләрдә – ахун, хатыйп, казак гаскәрләрендә мулла сайлау тәртипләре белән таныштыра, мәдрәсәләрдә мөдәррисләрне урнаштыру өчен яңа таләпләрне бастырып чыгара.

Ватан турында белемнәр белән тыгыз үрелеп барган тагын бер зур тема – милләттәшләрәнә рус телле документлар һәм оешмалар белән эшләү, аралашу буенча файдалы практик киңәшләр белән ярдәм итү. Белешмә бирү характерындагы бу төркем язмаларның мәгънәсен гомумиләштереп әйтсәк, аны *модернизация дәверен мәгълүмати яктан тәэмин итү* дип атарга була.

Төрле катлам вәкилләрен үз хокуклары белән таныштыру максатыннан, Насыйри бер сөловиедән икенче сөловиегә күчү шартлары, иске акчаны яңа акчага алыштыру, олаучы һәм ямщиклар өчен яңа кагыйдәләр (1873), торак йорт һәм янкормалар төзү, янгын куркынычсызлыгы кагыйдәләре (1874), Казанда экипажларда йөрү өчен шәһәр үзидарә органы тарафыннан расланган түләү таксасы турында мәгълүмат белән таныштыра.

Күпчелек чыгарылышларда кызыл жеп булып сузылган сюжетларның берсе – почта хезмәтеннән файдалануны, шул исәптән корреспонденциянен исемнәрен аңлатып (ачык хат, заказлы хат, бандероль, посылка, кыйммәтле посылка, чит илгә хат жиберү, телеграф кагыйдәләре һ.б.), жиңеләйтү буенча киңәшләр (*Кәримуллин Ә.Г. Күрс. хезмәт. Б.18-19*).

Илдә юл йөрүне жиңеләйтү өчен мәгърифәтче 1879 елда «Россиядәге тимер юллар» дигән зур мәкалә бастыра, анда империянең икътисади географиясе буенча күпмедер мәгълүмат бирә, тимер юл транспортын куллану тәртибе турында сөйли, төп станцияләрнен исемнәрен атап чыга, шәһәрләр арасындагы ераклыкны күрсәткән таблица һәм илдәге тимер юллар челтәренен үзе төзегән картасын урнаштыра (*Ногман М. Күрс. хезмәт. Б.26-27*).

Ул 1892 елда гимназияләр һәм анда укытыла торган дәрәсләр, рус теленнән дәрәс бирүче татар мөгаллимнәре, укытучы булырга теләүчеләр өчен имтиханнар һ.б. турында яза (*Бакеев М.К. Күрс. хезмәт. Б.97-98*).

Бу төркемгә караган язмаларның күпчелеге сәүдәгәрләргә атап эзерләнгәнлеге күзгә ташлана. Бу материалларны сайлап алуда һәм бастыруда аның олы абыйсы – Мәскәү шәһәре сәүдәгәре Габделхәй белән аралашу йогынтысы да юк түгел дип уйларга кирәк. Сәүдә-сәнәгать даирәләре өчен кызыклы булырдай мәгълүматны аерым төркем итеп билгеләргә мөмкин. Сүз илнең төрле шәһәрләрендә уза торган ярминкәләрнең вакыты, сәүдә пошлинасы, ярминкәләрдә катнашу кагыйдәләре, даруханә ачу, сәүдәгәрлектә гильдия исеме, сату-алуга шәһадәтнамә алу, чит илгә чыгу өчен паспорт эшләү, акча күчерү тәртибе, банк хезмәтләре турында белешмәләр, ярминкәләр, кайчагында Казан тирәсендәге торак пунктларда базарлар үткәрү вакыты һ.б. турында бара (*Кәримуллин Ә.Г. Каюм Насыйринның календарьлары. Б.18, 19-20*).

Насыйри шулай ук календарьларында эшлекле кәгазьләр (гариза һ.б.), вексель үрнәкләре бирә.

Нашир *дөнья тарихы һәм дөньядагы вакыйгаларны* да читтә калдырмый. Жир шарында яшәүче халыklar, географиядән (1871, 1875) – Азия һәм Африка тарихы (1877), Госманлы дәүләте (1891) турында материаллар бастыра.

1873–1876 елларда «Чит илләрдә» рубрикасында Австрия, Англия, Бельгия, Бразилия, Германия, Италия, Пруссия һ.б. илләр турында белешмә материаллар урнаштыра. Бу жәһәттән, 1882 елгы календарьда А.Македонский, Аристотель, Сократ, Урта гасырлар һәм Яңа заманда яшәгән зур шәхесләр, табигый һәлакәтләр һәм Жир шарында булган зур фәжиғаләр турында мәғлүматлар аерылып тора (*Шунда ук. Б.21-22*).

Календарьларда *татар халкының тарихы һәм этнографиясенә* кагылышлы материаллар урын алган, алар милли үзәк формалаштыруга, тарихи хәтерне һәм милли мәдәнияткә кызыксыну уятуга хезмәт итә. Бу жәһәттән, башлыча, календарьларда Алтын Урда һәм Казан ханнары идарә иткән еллар турында мәғлүмат (1873), Урта гасырлар Казаны турында татар риваятьләре (1880), Казанның кыскача тарихы (1881), тарихи темаларга бәетләр (1881) урнаштырылуын атап үтәргә кирәк. Казанның рус гаскәрләре тарафыннан яулап алыну ылы «Истә тотарга кирәкле даталар» (1876) рубрикасында урын алган. 1883 елда – Казанда чыккан китаплар турында хисап, 1884 елда татарлар һәм татарларның килеп чыгышы турында мәғлүматлар китерелә (*Бакеев М.К. Курс. хезмәт. Б.97-98*).

Насыйри шулай ук укучыларын татар интеллектуалларының биография һәм эшчәнлегенә белән таныштыра: дин галиме Габденнасыр Курсави (1776–1812), шагыйрь һәм фикер иясе Габдерәхим бин Госман әл-Болгари Утыз Имәни (1754–1834) (1876), беренче татар календарен бастырып чыгаручы Р.Әмирхановның биографиясеннән фактлар белән уртаклаша һ.б.

Насыйри календарьларын *педагогик үгет-нәсихәтләр өчен* дә куллана. 1891 елгы Календаренда кечкенә бала тәрбияләнүгә киңәшләрдән гыйбарәт «Тәрбия» исемле мақалә белән катнаша. Мөселманнарның әхлакы, хезмәт сөючән, укымышлы буынын тәрбияләү максатыннан ата-аналарга 116 киңәш бастырып чыгара, аларны «Китаб әт-тәрбия» итеп тә нәшер итә (1891).

Календарьларда даими басылып килгән *көнкүреш өчен кирәкле киңәшләрне* аерым төркем итеп карарга мөмкин (Бирегә халык сынамышларын да кертү урынлы булыр). Энциклопедик белемнәргә ия, өй шартларында төрлө эксперимент һәм тәҗрибәләр ясаучы буларак, Насыйри милли ашлар рецептлары, кышкы яшелчә, җиләк-җимеш эзәрләү (1887), дару үләннәренә белән дөвалау серләренә белән юмарт бүлешә. Материалның эчтәлегеннән чыгып, Насыйри төрлө мәғлүмат урнаштыру өчен рубрика исемнәрен уңышлы төстә үзгәртеп тора. Мәсәлән, «Химия буенча берничә сүз» рубрикасында өй шартларында крахмал, сургуч, шәм һ.б. ясау юллары белән танышырга була, «Киём-салым буенча берничә сүз» рубрикасында – киёмнән май таптарын бетерү буенча киңәшләр (1872), «Технология буенча берничә сүз» рубрикасында тәмәке ясау рецепты бирелә (1874) һ.б.

Календарьларда урын алган *сәламәт тормыш рәвешен алып бару, санитария кагыйдәләре, авыруларны дөвалау ысуллары* хакында белешмә-язмалар зур әһәмияткә ия.

1885 ел Календаренда нашир сәламәт яшәү кагыйдәләренә белән таныштыру максатында «Әхвалә бәдәнә инсан вә хифзе сиххәт» («Кеше организмының халәте һәм гигиенасы») исемле язма урнаштыра. Шулай ук елгы басмага кушымта итеп чыгарылган дару үләннәренә буенча «Һөвасы нәбатат дәвайят, яғни тыйбта мөстәгъмәл нәбатат вә үләннәрнең хасыятенә бәян кылур» дигән белешмә-эсбапта Насыйри медицинада кулланыла торган 250 дару үләнненең исемлеген гарәп, рус һәм татар телләрендә бастырып чыгара. Ф.Г.Мөхәммәдьяров

фикеренчә, бу исемлекне автор медицина буенча гарәп телендәге әдәбиятныгына укыган һәм дару үләннәренә гарәпчә исемнәрен генә белгән кешеләргә даруханәләрдән дару алуны жинеләйтер өчен биргән (*Мухамедьяров Ф.Г. Каюм Насыров как популяризатор медико-санитарных знаний среди татар // Каюм Насыри. 1825–1945. Материалы научных сессий, посвящённых 120-летию со дня рождения. Казань, 1948. С.111*).

Нашир, исерткеч эчемлекләр куллануны тәнкыйтьләп, 1873 елга («Аракы эчәргә гадәтләнгән кешеләргә бер-ике калимә сүз») һәм 1889 елга («Аракы дигән эчемлек адәми зат өчен сарыф бер агудыр») чыгарылган басмаларда махсус язма-мәкаләләр тәкъдим итә.

1890 елга чыгарылган календаренда тәмәке тартуның сәламәтлек өчен зияны турында «Әхвалә шарәбеддөхан» («Тәмәке тартучының хәле») дигән язма белән катнаша.

Санитария-гигиена кагыйдәләрен популярлаштыру 1890 елгы календарьда «Бала тәрбия кылгучы хатынларга нәсыйхәт» дигән махсус мәкаләдә дәвам иттерелә. Анда балаларының яшлы үлү һәм авыруларын кисәтү максаты белән күкрәк балаларын карау буенча медицина турындагы әдәбияттан алынган киңәшләр алты төркемгә бүлөп китерелә.

Мәгърифәтче еш кына авыруларны кисәтү юллары белән таныштыра һәм аларны дөвалау өчен рецептлар биреп бара: теш сызлауны ничек басарга, күзгә кергән чүпне ничек чыгарырга, авыздан килә торган начар исне ничек бетерергә һ.б. турында киңәшләре белән уртаклаша.

Мөселманнар арасында дөньяви белемнәр тарату максатында К.Насыри үзе төзегән ярымшарлар, Европа, Азия, Африка карталарын бастырып чыгара, аларны календарьларында да куллана: 1878 елгы календарьда көнчыгыш ярымшар картасын һәм Россиянең Европа өлеше картасын урнаштыра, 1884 елгы календарьга Азия картасы керә.

Бу яңа белемнәр татарлар арасында таралган төрле хөрәфәтләрне жимерүгә дә ярдәм итә. Татар әдәбияты тарихын өйрәнгән М.Мәһдиев, мәсьәләнең шушы ягына игътибарын юнәлтә, болай дип ассызыклай: «Каюм бабай календарьларында укучылар үзләре өчен күп әйберләр ачтылар. Мәсәлән, алар аның тарафыннан эшләнгән дөнья, Россиянең Европа өлеше һәм Казан губернасы карталарын күрделәр. Каюмның календарларын актарганда, Жир шарының силүэтын күргәч, өч кит һәм өч үгез мөгезендә торган дигән әкиятләргә чын күңелдән ышанган крестьяннарның гажәпләнүләре нинди көчле булды» (*Магдиев. М.С. Учёный Каюм-бабай // Мәһдиев М.С. Сызып ак нур белән...: шәхесләребез тарихыннан: фәнни-публицистик мәкаләләр / Мөхәммәт Мәһдиев [төз. Г.Хәсәнова; кереш сүз Д.Заһидуллина]. Казан: Татар. кит. нәшр., 2014. Б.144*).

Югарыда аталган төркем/темалардан тыш, нашир укучыларына фольклор эсәрләре, химия, технология, этнография, астрономия буенча белешмәләр тәкъдим итә. 1883 ел өчен булган календарьда Насыри кояш һәм ай тотылу турында фәнни мәкалә бастыра (*Миннуллина Л.З. Татарские печатные календари XIX – начала XX вв.: Исследование. Казань: Изд-во «Заман», 2015. С.80*).

Шул рәвешле, бөек татар мәгърифәтчесенә календарьлары чирек гасыр дәвамында диярлек фәнни, иҗтимагый-сәясәи белемнәр һәм мәгърифәтчелек идеологиясен пропагандалау майданына әверелә.

Насыри календарьлары татар белешмә-библиографик әдәбиятына нигез сала һәм фәнни-популяр әдәбият үсешенә этәргеч бирә (*Габдельганеева Г.С. Типографическая деятельность Казанского университета по печатанию*

востоковедческих книг. (Вторая половина XIX в.) // Кипатка хитаб: Татар басма китабының 270 еллыгына багышланган фәнни-практик конференция материаллары / төз. Р.У.Измайлова; ред. Р.И.Вәлиев. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 1994. Б.116).

Филология фәннәре докторы Ә.Г.Кәримуллин, «Календарь»ларның эчтәлеген 1862 елда «Таң йолдызы» дигән газета чыгару буенча прошениедә күрсәтелгән исемлек белән чагыштырып, аның программасының барлык пунктлары да календарьларда чагылыш таба дигән нәтижәгә килә. Календарьлар билгеле бер дәрәжәдә вакытлы матбугат бурычын үтәгән дип билгеләп үтә (*Кәримуллин Ә.Г. Күрс. хезмәт. Б.15*).

Мәгърифәтче халык өчен файдалы белемнәр таратырга омтыла, бу максаттан төрле темаларга, халык ихтияжын исәпкә алып, китаплар һәм белешмәлекләр бастырып чыгара.

Насыйри халыкның сәламәтлегендә профилактиканың әһәмиятен яхшы аңлый. Ул рус телендә генә түгел, медицина буенча гарәп телендәге әдәбиятны да яхшы белгән. Алда әйтәп үтелгәнчә, 1894 елгы календарьга кушымта итеп «Мәнафигъ әл-әгъза вә кануны сиххәт» («Кеше әгъзаларының функцияләре һәм гигиена кагыйдәләре») исемле китапчык нәшер ителә.

1896 елда спиртлы эчемлекләр куллану һәм эчкечелекнең кешенең шәхесенә, гаиләсенә, жәмгыятькә китергән зыяны хақында «Эчкечелек заманы» исемле шигырь юллары белән язылган 24 битлек әсәр бастыра.

«Нәвасы нәбатат» басылып чыкканнан соң, аның фатирына, дөвалану һәм дару үләннәрен дәрәс эзерләү турында киңәш сорап, тирә-як авыллардан кешеләр еш килә башлый. Шундый очрашулардан соң Насыйри бу белешмәлеген тагын да камилләштерү фикеренә килә.

Ул 1894 елда нәшер иткән «Гөлзар вә чәмәнзар, ягъни үләнлек вә чәчәклек» китабын дару үләннәрен өйрәнү һәм алардан дарулар ясау буенча гамәли әсбап итәргә омтылып яза. Китап биш бүлектән гыйбарәт: 1) кереш, 2) авырулар исемлеге, 3) үләннәренң дөвалау үзенчәлекләре, 4) йомгаклау һәм 5) эчтәлек.

Кереш өлеш үзә берничә бүлектән тора, анда автор ботаникада кулланыла торган терминнар белән таныштыра, үсемлекләрнең дөвалау үзенчәлекләренә жентекләп туктала, аларны дөвалау әһәмияте ягыннан классификацияли, 22 нозологик формага – авыруга тасвирлама бирә. Терминнарның татарчасы белән бергә, Насыйри гарәпчәсен дә яза, кыскача гына үсемлекләрнең физиологиясенә туктала һәм аларны дару урынына куллану өчен ничек итеп жыйрга һәм сакларга кирәклеке өйрәтә.

Керештән соң килгән бүлектә автор 155 авыру исемен атап чыга, аларның татарча һәм гарәпчә исемнәрен китерә.

80 битлек «Үсемлекләрнең үзенчәлекләре» бүлегендә автор илдә очрый торган 192 дару үләннең тасвиры. Һәркайсының диярлек татарча, русча, латинча һәм гарәпчә атамалары әйтелә. Кайчагында хәтта фарсы телендәгесә дә бирелә. Бу исә авторның бөртекләп эшләве турында сөйли.

«Йомгаклау» өлешендә автор чит илдән кергән дарулар тарафдарларын тәнкийти, сүзен дару үләннәрен белүдә өстен чыккан тегермәнченең галим доктор белән очрашуы турында хикәят белән жөпләп куя.

«Эчтәлек»тә текстка кергән үсемлекләрнең исемлеге алфавит тәртибендә бирелә, шулай ук һәрбер үсемлекнең татарча һәм гарәпчә исемнәре һәм кайсы авыруга дөва булуы турында мәгълүмат та теркәлә (*Мөхәммәдьяров Ф.Г. Күрс. хезмәт. Б.109-110*).

Профессор Ф.Г.Мөхәммәдьяров Насыйриның халык арасында сәламәт яшәү рәвешен һәм гигиена кагыйдәләрен пропагандалауда керткән өлеше итеп баланың шәхси гигиена кагыйдәләрен үтәве аның иң мөһим сыйфатларының берсе буларак тәкъдим ителгән «Әхлак рисаләсе»н һәм шулай ук тәржемә эсәрләрдән гыйбарәт «Кабуснәмә»не атый. Аерым алганда, нәсыйхәт-гыйбрәт рәвешендә төзелгән соңгы эсәрнең 10 нчы бүлегендә туклану кагыйдәләре, 11 нче бүлектә исерткеч эчемлекләренң зыяны, 15 нче бүлектә мунча керү тәртибе, 16 нчы бүлектә йокының организм өчен файдасы һәм зыяны, 33 нче бүлектә сүзнәң табиблар һәм медицина хакында барганын ассызыкый (Мөхәммәдьяров Ф.Г. Күрс. хезмәт. С.114).

«Иршад әл-Әтбихә илә Истихзар әл-Әтгыймә» («Ризык эзерләү буенча аш пешерүчегә киңәшләр», 1894) китабында автор сәламәт ризыкны популярлаштыручы гына түгел, ә диетолог буларак та чыгыш ясый. Насыйри китапка кергән 70 төрле ризыкның милли ашлар пешерүче чын осталардан язып алынуын искәртә. Шул ук вакытта, дин кардәшләренә тәкъдим иткәнче, башта бу ризыкларны үзе эзерләп караганлыгы, эзерләү өчен ингредиентларны күпме күләмдә салырга кирәк икәнненә төгәллекләр кертүе шик тудырмый.

«Ризык эзерләү буенча аш пешерүчегә киңәшләр»ендә ризыклар саны күбрәк һәм төрлерәк, димәк, әлеге басманың мәгърифәтчелек характерында булуы турында нәтижә ясарга мөмкин. Гаиләләргә туклану рационын төрләнделергә киңәш итеп, Насыйри хужабикәләренә яңа төр ризыклар белән таныштыра, аларда үзбәк, фарсы, госманлы, гарәп, шулай ук Кавказ халыклары кухнясы традицияләренәң йогынтысын тоемларга була. Аның исемлегендә шулай ук кайбер рус һәм украин ризыклары да очрый (Шафигуллина Р.Ф. Предисловие от музея Каюма Насыри // Насыри Каюм. Наставление повору = Иршад әл-Әтбиха. Казан: «Познание», 2015. С.7-8).

Авторның күпкырлы кызыксынулары даирәсен һәм энциклопедик белемнәргә ия булуын күрсәтә торган тагын бер басма – 33 битлек «Санаигъ галвания» (1900) китабы. Басма зур булмаган 29 бүлектән тора, аларда даими рәвештә электр тогы биреп алтын, көмеш йөгертүнең технологик үзенчәлекләре тасвирлана. Язу стилинә караганда, автор өй шартларында бу гамәл-тәҗрибәләренң барысын да үзе башкарып караган. Китапның соңгы өч битенә текстта кулланылган гарәп сүзләренәң русчага һәм татарчага тәржемәләре китерелгән. (Рахимова Р.К. Книга Каюма Насыри «Санаигъ галвания»: транслитерация, лексика и словарь = Каюм Насыйриның «Санаигъ галвания» китабы. Транслитерация, лексика һәм сүзлек/ [ред. С.М. Гилязутдинов, отв. за выпуск Валиулла хазрат Ягъкуб]. Казан: Иман, 2002. С.6-7).

Насыйриның фәнни-популяр характердагы басмалары исемлеген комплекслы рәвештә караганда, югарыда саналган хезмәтләрдән тыш, алар янына география, математика, геометрия, жир эшкәртү буенча уку әсбаплары да өстәлә.

Тулаем алганда, Насыйриның фәнни-популяр эчтәлекле хезмәтләре аның халыкка файдалы практик белемнәрне таратырга омтылуы турында сөйли. Моның өчен ул төрле китаплардан татар теленә текстлар тәржемә итә, сайлап алынган мәсьәләне тирәннән өйрәнәп, аны төрле яклап шәрехләп бирә. Шул рәвешле, ул милләтәшләренәң тормышын яхшыртырга тели.

Илдус ЗАҢИДУЛЛИН,
тарих фәннәре докторы.

ЧИСТАЙГА СӘЯХӘТ

*«Обратил взоры мои во внутренность мою –
и узрел, что бедствия человека происходят
от человека, и часто от того только, что он
взирает непрямо на окружающие его предметы».*

А.Н. Радищевның «Путешествие из Петербурга
в Москву» повестенда А.М.Кутузовка
багышланган юлларыннан

Жүкәтау

Кече ватанга сәфәр чыгу ул, теләсәң-теләмәсәң дә, үзеннән-үзе туган кавеменң тарихына, бүгенгесенә һәм киләчәгенә берьюлы сәяхәт итүгә әйләнә икән. «Яңа исем» ижат лабораториясе шәкертләре белән Чистайга барабыз диюгә, XIX гасырда иген сәүдәсе гөрләгән, үз биржасы булган өяз шәһәре белән бәйле белгәннәрәм хәтер иләгендә асылташ бөртекләре кебек жемелдәргә кереште: Жүкәтау, Яуширма, Гаяз Исхакый, Борис Пастернак, Мөхәммәтзакир Камалов, Гөлсем Камалова, Зәйтүнә Мәүлетова... һәркайсы код, һәркайсы тарихыбыз сәхифәләрен ачып жиберә торган ачкыч сүз кебек яңгырый.

Чистай – 1781 елда өяз шәһәре статусын алган, бүген дә республикабызның революциягә кадәрге архитектура үрнәкләрен саклаган, шуның белән үзенчәлекле йөзен саклаган район үзәге. Үзәк димәктән, Татарстанның географик үзәге дә Чистай районында: шәһәрдән 10 чакрымдагы Булдырь авылы борылышына кап уртага координаталары язылып, истәлек ташы куелган.

Кама тугайларында жәйрәп яткан Чистай безне гажәеп гүзәл манзаралары белән каршы алды. Жәйге йомшак жилдә иркәленеп тибрәлгән һиндыба белән ак эрем, нәни тажларын тыйнак лепердәтеп пышылдашкан саргылт миләүшәләр, күз күреме житмәс кырга жәйрәгән карабодай, мул яңгырлардан тулышкан эрекмән яфраклары моннан мең ел элек тә мосафирларын нәкъ шулай каршылагандыр. Чалт аяз көнне Чистайның көнбатыш тарафындагы калкулыкта күкселләнеп күренгән Жүкәтау шәһәрлегенә карап торганда, күнелдә Идел бие Болгар дәүләтенң кыйммәтле тире белән сәүдә итү үзәге буларак дан алган Жүкәтау каласының X гасырдагы кайнап торган яшәеше жанлана. Анда да мосафирлар нәкъ шулай һиндыбалы, эремле болыннар, иген кырлары аша ак ташлар жәелгән киң юлдан атлап килгәндер... Каманың сул як ярындагы текә тауга салынган калага житәрәк, кулларын кашларына куеп, исләре китеп карап торгандыр... Тау башына шәһәр салу уе Болгар дәүләтендә яшәгән кабиләләргә юктан гына тумаган, күрәсәң: алар аны форпост итеп корырга теләгәннәр. Шәһәргә су юлы белән дә, корыдан да килеп була. Шул ук вакытта саклану кальгасы төзәргә дә уңайлы. Бәлки шунадыр да, тарихта мосафирлар һәм сәүдәгәрләрнең сәяхәтнамә-юльязмаларыннан бигрәк, Жүкәтауга илбасарларның һөжүмнәре турында мәгълүматлар күбрәк сакланып калган. Тарих, гадәттә, болай да яулап алулар хроникасыннан тора бит. 1236 елда Жүкәтауны Батый гаскәрләре тар-мар итә, 1360, 1391 елда Новгород ушкуйниклары һөжүм итә. 1414 елда Юрий Звенигородский гаскәре һөжүмнән соң, шәһәр тернәкләнә алмыйча, XV гасырда тарихтан

«Яңа исем» иҗат лабораториясе – Чистайда. Сулдан уңга: Айрат Шамс, Таңчулпан Гыйлажова, Рузалия Шакирова, Ихтыяр Кыямов, Индира Габдуллина, Ләбиб Лерон, Равил Мәзгутов, Алинә Хәбибуллина, Ландыш Әбүдәрова, Тәнзилә Галимуллина, Рөстәм Галиуллин, Гөлүсә Закирова. Июль, 2025 ел.

да, картадан да юкка чыга. Жәйге жылы жылда тибрәлгән һиндыбалар бәлки шул турыда сөйлидер? Тыңлагыз, мең ел элек монда зур тарихлар язылды, өйрәнегез диләрдер...

Яуширмә

Яуширмә безгә Гаяз Исхакыйның туган авылы буларак таныш. Татфакта укыганда, профессор Резеда Ганиева безнең төркемгә Гаяз Исхакый иҗаты буенча тулы бер курс белән кергән иде. Резеда Кадыр кызының дәрес саен «Гаяз Исхакый – яңа заман татар әдәбиятының нигез ташларын салучы» дип ижекләп кабатлавы хәтергә каеп чигелгән. Исхакый иҗатын бездән сорагыз, һәр әсәрән чорларга бүлеп сөйли алабыз. Тик менә аның шәхесе безнең өчен барыбер буй житмәслек биеклектә, күз күреме житмәс ераклыкта һәм оныттырылган тарихта ак тап булып калган иде. Чөнки язучының иҗатын күпме генә өйрәнмә, Иоханн Гёте сүзләре белән әйткәндә, «кем дә кем язучы турында белергә тели икән, аның туган ягына барсын» икән. Гаяз Исхакыйның үзенең дә туган ягы, туган халкы турында 1930 нчы елларда аудиога яздырып калган шундый сүзләре бар: «Безнең илемез – Идел-Урал – дөньяның иң бай илләреннән берседер. Аның туфрагы бик үзле булганга, Идел буеның бодае, борае, арышы, солысы, борчагы бик туклыклы була. Аның кояшы бик рәхимле булганга, җиләге, карлыганы, кура җиләге, алмасы бик хуш исле, аның кавыны, карбызы бик татлы була. Илемезнең Идел, Чулман иделе, Ак идел артларында бик зур сулар сугаралар. Ә бу иделләр илемезнең һәрбер почмагына уңайлы су юллары берлә бер-беренә баглап, аның хужалыгын, мәдәниятен бер төрдә алып баруга зур ярдәм итәләр. Суларымыздагы ак балык, чөгә балык, аларның уылдыклары бөтен дөньяга таныклыдыр. Елгалырымыз буйларындагы болыннарның, иксез-чиксез сузылган урманнарымыздагы яланнарның үләне, печәне бик мул булганга, илемездә бөтен йорт хайваннарының иң яхшылары. Илемезнең катыгы, кымызы бөтен тирә-

юнь илләрдә дару буларак танылгандыр. Урманнарымыздагы бик күп төрлө жәнлекләр, киекләр үзләренә исәпсез-хисапсыз бәһалә тиреләре берлә бөтен дөнья базарын тутырып торалар. Илемезнең тавы Уралны белмәгән кеше дөньяда юк. Аның эче бик бай тимер, күмер, ... берлә тулы булган кебек ул кара алтын, ак алтын, көмеш, кургашын вә төрлө асылташларны меңнәр еллар буге бик юмартлап безгә биреп киләдер. Бу бай илгә безнең халкымыз – төрек-татарлар мең елдан бирле инде бер заманда хужа булып киләләр. Бабаларымыз бу илдә болгар, хәзәр, Алтын Урда, Казан ханлыкларыны кордылар. Сарай, Идел, Казан, Әстерхан, Уфа кебек зур калалар салдылар. Бабаларыбыз бу илне Шәрәк белән Гарәбнең сату-алучысын берләштерүче, Шәрәк белән Гарәбнең мәдәниятен алыштыручы бер мәмләкәт итеп куя белделәр. Безнең халкымыз бик тырыш, игенче, бик уңган сәүдәгәр, кирәге булганда, армый-талмый торган батыр сугышчы. Ул – китап-гыйлемне сөюче, ... хезмәт итүче, тугрылыкка жан атучы бер халыктыр. Ул – башваткычлыктан ерак, ватучыга дошман, тынычлык теләүче, коручы, төзүче, дәүләтче бер милләттер. Аның тарихы бик бай булган кебек, аның киләчәге дә бик өметледер. Аның алдындагы ... бик зурдыр. Безнең илемез ямьле, суымыз тәмле, халкымыз жанлыдыр».

Төркиянең тау-ташлы, кызыл балчыклы Анкара шәһәрәндә үзенә кара туфраклы, яшел үләнле Яуширмәсен жирсүенә чиге булмагандыр Исахыйның дигән уйлар белән аның туган авылына аяк басабыз. «Исахый туып-үскән нигез – Гыйләжетдин хәзрәт ихатасы шушында булган», – дип күрсәтеп уза кычытканлы-әрекмәнле буш нигезгә безне каршы алган табибә һәм туган якны өйрәнүче Наилә ханым Потеева. Тарихи үкенеч йөрәкне чеметеп ала: «Әгәр дә...»

Бүген Гаяз Исахый музей аның төпчек сеңлесе Фәридәбануның ире, икенче гильдия сәүдәгәре Сәйфетдин байның ике катлы йортында урнашкан. Бинага 150 ел. Республика дәрәжәсендә әһәмиятле мәдәни мирас объекты булган бинада музей 1999 елның 30 июлендә эшли башлый. Революциягә кадәр әлеге бинаның беренче катында Сәйфетдин бай кишет тоткан. Революциядән соң да ул 1985 елга кадәр кишет булып хезмәт итә әле. Бүген исә бинаның бер почмагы кишет экспозициясе итеп эшләнган. Аннан соң гына Исахый башлана. «Музей фондында әдипкә кагылышлы 3000 ядкарь бар», – дип таныштыра музей директоры Рәсимә Ибраһимова. Мәйданы – 186 кв. м. Музейның яхшы, юан бүрәнәләрдән салынган өлешендә Гыйләжетдин хәзрәт белән Камәрия абыстай яшәгән йортның рухы тудырылган.

Хәллә мулла гаиләсендә тәрбияләнган Исахыйдагы пассионар рухның чыганагын эзләп, һәр экспонатны дикъкат белән күздән кичерәм. Менә – Гыйләжетдин хәзрәт дисбесе. Хәзрәт бер төймәсен тарта – ил-көнгә иминлек, мул тормыш тели, икенчесен туган кавемәнең аң-белеме өчен тартып куя, өченчесендә ишле гаиләсенә озын гомер теләп, балаларының туган жирләрендә тигез картаюына юрый... Тик Гаязының ләүхел-мәхфүз тактасына башка сынаулар язган була. Әллә Гаязы үзе язганмы язмышын? XIX гасыр ахыры – XX гасыр башы – шәхес тибә алышынган, традицион тормыш итү стилин шәһәр мәдәнияте кысыклап чыгарган, яңарыш кешесе туган чор бит. Әнә 1937 елда Германиядә төшкән фотосында бик интеллигент кыяфәттә бер кулына кафвә тотып, ыспай гына атлап килә. Адымнарыннан ук дөньяны үзгәртә алырына ышанганлыгы күренә. Ә бит бу Идел-Урал штаты төзәргә хыялланган, дөньякүләм масштабта фикер йөртүче кешене Гыйләжетдин хәзрәт сабаклары белән бергә Чистайдагы Камалия мәдрәсәсе, Казандагы Күл

буе мәдрәсәсе, Каюм Насыйри янына килеп йөргәндә алган тормыш тәҗрибәсе шәхес итеп тәрбияләгән, еракка карарга, алдан күрергә өйрәткән.

Исхакый музееңда мин үземне Люксорда булган кебек хис иттем. Люксор, Мисыр цивилизациясе турындагы хәтерне саклап, аның бикләрен аз-азлап, вакыт-вакыт кына кешеләккә ачкан кебек, музей да Исхакый турындагы хәтерне бер йомарлам итеп саклап-яклап, кайберләрен хәтта яшереп тора сыман. Менә бер экспонатка кагылырсың да, ул әдип турында моңа кадәр билгеле булмаган бер хәбәр житкерер кебек. Мәсәлән, «Кәжүл читек» хикәясендәге киём-салымга кагылышлы этнографик үзенчәлекләр Гыйләҗетдин хәзрәт белән Камәрия абыстайдан күчереп алынган диләр. Бәлки әле диалоглар, мишәрчә сөйләм кору үзенчәлекләрен дә Исхакый бер үзгәрешсез яңа заман татар әдәбиятына нигез ташы итеп салгандыр... Хикәяне ал да сүзләп-сүзләп XX гасыр башында авылда яшәүче татар элитасының үз-үзен тотышындагы, фикерләвендәге схемаларны өйрән. Бәлки 200 елдан соң инкыйразны фаразлаган тәнкыйди реализм вәкиле Исхакый яшь буынны тәрбияләгәндә, хәтта ниятең изге булса да, ялганга кагылуның нәтиҗәләре яман була дип кисәтергә телидер? XIX гасыр инглиз әдәбияты классигы Уильям Теккерей кебек ул тәнкыйтен үтә дә нечкә ирониягә төреп бирә. Әнә, тора ул музейда кәжүл читеге дә, мулла абый чалмасы да...

Берничә ел элек музейны Чистайга күчерү турында хәбәр чыккан иде. Рәсимә ханым югарыдагыларга хатлар язып, ярдәм сорап, Исхакыйны туган авылында алып калдык ди. «Сез язучылар, татар зыялылары Яуширмәгә ешрак килсәгез, язсагыз, музей турында күбрәк ишәтерләр, Исхакыйны күбрәк белерләр иде», – ди ул. Алар анда өч хезмәткәр – Рәсимә Ибраһимова, Гөлүсә Яруллина, Ләйсән Гайнуллина музей дип янып тора, Исхакыйның Яуширмәсә бетмәсен, Гыйләҗетдин хәзрәт яшәгән заманнардагы кебек гөрләп торсын өчен кулларыннан килгәннең барысын да эшли. Әмма авыл фидакарларының генә тырышлыгы аз Исхакый турындагы хәтерне саклап калыр өчен. Музей үзе кайчан да булса бер хужасы кайтыр да кабат учак тергезеп жиберер дип ышанып көткән ялгыз йортны хәтерләтә. Әдип үзе дә узган гасыр ахырында милләтенә «кунакка гына кайтып киткән кебек» булган иде бит. «Кайткан арада» хәтта Яуширмәдә Исхакый укулары үткәрелә иде... Ө бүген йортның уты да, суы да кәргән, караулы да, әмма музей заманыннан калышып бара. Аңа яңа, заманча концепция кирәк. Үзгәрешләренә авылга кәргәндә, Яуширмәнең русча исеме Кутлушкино янына татарча исемен язудан башлау мәслихәт булып иде. Югыйсә авылны таба алмыйча, адашып йөрүләре ихтимал.

Бу бүлекне әдипнең 1953 елның 22 маенда язылган Васыятьнамәсеннән өзек белән тәмамлыйм: «Мәетем туган илемә, тизрәк Казан шәһәренең ислам зиратында, мөмкин булса, Шиһабетдин әл-Мәрҗани, Габделкаюм ән-Насыйри, һади әфәнде Максуди, Габдулла Тукайларның каберләре янына куелсын». Исхакыйның кабере әле дә Төркиянең Әдернекапы зиратында...

«Ибн Фадлан Яуширмәгә килгән ул...»

«Безнең Яуширмә гади генә авыл түгел, ул бик борынгы, – дип, Яуширмә урта мәктәбендә урнашкан Туган якны өйрәнү музееңа алып китә безне Чистай районының Туган (татар) тел һәм әдәбият укытучыларының ассоциациясе житәкчесе, татар теле һәм әдәбияты укытучысы Лилия Фәхетдинова. – Безнең авыл янында Ханнар күле булган. X гасырда Болгар ханнарының жәйге резиденциясе шунда урнашкан булган. Урнашмый ни, безнең табигатьне

күреге сөз! (Иллә дә ярата инде яуширмәләләр табигатьләрен дә, тарихларын да. – *авт.*) Алмыш элтабар (исламга күчкәч, Жәгъфәр хан) 922 елның жәендә Ибн Фадланнарны шул резиденциясендә кабул иткән. Ислам нәкъ менә безнең авыл жирлегендә кабул ителгән!» – дип, археологик казыну эшләренен документларын күрсәтә-күрсәтә дәвам иттерә сүзен. Кемдер ышаныр моңа, кемдер сафсата дияр дә Чистай халкын Болгарның гүзәл бер риваятен урларга омтылуда гаепләр. Әмма версиянең матур бер миф буларак та яшәргә хакы бар.

Яуширмәнең исемеңдәге «ширмә» топокомпоненты Татарстанның башка районнарындагы авыл исемеңдә дә очрый: Ямаширмә, Икшермә, Караширмә. Кайбер галимнәр (Г.Ф.Саттаров) «ширмә» сүзенең борынгы болгар телендә «елга», «яр» мәгънәсендә йөрүен искәртә. Хәзерге чуваш телендә «сырма» шул ук мәгънәләргә аңлата. Бәлки, чыннан да, ханнар жәйге ялларын уздыра торган мул сулы елгалы урын булгандыр биредә? Кызганыч, юл читләрендә жәйге жилләрдә тирбәлгән һиндыбаларның телен аңламыйбыз...

Укытучы йорты

Чистай шәһәре аша узарга туры килгәндә, күз Укытучы йортына төшә иде. Бу юлы 1864 елда бертуган сәүдәгәр Мезиннар төзеткән тарихи бинаның текә, биек баскычларыннан менеп, экскурсия тыңларга насыйп булды.

1941–1943 елларда биредә Совет Язучылар берлегенен бүлекчәсе урнашкан була. Бөек Ватан сугышы вакытында Чистайга бер төркем совет язучылары эвакуацияләнеп килеп төшә. Совет язучыларының – тылга, татар язучыларының фронтка китүе – безнең әдәбият тарихындагы яра да, горурлык та. 1942 елда Татариянең 50 кешелек Язучылар берлегеннән кырыкка якын язучысы фронтка китә. 1943 елда Советлар Союзының Язучылар берлеге житәкчесе Александр Фадеев бу хакта белгәч, татар язучыларының кайберләрен булса да, тылга кайтаруны таләп итә. Бер татар язучысы да бу тәкъдимне кабул итми. Нәтижәдә, 31 язучы яу кырында ятып кала.

Ә Чистайдагы ике елда Укытучы йортында Борис Пастернак, Леонид Леонов, Николай Асеев, Константин Федин, Александр Фадеев, Александр Твардовский, Мария Петровых, Александр Гладков, Константин Тренёв, Михаил Исаковский, Лев Ошанин һ.б. була.

«Чистайга алар август ахырында пароходта килеп төшәләр. Затлы пальтолардан, костюм-чалбар, эшләпәле интеллигентларны күреп, Чистай халкы аһ итә. Мәскәү кунаклары, үз чиратында, эшче-крестьяннарның рәвешләрен күреп шакката: шуның кадәр сәләмә киемле була провинция кешеләре. Дөрес, соңыннан бу шагыйрьләр, язучылар ул киёмнәрен базарда ипигә, азык-төлеккә алыштырырга мәжбүр була», – дип сөйли музей хезмәткәре Леонид, экспозиция белән таныштырганда. Ә минем күңелгә XX гасыр башында шушы ук бинаның подвалында хуш исле икмәк пешерүчеләр, анда пешкән күмәчләргә шоколадка манып сатучылар турындагы тарихлар килә. Булган бит Чистайның мул тормышлы чагы! Алай гынамы, бүген Чистай урамына чык та элек сәүдәгәрләр салдырган гажәеп архитектуралы йортларны тамаша кылып йөр. Һәркайсының тарихы белән кызыксына башласаң, аларда кайчандыр Мәскәү интеллигентларының күзен кыздырырдай итеп киенә дә, яши дә белгән кешеләр торганлыгына инанырсың. Борис Пастернак үзенең «Доктор Живаго» романына юкка гына Чистай докторы Дмитрий Дмитриевич Авдеевны прототип итеп алмагандыр: рухландырган ул аны!

Бу музей шәхсэн үземә Марина Цветаева турындагы бик кечкенә, әмма зур мәгънәгә ия ачкыч-хатирәсе белән кадерле булачак. 1941 елда совет язучылары белән Чистайга шагыйрә Марина Цветаева да килә. Без аның соңгы сулышын 1941 елның 31 августында Алабугада алуын беләбез.

«Чистайда югарырак ранглы язучылар кала, Марина Ивановна кебек түбәнрәк ранглылары Алабугага эвакуацияләнергә тиеш була. Цветаева үзен Чистайда калдыруларын сорый. Калдырырга риза да булалар. Ул савыт-саба юучы булып эшләргә дә ризалаша. Ахыр чиктә барыбер Алабугага китә...» – дип сөйли Леонид. Ул сөйли, минем учлар йодрыкка йомарлана, уртлар авыртканчы кысыла. Социалистик тигезлеккә омтылган, бердәм булып фашизмга каршы көрәшкә күтәрелгән совет жәмгыятендә югары идеаллар, рухи кыйммәтләр сагында торучы язучыларны рангларга бүлгәләп уйнаулары Марина Цветаеваның гына түгел, еллар, чорлар аша минем дә тез астына суга. Моңа кадәр мин Цветаеваның бауга менүенә башкачарак карый идем: янәсе, сугыш – илгә килгән кайгы, бергә-бергә күтәргән булырлар иде әле... Бергә-бергә булмаган икән шул!

Дөнъялыкта тотынып торырдай бер генә жебе калган булып чыга Шагыйрьнең. Үләр алдыннан ул эвакуацияләнгәннәргә, Асеев һәм апалы-сеңелле Синяковаларга һәм улы Григорий Эфронга өч язучы калдыра. «Дорогой Николай Николаевич! Дорогие сёстры Синяковы! Умоляю вас взять Мура к себе в Чистополь – просто взять его в сыновья – и чтобы он учился. Я для него больше ничего не могу и только его гублю» дигән сүзләр була Асеевка язган хатында. Рангларны вакыт үзе билгели: социалистик реализм әсәрләре онытылды, ә Цветаева шигъриятенең ялкыны яна әле...

Камалия

Чистайның татарлар яшәгән бистәсе Беренче, Икенче һәм Түбән Татар урамнарыннан, Николаевский (хәзерге Бебель) урамының бер өлешеннән һәм Иске Каземат урамыннан гыйбарәт булган. Биредә мәчет, мәдрәсә биналары сакланып калган, алар бүген дә үз йөзен саклаган хәлдә диярлек Чистайның тарихи йөзен билгеләп тора.

Чистайдагы Камалия мәдрәсәсенең даны безнең көннәргә кадәр килеп житкән. Ризәддин Фәхретдин, Фатих Кәрим, Гаяз Исхакый кебек күренекле шәхесләргә укытып чыгарган мәдрәсәне татар мәгърифәтчесе, ишан, дин галиме, икенче гильдия сәүдәгәре Мөхәммәтзакир Камалов әл-Чистави төзеткән.

«Чистайдагы «Нур» мәчетендә 1846 елдан башлап 46 ел дәвамында ишанлык иткән Камалов үзе Казан губерниясенең һәм Чулман-Урал төбәгендә Нәкышбәндия тәрикатенең рухи остасы, мөршиде булган» дип укыйбыз чыганаclarдан. Аскетларча рухи тормыш алып барса да, Закир ишан Камалов дөнъяви мәшәкәтләрдән дә читтә калмаган. Ике хатынга өйләнгән, беренче никахыннан дүрт бала туган. Шактый олы яшькә житкәч, ул 14 яшьлек Бибиһатыйма исемле кызга өйләнә. Бибиһатыйма 14 бала таба (дүртесе яшьли вафат), күбесе кызлар була. Әминә исемле кызы мулла Нәҗип Шәмсетдинов-Түнтәригә, Камиләтәнниса – Нәҗип Әмирханга, Тарифа – мулла Тариф Уразгильдиевка, Әсмагалия – танылган дин галиме Муса Бигиевкә, Өммегөлсем – фабрикант Абдулла Акчуринга, Шәмсениса Рөстәм Акчуринга кияүгә чыга. Шәмсенисага Фатих Әмирханның күз атып йөрүе турында мәгълүм. Әжүәйрә исемле кызын мөгаллим Мирғалим Мансуровка кияүгә бирә. Хәтимә исемле кызы фельдшерлыкка укып чыккан,

Гражданнар сугышында тифтан вафат була. Закир Камаловның туганнан туган сеңлесе Зәйтүнә Мәүлетова Тукаебызның музасы булганын беләбез. Боларны белгәч, үзеннән-үзе Чистайда булган икән кызларның затлылары дип, тел шартлатырга гына кала.

Боларны нигә санийммы? Нинди ныклы тамырлы нәсел булган Камаловлар дияр өчен. XX йөз башында чын мәгънәсендә милли элита булып формалашкан нәселләрнең варислары – дәвамчылары бүген кайда, кемнәр алар дияр өчен. 2017 елда Өммегөлсем Камалова турында Роза Туфитуллова «Язмыш жиле» романын язган иде. XX гасыр башында формалашкан татар шәһәр культурасы, шул мохиттә тәрбияләнгән татар кызы Гөлсемнең гүзәл образын кайтарып, Роза ханым бүген аның үрнәгендә яшъ буынга тормыш дәресләре биргән иде. Гөлсем Камалованың әдәбияттагы образы – татар хатын-кызының идеалын сагыну иде ул. Бәләкәй генә сәүдәгәрләр шәһәрендә туып-үсеп, суфи ишан гаиләсендә тәрбияләнеп, Санкт-Петербургның Бестужев курсларында белем алган Гөлсем Балкан сугышында шәфкать туташы була, 1915 елда Төркиядә алты мең төрек хатын-кызы алдында хатын-кызлар азатлыгы, мәгърифәтле булу турында чыгыш ясый, аларны яңа тормышка рухландыра.

Камалов рухы Чистайда бүген дә яши. Ул салдырган мәдрәсә бинасы бүген дә «Камалия» исемен йөртә. Анда балалар өчен төрле түгәрәкләр, клублар эшли. Ә ул имамлык иткән «Нур» мәчете – «Яшел мәчет» бүген дә халыкка иман нуры тарата. Яшъ хәзрәт, шушы төбәкнең мөхтәсипе, казые Мөхәммәт Кыямовның мәчеттәгә һәр детальне, һәр үзенчәлекне кадерләп саклаганы күренеп тора: мәчетнең агачтан уеп эшләнгән ишегендәгә сүзләрнең дә, диварларга төшерелгән лалә чәчәкләренең дә үзенең символик мәгънәләре бар аның өчен.

Ислам үзәгенә озатканда, Мөхәммәт хәзрәт алдагы планнары белән дә бүлеште: мәчет янәшәсендәгә борынгы сәүдәгәр йортын сатып алган. Аны музей-салон форматында торгызмакчы. Аның янәшәсенә мәдрәсәдә укучы яшьләр өчен пансионат төзетү эшләре белән мәшгуль. Диварлары өелгән инде. Сентябрьдә «Әмирхания» мәдрәсәсе (Камаловның киявенең исемен йөртә) шәкертләргә ишекләрен ачакак икән. Ул арада йөз адымда гына диярлек урнашкан Чистай мөхтәсипәтенә караган Ислам үзәгенә килеп житәбез. Шулай ук борынгы бина. Аны Чистайның Аксакаллар шурасы Фәрит Галимов житәкли. Һәр жомга саен диярлек ул Ислам үзәгенең ишегалдындагы мичтә коймак пешерә. Хәзрәт үзе! «Бүген шулай кирәк», – ди ул, Камалия мәдрәсәсенең яңартылган бинасына ымлап. «Теге заманнардагы ишаннарның мәсләгенә тугры без. Шул чорның рухын, атмосферасын сакларга тырышабыз. Бәрәкәтле чор бит», – диюе. Табада чыжлаган кайнар коймаклар тарихтан янә бүгенгә көнгә алып кайта. Ә Чистайның бүгенгесе аның үткәннәнә нык бәйләнгән.

Әнә бит, Татар бистәсеннән узганда, һәр адымга XX йөз башының романтизмга төрәнгән бер тарихы иярә. Сөйләгез, сөйләгез сез безгә, урам ташлары, татар дөньясының милләт булып формалашкан чоры турында. Татар рухы оешкан, татар капиталы тулпанган үзәкләрнең берсе – мәгърифәтле Чистай турында...

P.S. Чистайга сәяхәтебезне оештырган һәм башыннан ахырына кадәр безне озатып йөргән Чистай муниципаль районы Советының аппарат житәкчесе Равил Рафаэль улы Мәзгутовка рәхмәтләребезне белдерәбез.

Ландыш ӘБҮДӘРОВА.

---

*Язучы, мөхәррир, жәмәгәт эшлеклесе
Роза Туфитулловага – 80 яшь*

Роза Туфитуллова.

Әдәбиятыбызның аксакалы Хәсән Туфан янәшәсендә.

*Гомәр Бәшировның
90 яшьлек юбилееңдә.*

*Роза Туфитуллова
житәкләгән «Сөембикә»
журналы редакциясенә
Минтимер Шәймиев килгәч.*

Роза Туфитуллованың «Яшь ленинчы» газетасының редакторы булып эшлэгән еллары. Беренче рәттә сулдан уңга: Николай Седов, Гөлнар Хәсәнова, Фирая Маликова, Саимә Ибраһимова, Роза Туфитуллова, Зөлфәт. Икенче рәттә сулдан уңга: Вакыйф Нуриев, Фоат Хәмидуллин, Фирая Бәдретдинова, Госман Садә, Илгизәр Сәмигуллина, Йосыф Вәлиәхмәтов. Узган гасырның 80нче еллар башы.

А.Алишның 75 еллыгында. Сулдан уңга: Роза Туфитуллова, Рөстәм Мингалим, Рафаэль Мостафин. 1983 ел.

«Ак калфак»ның табылган чагы. Роза Туфитуллова (уңнан икенче) һәм легендар җырчы Фәридә Кудашева (уңнан өченче) «Ак калфак»лылар белән. 2005 ел.

Фотолар Р.Туфитуллованың шәхси архивынан.

СҮЗ ЕГӨРӨ

Без аның белән, кул бирешеп, университет коридорында таныштык. Мин – беренче курс студенты. Илдус Гыйләжев исә, бишенче курсны ваклап, диплом эше язарга ниятләп йөри икән. Мин аны үсмер чагымнан ук сәхнэләрдә күрөп белә идем. Ул дәвердә район күләмендә смотр-концертлар була иде. Чалпы төбөгөннән килгән үзешчән сәнгать осталары концертын конференсье буларак Илдус Гыйләжев алып бара, кайчакта үзе язган шигырьләрен дә кушып жибәрә иде. Ул концертны алып баручыдан бигрәк, әнә шул үзе язган шигырьләрен сөйләве белән хәтеремдә нык киртләнеп калгандыр.

– Мин сине бәләкәйдән үк сәхнэләрдә күрөп беләм, – дим аңа, «бәләкәйдән» дигән сүземә шаяртулы басым ясап.

– Син ничәнче елгы? – дип сорый ул, житдилеген жуймыйча. Баксаң, без якташ булу өстенә, яшьтәшләр дә икәнбез бит. Мин аның маңгай чөчө сирәкләнә башлаган кырыс йөзөнә икеләнәбрәк карап куям. Аптырагач:

– Шигырьләр языламы? – дип сорау бирәм.

– Башта укуны бетерергә кирәк эле, – ди ул, мине аптырашта калдырып. Уенчак холыклы миңа аның бу сүзләре үтә сәер булып тоела. Шигъ-

ри илһам синең теге яки бу эшеннән беткәнән көтеп тора димени, ул бит күк катларыннан көтмәгәндә савылып иңә, шул мизгелендә аны күңел кармагына эләктереп өлгөрергә кирәк.

Елдан артык вакыт узгач, Кремль урамында очраштык. Офицер киemenнән. Иңендә – өлкән лейтенант погоннары. Португялы каеш буган. Университетның хәрби кафедрасында укып чыккан кеше буларак, аны Эчке эшләр министрлыгына караган частька икееллык хезмәткә алганнар икән.

– Илнең ераккарак тарафына китәсе иде дә... Хатын, яшь бала бар шул, – диде ул, иренен житди кысып.

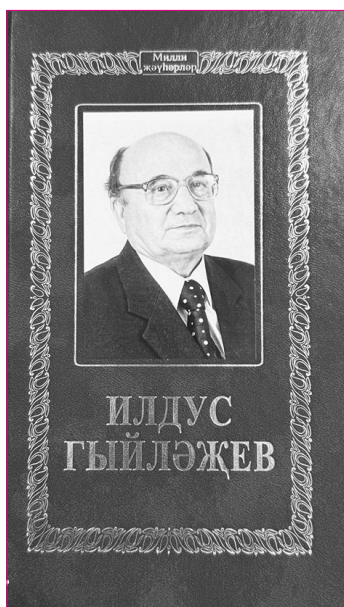
– Шигырьләр языламы соң?

– Нинди шигырь булсын хәрби хезмәттә! – дип, ул кырт кисеп куйды.

– Хәтта төрмәдә, үлемгә хөкем ителгәннәр арасында да шигырь язып ятучылар бар диләр бит.

– Колониядә мин шундый тоткыннарны саклыйм да...

Эчендә олы хыяллар кайнап та, шуларны гамәлгә ашырырга мөмкинлек тапмыйча гажизләнеп яшәүчө зат булып тоелды ул миңа. Бәлки ул шушындай житдилек битлегә киеп, киләчәктә партия баскычларыннан отыры югарырак үрләүне максат итеп куйгандыр үзенә? Ничек кенә булма-

сын, үсмер чакта ук шигърият ала-ныннан чирканчык алып, илаһи төмөн татып өлгөргөн ижат тылсымыннан ваз кичеп, самими асылына хыянэт иткән шикелле тоелды ул миңа. Як-ташлар булу ғына аз икән шул. Уртақ хис-тойгыларны берләштереп, ике арада шигърият җене тоякларын уй-натып тормагач, без тагын якынаеп китә алмадык, арада ятсыну упкыны калды.

Икееллык хәрби хезмәтен тутыр-гач, ул, туган якка кайтып, райкомда эшли башлады. Бу юлы күрешкәч, инде мин шигырьләр язасыңмы дип сорамадым.

Күпмедер вакыттан соң ишетәм: Илдус Гыйләжевне минем туган авылым Балтачка колхоз рәисе итеп куйганнар. Менә шунда инде ул бөтен сәләтен ачып салды. Ул елларда колхоз рәисе булган кеше авыл халкының күз уңында олы мәгънәгә ия югарылыкта тора; ул үзе аксакал да, укымышлы да, һәрчак ярдәмчел киңәшче дә буларак, авылның фидакарь хужасы да иде. Бу сыйфатларны үзәндә туплаган Илдус Гыйләжевне Балтач халкы тиз арада үз итеп, яратып өлгерде. Капка төбендәге утыргычтан ерак китмәгән өлкән яшьтәге этием дә ике сүзнең берендә «Гыйләжев» дип кенә тора, аның нинди олы эшләр кузгатканын куанып санап чыга. Үзе кебек өлкәннәр сүзен сөйли инде ул.

Балтач – ике тау арасына урнашкан авыл. Кайсы як үренә менеп карасаң да, яңа төзелешләр балкып күренә. Илдус Гыйләжев башлап жибәргән биналар, калай-шифер түбәләре белән яктырып, авылга ямь биреп тора иде. Мин авылга кайткан саен Илдусның хәл-әхвәлләрен белешеп торам. Ул мине, машинасына утыртып, урман-кырларга алып чыга.

– Эскәк белән чүпләрдәй берәр чүп үләне күрәсеңме? – дип, ул чип-чиста алтынсу арыш кырына горурыгын тыя алмыйча карап бара. Мин юл

кырыенда балга манылып, жем-жем килеп утырган кәжә сакалларын, урыны-урыны белән зәңгәр чәчәк уйдыгы балкыган арыш-бодай кырларын сагынып куям. Эмма бу балачак манзаралары хатирәләрдә генә кала. «Син нәрсә!» – дип сүгеп ташлар дип, бу хакта Илдуска әйтмим. Ә ул, үз чиратында, Казан шагыйрьләре хакында сораша. Зөлфәтне, Мөдәррис Әгъләмне искә төшерә. Яшь шагыйрьләрдән Ркаил Зәйдуллалар буынын бәһалә урынга куя. Берничә елдан ул алар турында мондыйрак юллар язып куяр:

*Чагыштырып укыйм шигырьләрен,
Аерма зур, куям аптырап.
Безнең уйлар камыл арасында,
Яшьләргә күктә, затлырак.*

Шулай итеп, Илдус Гыйләжевнең биш елга якын дәверә Балтач төбәгендә узды. Үзәк хужалыктан тыш, аның биләмәләренә тагын кечерәк өч авыл – урман буендагы Чалтаймас, Пугач яулары узган тау өркәчләре ышыгында урнашкан Камышлы күл һәм мин сигезьеллык мәктәпне тәмамлаган Туйкә авыллары керә иде. Рәис буларак, Илдус Гыйләжев ул авылларны да кыерсытмады, читкә тибәрәп, игътибарсыз калдырмады.

Үзе дә көтмәгән иде бугай... Райком эмере белән аның язмышын кинәт кенә борып жибәрделәр. Районның иң ерак, иң саллы Чалпы авылына, данлыклы рәис Аппаков урынына ниятләнгән белгәч, Балтач халкы гөж килеп күтәрелде. Борынгыдан ук гаярь тарихлы, мөҗизалы вакыйгаларга бай истәлекле авылдашларыма карата бер горурык хисе уяңды ул көннәрдә. Бу бит илленче еллар башында ике студбеккер машинасына төялеп, кызлар артыннан килгән солдатларны күсәкләр, койма такталары белән ярып-тунап жибәргән ярсу егетләренң хәзер инде

гаярь ир-егетләр булып житешкән саллы дэвамы. Шулай итеп, авылның чын фидакарь хужасы итеп таныган халык Илдус Гыйләжөвне бер дә жиберәсе килми. Клубта жылыш төн уртасына кадәр бара. Ниһаять, кул күтәртеп, тавыш бирү мизгеле килеп житкәч, халык дәррәү кубарылып, клубны ташлап чыгып китә. Бу бит коммунизмга чаптырып барган дэвер, Партиянең һәр эмере аңны томалап, карусыз буйсындыра торган хәтәр еллар («Шул мизгелдә минем күңлем тулды. Эчтә ниндидер горурлык тойгысы да тибенеп алды. Юкка яратмаганмын бу халыкны...» – дип Илдусның әйткәне хәтердә).

Икенче көнне Азнакай райкомының беренче секретаре Октябрь Салих улы Мөхетдинов үзенең яраннары белән авылга килеп төшә. Жылыш алдыннан активрак авыл кешеләре белән аерым сөйләшеп, үз фикерләрен дүндереп, йөрөп чыгалар. Нәтижәдә, жылыш исеменнән райком карары авырлык белән генә кабул ителә. Илдус Гыйләжөвне жылап озаталар.

Илдус Гыйләжөвнең иң бәхетле еллары бәлки нәкъ менә шул Чалпы авылында яшәп эшләгән дэвәре булгандыр, мөгаен. Аңа кадәр рәислек иткән Аппаков бу авылны бөтәйтергә күп көч куйган булган. Урамнар асфальтланган, шәһәрнекеннән ким булмаган мәктәп бинасы дисеңме, үзәктә зур тәрәзәле кибетләр, ике катлы кафе, дэвалану өчен профилакторий, мәһабәт булып үскән пирамида тупыллы парк дисеңме – һәр тарафта зэвыклылык, авылны кала дэрәжәсенә тартасы килү һэвэслеге сизелеп тора.

Илдусның өендә беренче тапкыр кунак булуым бүгенгедәй хәтердә. Төн уртасына кадәр мунча кереп, кайнар пар астында тәнне изрәтеп чабынып чыктык та, жәмәгате Рәисә ханымның табадан гына төшкән карабодай коймаклары йөзенә яңа аертылган бал

элпәсе йөгертөп, мәтрүшкәлә чэй эчкәннән соң, Илдус мине үз бүлмәсенә алып керде.

– Шигырьләр тыңлатам үзеңә, – дип өстәлдәге машинкасы кырында яткан папканы кулына алды. Мин, бу көтелмәгән хәлдән аптырап, бик еракта калган самими шигъриятле үсмер чагына кайтып төшкән мосафирга карагандай тынсыз калдым. Сизә идем бит, шигърият аланнарына яланаяк бер йөгереп кайтачак бу дип фаразлый идем... Ниһаять, менә ул мизгел килде! Тәрәзәдә – алмагач ботаклары арасыннан күтәрелеп тулышкан ай. Бала-чага чыр-чуы тынган өйдә үткән тынлык колагын шомрайткан. Бар да тыңларга эзер. Менә Илдус бер-бер артлы шигырьләрен укый башлады. Йөгертөп кенә. Хискә бирелмичә. Салмак кына тавышка. Шигырьләренең исемнәре мине сискәндереп куйды: «Аермагыз жирдән», «Басуларда башка үлчәм», «Түтәлләр», «Шигырьләргә жиргә язам», «Кара туфрак», «Басуларның төсә», «Һава хәле минем язмышым» һәм тагын шундый «жирле» шигырьләр...

Хәтеремә Рәшит Гәрәй дигән шагыйребез килде. Ул шулай гомере буена басу-кырлар турында меңнәрчә шигырь язды. Бодай-арыш бөртегенә жирдән шытып чыгуы, аннары ужымга әверелеп яшелләнүе, аннары буйга сикереп башакка узуы, аннары амбарга көшел булып кайтуы, аннан соң инде мичтән яңа чыккан ипи булып табынга килүе хакында ул, һәр үсеш этабын үтә бер сабырлык белән тәфсилләп, төгәл үлчәмдә, фикерсезлек камиллегенә житкереп, һәммә әйткәне дә дөрөс, беркатлы, юаш шигырьләргә язды да язды. Аның бу шигырьләре авыз эченнән мырылдап кына таралган бишек жыры кебек, аң-зиһенне уятмыйча, меретөп кенә, рэхәт йокыга талдырырга мөмкин иде.

Юк, Илдус Гыйләжөвнең беренче

шигырь юлларында ук кабырчыгы элегә ачылмаган энже бөртекләре сизелә. Иң мөһиме шунда: аның сүз егәре буразналарда томаланып кала күрмәсен.

*Ял итәргә авыл күзен йома,
Саф һавасын сулайм йотлыгып.
Уятырга куркып авылымны,
Тамак кырмый торам тотлыгып.*

Шигырьләрен укып бетергәч, Илдус кискен генә итеп сорап куйды:

– Ничек фикерен? Язып маташма димисеңме?!

– Шигърияткә кайтуың белән котлайым. Медицинада шундый фикер яши бит: йөрәге тибә, димәк, яшәргә хаклы диләр. Яшисең икән, димәк, язачаксың! Тик боларны матбугатта бастырырга ашыкма. Йөз шигырь язып тупла, шуннан унбишләбән бастырырга сайлап булыр...

Сизәм, Илдус минем бу фикерләргә белән килешеп бетми. Яңа туган шигырь, күңелне кытыклап, иреккә талпынырга алгысынып тора бит ул, син, суынмаган сүзләр гипнозыннан арынып, үз-үзеңә карата гадел бәя бирә алмыйсың әлегә...

Күңелләр киңлек сорый. Без йокыдагы Чалпы авылының эре йолдызлары шыбырдап коелган төнгә күгә астында киң урамнарны гизеп кайтабыз. Мин Илдуска, кызып-кызып, әдәбият теориясенә караган фикерләргә тезәм. Гүя ул әдәбият белеме алмаган, алганын да кара туфраклы кырларга сибеп бетергән.

– Син үзеңнең жир кешесе булуың белән мактанып, горуруланып язасың. Бәхетеннән кинәнәсен. Ә бит шигырь ул – әдәби жанр. Әдәби әсәрнең эчке хасиятендә фажиға төсмере шәйләнсен. Тетрәнү, әрнү, үкенеч, сагыш, бәгырь сызлануы... Бу – синең генә сызлануың түгел, ә халык язмышын үз йөрәгең аша үткәреп, шигъри сүз аша гомум тәкъдир асылына төшенергә

омтылып, жанны кытыклап ала торган женен табарга тиешсең... Кыскасы, сүз егәренне буразналарда томалап калдырудан саклан.

Илдус Гыйләжев белән аралашу, шигырьләрен укып әңгәмә кору, бәхәсләшү, фикер алышулар торган саен ешай барды. Депутат буларак Казанга сессиягә килгәндә, ул Казан шагыйрьләренә үз бер бәйрәм оештырып китә иде.

Шигърият аланында аның үзенә генә хас шыгымнары күренә башлады. Язучыга иң кирәкле өч сыйфат: тою, күрү, ишетә белү сәләте аңа тумыштан бирелгән. Әмма дөнья мәшәкате, көнкүреш ваклыклары юшкынында бу сыйфатлар йомылыбрак калганнар, менә хәзер, күңел сүрүе ачылып, илһам жиле тигәч, аңа үсентеләр шытып чыга, гадәти сүз сәйләннәре арасында балкып күзгә күренә башлады. Ходай биргән сәләтнең уянып, аваз салуы иде бу!

*Тарих китаптарын алып куям,
«Житмәсме?!» – дип эчтән кычкырам.
Кеше каны сеңгән битләренә
Шомырт чәчәкләре кыстырам.
«Ул китап та язылыр»*

* * *

Чалпыда яшәгән һәм эшләгән елларында ул мәртәбәле бүләкләр: орден-медальләр һәм Мәскәү дәрәжәсендәге югары премия алуға иреште. Шагыйрь буларак исеме әдәбият мөнбәрләреннән яңгырый башлады. Исемле өлкән әдипләрдән дә, яшь язучылардан да аңарда кунак булмаганнар ул дәвердә бик сирәк калгандыр, мөгаен.

Бер елны матур жәй көнендә «Татарстан яшьләре» редакторы Хәлим Гайнуллин, Ркаил Зәйдүлла, Ләис Зөлкарнәй, Флөра Низамова һәм мин Чалпыга килеп төштек. Илдусның биләмәләрен карап, бетоннан коеп эшләнгән күлләрен тамаша кылып йөргәннән соң, ул безне Чатыр тау-

га алып китте. Казаннан килгән юл өстендә бер тукталышта ак жирлеккә кызыл шакмаklar төшерелгән күлмәкләр саталар иде. Барыбыз да шуны алып кигән идек. Итәк очын төйнәп куеп, күкрәкне ярым ачып, Чатыр тауның текә маңгаенда биш ялкынлы учак булып басып торубыз бүгенгедәй күз алдымда.

Тауның уң ягындагы иңкүлектә каеннар күлэгәсендә учак яна, Илдус, шул учак янында чүгәләп, шампуларга ит тезеп, шашлык кыздыру хәстәрен күрә. Ө көн шундый матур, кояшлы хозурлык. Зәңгәр күкне сыйпап, ягымлы ак болыт уйдыклары агыла. Каенлыкта кошлар сайрый. Гомернең каере сизелми торган газиз минутлары. Мәңге шулай булып кебек. Тау битләрендә бу хозурлыкны тамаша кылып, кызыл өркәчле оялары өстенә ятып, байбаклар күзәтә. Безнең учактан ерак түгел генә бер байбак алгы аякларын күкрәк турына кушырып, үрә баскан. Сакчы, күзәтче инде бу, янәсе. Вақыт-вақыт ул, койрыгын селкетеп, нечкә тавышка сызгырып ала. Курыкмагыз, бу шагыйрь абзыйлар усал күренмиләр дип, үз ырудашларын тынычландырмакчы, күрәсең. Нәсел-нәсәбе – ак чалмалы Һималай кыялары артындагы Дансар тавында туып үскән бу бик борынгы жәнлекләргә безнең якта «суыр» дип атыйлар. Аларны безнең якларга сак-скиф бабаларыбыз алып килгән дип мин фәлсәфә сатып алам. Суырларны монгол телендә «торабаган» дип атыйлар. Өнә, карагыз әле, басып тору рәвеше таш тәрегә охшаган бит. «Тәре баганасы» дигән сүз менә каян килеп чыккан дим. Минем белән бәхәсләшүнең файдасыз икән белгән Ркаил Зәйдулла ул арада торып баса да, кулын күтәрәп, табынны тынычландыра. Сыңар кулына кәгазь тотып, икенче кулын йодрыкландырып селки-селки, шигырь укый башлый.

*Карпат аръягында басып торам,
Алга атламаска кушылган.
Ил чикләрен кисеп, ике торба
Көнбатышка уза шушыннан.*

*Юанлыгын күрсәң, исең китәр,
Колач кына җитмәс, әлбәттә.
Үзем калдым, уйлар торба буйлап,
Кайтып китте илгә – Әлмәткә.*

Ркаил кебек, бөтен желегенә төшеп, шигырьне болай ук та керендереп укый алучы – сирәк табыш. Шигырьнең ул кайбер юлларын йодрыгына кысып селтәп жибәрә, кай урында тавышын кысып ярымпышылдауга күчә...

*Ергычланган урман, басу-кырлар
Күз алдыма килде көтмәстән,
Алар матурлыгы менә кая
Ага икән кире кайтмаска.*

Аннары көчле тавышын сулышына йома да секундлык тынлык – пауза уккыны хасил итә... Шул мизгелдә күңел йотлыгып куя...

*Алтын китә, комы – үз халкыңа,
Өстә бушлык, аста – куышлык.
Киләчәкне ашау хисабына –
Кыйммәт хакка бара «булышлык».*

*Кинәт кенә торба эчендәге
«Кара алтын» куйды чупылдап,
Бездә, ахры, тагын җир тетрәде,
Туган яклар куйды сулкылдап.*

Мин баштан ук Илдусны күзәтәм. Ул, учак белән мәрәкә килүеннән тукталып, башын кыңгыр салып, Ркаилнең укуын тыңларга кереште. Баштагы мәлдә үз шигырен танымады бугай, шундый итеп уку рәвешенә исе китеп башын чайкап куйды да, танып алгач инде, Чатыр тау иңенә таянган жиреннән калкынып килеп, Ркаилне кочаклап алды.

– Юк-бар шигырьне дә кеше итәсен син! – диде.

* * *

Туксанынчы елларда Илдус Гыйләжев Азнакай шәһәре райкомының икенче секретаре вазифасын башкарды (Элекке түрэләр башка төшемләрэк эшкә күчкән иде бугай). Мәскәүдән партиянең «үлеми» хакында хәбәр килгәч, соңгы кеше булып райком бинасының ишеген бикләп чыгып, коммунизм ачкычын тапшыруын Илдус Гыйләжев бик авыр кичерүе турында ачынып сөйләгән иде. Алны-ялны белмичә, көнне-төнгә ялгап эшләгән елларым заяга булдымыни, рухи атадан ятим калган бер сукбай хәләндә калдым бугай дигән иде.

Бөтен нәрсәне күрөп, ишетеп, тоеп торган зәһәр акыллы партия басымыннан котылгач, ул, япан далада кыйбласын жуйган мөһабир сыман, үз вөждәни белән бергә-бер торып кала. Кинәт убылып төшкән жан иреге, тән иреге, рух иреген вөжүденә сыйдыра алмыйча чарасын жуеп, күңелә яктыра алмыйча бәргәләнә. Бу хәләттән аны шигърият дигән мөһабирә күтәрә торгыза. Вақытлы карарлардан өстен, үз иманы булган әдәбият дөньясы дүрт фасылы белән берьюлы ачылып, аны үз куенына ала. Зигәнең жетеләнәп ачыла. Тукайлардан килгән олы миссиянең асыл мәгънәсе үз халкының кан тибешен тоюда, аның жирдәге урыны, тарихи бәясә, тел хасиятенәң киләчәк язмышы хакында бәгыреңне актарып, дөньяга ишетелерлек аваз салуда, фидайлык байрагын күтәрүдә икән бит!

Ирек сулышын тойган Илдус Гыйләжев ул елларда берсеннән-берсе кыюрак фикергә корылган шигърьләре белән матбугатны баэтты. Кайчакта, юашлыкта гаеплән, Казан шагыйрьләренә кизәнәп тә алгалады...

*Сала белеп салганнар шул,
Селкәнергә уйламый да;
Ничә гасыр тора инде
Мисырдагы пирамида.*

*Без корганы... жимерелде,
Жибәрелгән гаепләрдән.
Фиргавеннәр таштан өйгән,
Безнеке бит... мәетләрдән.*
«Безнең пирамида»

* * *

Өч кызыннан соң туган, зур өметләр баглап үстергән улының һинд-станның Болливуд фильмнарында уйнарык гажәеп чибәр егет булып житешеп килгән мәләндә фажигалә үлемен ата кеше, Чатыр тау иңенә ятып, жирне тырмый-тырмый еларлык хәлгә житеп, бик авыр кичерде. Ата-ананың гомерен кыскартачак бу дөһшәтлә кайгыдан әрнүен ул йөрәгенә тирән яшерде, яшәүнең төмен бозмады, кешеләргә карата табигатеннән килгән ярдәмчел холкына тугры калды, мәрхәмәтеннән ташламады.

Бервакыт мин аңа:

– Син проза әсәре язып кара әле, үзең күргән-кичәргәннәрең генә дә романлык бит, – дигән идем. Дөшмәде. Берәздән күрәм: миңа җавап шигърият язган:

*Чәчмә әсәр яза алмамдыр мин,
Шигърь әжайлы, турыым кискәләп;
Тормыш юлым – тоташ югалтулар,
Хәйран калам санын исәпләп.
Ничек түзәлгәндер?! Ут кабыныр,
Кәгазь битләренә күчерсәм.
Югалтырсыз... Исән калып булмас,
Ул хәлләрне кабат кичерсәм.*

* * *

Шагыйрьнең музасы Жир тынын сизгер тоюдамы, башаклы кырны кытыклап узган жылдан хозурланудамы, шомлы урман шавыннан нәни кошчык жырын аера алудамы, сулар гөрелтесеннән бер тамчының сулкылдавын ишетүдәме? Ә иң мөһиме – шушы табигать чолганышында бәргәләнгән Кешенең жан тибешенә үз йөрәгенә куя алудадыр, мөһабир.

Илдус Гыйләжев шигърият кылла-

рын тибрэтэ генэ башлаган чорында, үз хезмэт урынын аклап, бэхетне бу-разнага иелеп кенэ тоеп була икэненэ безне ышандырырга тырышты. Анна-ры сүз егэре ныгый башлагач, фикри офыгын киңэйтеп, югарыдан карап, саллырак темаларны колачлады.

Халыкның бэгырь сулкылдавын ул, үз йөрәге аша үткәреп, югары кимәлдәге эрнүле хисләр белән тет-рәндергеч шигырьләр тудырды. Күз алдында яткан гади бер фикерне күтәреп алып, аңа өр-яңа, олы мәгънә салу, утлы чакматаш кебек афоризм дәрәжәсенә житкезү аның күп кенә эсәрләренә хастыр.

Шигырьләре беренче карашка га-ди-гадәти ритмда күренсә дә, кинәт сүз тәлгәше арасыннан шундый көчле, көтелмәгән саллы мәгънә калкып чыга – имәнәп китәсең.

Ул сискәндерү, уяту, кисәтү ша-гыйре иде. Сүз белән чыбыркылый да, елмайта да, елата да, юата да белеп, ул халык бэгырен тирәннән тоючы чын аксакал мисалындагы шагыйрьгә әверелде.

*Ил чикләрен сакларга да,
Амбраура капларга да,
Балта, чүкеч сапларга да,
Көчсезләрне якларга да –
Татар кирәк.*

*Шахталарга төшәргә дә,
Девон нефтен тишәргә дә,
Сазлыкка юл түшәргә дә,
Себер якка күчәргә дә –
Татар кирәк.*

*Рейхстагга менәргә дә,
Моабитларда үләрәгә дә,
Ил әжәтен түләрәгә дә,
Илне данга күмәргә дә –
Татар кирәк!*

*Бүләк бүлгән эңирдә генә
Татар сирәк...*

«Баскыннар кагыйдәсе»

Кырыс вакыт агышы шагыйрьнең сүз егәрен сүрелдерә алмас. Әдәбият тарихында шагыйрь Илдус Гыйләжев-нең ижади тәхете халкыбыз гомеренә тиң бакыйлыкта сакланыр. Иншалла.

Марсель ГАЛИЕВ.

ФОАТ САДРИЕВКА КИЛГӘН ХАТЛАР

Аяз Гыйләҗев хатлары

7 декабрь, 1979 ел.

Казан.

Фоат, саумы!

Кукмара конференциясе сине Язучылар союзына тәкъдим иткән икән, котлыйм! Мин моны алдан ук белә идем, шул караш тормышка ашсын өчен берәз тырышып та йөрдем, шулай да хәбәрән ишеткәч куандым! Бу фактның төп сәбәпчесе үзең, син соңгы вакытта байтак кызыклы эсәрләр яздың. Хикәяң турында Мансур Вәлиевнең бик акыллы мәкаләсе басылды. Син Союз юлына күптән баскан идең, хәзер тәмам пешеп, өлгереп життең. Мин, Союзга кабул итүче комиссия члены буларак, синең эшне карауны ашыктырырмын. Үзең дә уйла: документларыңны тизрәк тутыр, эзерлә, рекомендацияләр ал. Ризван өчен дә, Нәбирә өчен дә сөендем!

Союзга кабул ителү – күңел өчен бик зур нәрсә ул. Аннары үзең карарсың тагын, теләгән булса, эштән китәрсен дә. Берзаман мин сиңа: «Әлмәткә күчәсеңме әллә?» – дигән идем. Аны да уйлап карарсың. Андагы бүлекчәне житәкләргә безгә эшлекле бер кеше кирәк. Әдип Маликов олыгаеп бара, саулыгы да әллә кем түгел...

Кукмара конференциясе бик шәп узган икән, Илдар Юзеев чын молодец булып чыкты бу эштә, яшьләр белән эшләүнең әллә нинди файдалы формаларын уйлап таба. 80 нче елда син союзга керәсең, 82дә Мәскәүгә укырга барырга да мөмкинлек булачак. Без барыбыз да – Мәскәү мәктәбен узган кешеләр. Драматург кеше өчен белем алу да кирәк, спектакльләр дә карарга кирәк, бәхәсләр дә кирәк...

Гали Кәримович яшьләр белән эшләргә атлыгып тора, бу – аның искиткеч кешелек сыйфаты! Аның Әлмәттә эшләве барыбыз өчен дә куаныч...

«Планнар күп» дигәнсең. Бик әйбәт! Ике жанрда эшләвең дә сөенәм. Күңел өчен бик рәхәт нәрсә ул, берсендә ялыксаң, икенчесенә тотынасың. Хикәяләр дә яз, повестьлар да. Хәзер синең жигелеп эшли торган чагың, артык юаш булма, кыюлан. Фикерең кыю булсын, үзең юл ярып яшәсен. Вак-төяк уйларга баш бирмә, тормышның катлаулы, кискен көрәш икәнен онытма.

Ә без иң яхшы теләкләрдә торабыз, синнән яңа эсәрләр көтәбез. Кемнәндер синнән эсәр көтүе үзе бер бәхет инде ул, Фоат.

Сау бул, гаиләңә сәлам.

Тирән ихтирам белән, дусларча Аяз.

***

1 октябрь, 1981 ел.

Казан.

Фоат дус, саумы!

Оныттың димме?! Ташладың димме?!

Хәбәрәң юк, адресыңны читләрдән алып хат язам!

Ризваннан хат көттем – юк. Син китеп югалдың – хатың килмәде.

Урнашуыңа шатланам, котлыйм! Син Мөслимдә ифрат йомылып яши идең, котылдың! Драматург заман белән сугышып яшәргә тиеш. Сугышып яшәр өчен ни кирәк дигәндә – иң әүвәл миң башыннан төшәргә кирәк!.. Анда инде кем – кемне!..

Спектакльләргә йөр. Күр. Кара.

Бездә әллә ни аңалыклар юк. Менә бүтөн яңа вакыт белән яши башладык. Сездә, Мәскәүдә, үз вакытыгыз. Без – Казанлылар, ниһаять, үз вакытыбызга күчтек...

28ендә Әлмәтлеләр минем яңа пьесаның премьерасын күрсәтте. Гали Кәримовичтан хатлар килде, әйбәт узган диләр. 6 октябрдә Туфан, Рөстәм Мингалимов, бер төркем театр тәнкыйтьчеләре Әлмәткә барабыз. Анда театр сәнгате көннәре. Жыелма афиша килде. Синәң «Кондырлы кодачасы» – унысында, Ризванның «Синәң урыныңа кайттым»ы – 9 октябрдә. Исемнәребез янәшә, тезелешеп торабыз. Туфан, Ризван, Юныс, син, мин! Шәп бит! Тәки театрың репертуарын яулап алдык. 29ында Фәүзия Бәйрәмова исемле яшә драматургның пьесасын укыдык. Туфан, Илдар, Рөстәм, Гөлшат, Гариф Ахунов, мин – бер авыздан әсәрне академия театрына тәкъдим иттек! Менә эшләр кая бара! Безгә көчле бер хатын-кыз драматург бик житми иде! Әгәр язганын төзәтергә дә өйрәнә алса, Фәүзиядән эш чыгачак! Кыю, көчле, телгә һәм хискә бай хатын-кыз! Дамира Кузаваның дустаны, холык ягыннан да бер-берсенә охшаганнар!.. Димәк, безнең арага утыз яшьлекләр дә кыюгына керә башлады. Бу бик әйбәт. Драматургиягә аннан да иртә килү читен. Драматургиягә житлеккән аң кирәк. Сәхнә – гел сыналу урыны! Яшәтән дә, карттан да ул гел бер нәрсә сорый – көрәш, хәрәкәт!..

Инде болай: мин 22 октябрдә Мәскәүгә китәм. 23еннән – Переделкинода. Булдырып булса, икенче срокка да калырга уй юк түгел. Эшлисе килә! Ялгыз калып, котырып, жүләрләнәп, шашып, атлыгып язасы килә. Язылачак әсәрем бу юлы күңелгә тоташ моң булып килә. Уй-хәсрәтләрдән котылмак юк... Әсәрнең исеме дә ни тора бит: «Кылдан нәзек, кылычтан үткен!»

Менә шулай. Ә син, кишер баш, шундый көннәрдә минем күңелне күтәрү турында уйламыйсың, хат та язмыйсың. Наман мин сезне эзләп табарга тиеш! (Бусы инде үзенә күрә үпкәләү!)

Ярар, Фәтә кардәш, сина эшлекле уку көннәре, тынгысыз төннәр, йокысыз таңнар теләп калам. Кояш белән бергә сикереп тор!

Ихлас, Аяз.

***

28 ноябрь, 1981 ел.

Казан.

Фәтә, ни хәл, парин?!

Иң соңгы анекдотны ишеткәнсеңдер инде? «Егерме беренче гасыр башында аракының бер яртысы ни хак торыр?» дигән сорауга әрмән радиосы: «Сигез юань» дип җавап биргән, имеш. Хат яза башладым да синәң исемне кытайча язып куйганмын бит, әй!..

Саулыгың ничек?

Качып киткән йокың, ниһаять, үз кочагыңа кайттымы?... «Авырыйм» дигәч, бик борчылып киттем. Инде эш кысасыннан чыгып ычкынды!.. Инде канатланып кына язарга тотынды дип йөрсәм... Син яшен уты тиеш, жылан маеннан ясалган мумие эчеп ятасың икән!.. Ярый, була! Хасталанып алган чаклар да була! Бирешмә генә!.. Беләсеңме, синәң язмышың өчен мин нигә шулай борчылам?!

Без, бүгүнгө көн драматурглары – һәммәбез дә авылдан күптән аерылган кешеләр. Ә драматургия – заман хисен тоя торган иң нәзберек, иң нечкә жанр. Бүгүнгө авыл – ул ачылмаган проблема. Бүгүнгө авыл – яңа крестьянның тууы. Безнең татар авылларының бетүе, катнаш зур-зур «авыл хужалыгы төбәкләре» туу – моңарчы күрелмәгән процесс. Кичәге крестьян, Октябрь революциясе жилләре белән канатланып, күмәк хужалык абзарына атын илтә алган крестьян (ә ул шундый булган – сорасалар, хатынын да бирергә эзер торган!) инде үлдә. Авыл хужалыгындагы хаос, нигездә, ул крестьян психологиясендәге хаос бит! Хәтерәңдәме, Ленин нәрсә өмет иткән? «Йөз мең трактор бирсәк, крестьян социализм артыннан барачак» дигән. Дөрөс! Шулай булды! Ләкин нидер, кайдадыр үзгәрдә... Без көтмәгән якка үзгәрдә. Жир белән кеше арасындагы туганлык жепләре өзелдә. Ә крестьян – жир баласы. Хәзер ул бала булудан туктады. Кем ул – кунакмы, көчлөп тотылуы колмы, ничарадан бичара авылда ятуы кабакбашмы, эмма хужа түгел. Мин быел районнарда булдым, быелгыдай авыр елда крестьянның жиргә, эшкә мөнәсәбәтен күрдем. Мине иң куркытканы – беркемнең дә исе китмәү, пошынмау. Ил зурлыгын беләләр, илнең колхозларны ярдәмсез калдырмасын аңлыйлар, һәм һәркемнең койрыгы сыртта! Бер генә кеше дә жандай ачылып, күнел биреп эшләми. Бүгүнгө крестьян әле шундый! Иртәгәсе нинди булыр? Иртәгәсе?! Әле ярый, нефть-газ биреп, икмәк кертәбез, баладан котылабыз. Иртәгә без ни ашарбыз?! Мәсьәлә, минемчә, шулай кискен тора...

Син шул мохиттән, шул авыллардан килдән. Мәсьәләне син барыбыздан да яхшырак беләсен. Аңлайсың. Борчылмыйсың да түгелдер. Димәк, синнән күпне көтәбез. Прозада да тынма, яз. Менә әле шушы көннәрдә генә «Казан утлары»на кереп чыктым. Егетләр: «Ни басарга?» – дип аптырашып утыралар. Юк, редакция сандыгында әйберләр күп, хәзер роман язмаган кеше юк. Ж.Рәхимов та китергән бозау корсагы хәтле кулъязма, М.Хәбибуллин, М.Маликовалар да роман тәмамлаганнар. Хәтта Э.Касыймов та моннан ике-өч ел элек редакция һәм нәшрият кире каккан романын, кисәкләргә бүлөп, «новеллалардан төзелгән роман» дип, кире китергән. Әйләндерәләр дә тегәләр шул бер иске тунны!.. Шунысы кызганыч: безнең соңгы елларда роман дип басылган бик күп әсәрләребез бары тик күләм ягыннан гына романга тартымнар. Эчтәлекләре, персонажлары, фикирләре белән алар берсе дә чын роман түгел!.. Чыңгыз романыннан соң без барыбыз да үзебезгә дә, башкаларга да башкачарак күз белән карарга мәжбүрбез!..

Кая инде ул роман проблемаларына тотыну! Куркак әдәбият без, юаш әдәбият! Без һәрвакытта әдәбиятта «икенче экран» булып кала киләбез. Яңа язылган әсәрләр дә шуны раслый. Куркаклар без, өркәкләр... Шуңа күрә әдәбиятыбыз ил күләменә чыга алмый! Пышылдап сөйләшкәнне Казанда ишетә алсак та, Мәскәүгә барып житә алмый шул ул! Кая инде чит илләр турында хыяллану! Әгәр берәрсә кыюланып, аз гына авыз ача икән (әйбәт ачылган авызда һәрчак теш күренеп китә, Фоат дус!), аны шундук мең капкын эләктереп ала. (...) Без әдәбиятыбызның язмышын карсак кына бер кешегә тапшырдык та, хәзер түгәрәк өстәл янына жыелып: «Нигә ил күләменә чыга алмыйбыз» – дип, такыр башыбызны кашыйбыз! Э-эх! Ахмаклык! Кәрлә гәүдәң белән йөгәрешкә чыкма! Адымың вак икән, ерак йөрмә! Башың буш икән – аның өчен жилгә үпкәләмә!

Бәлки синен, минем эзләнүләрем бик югары дәрәжәгә дә ирешмәс, бәлки без дә Сабан туенда жинә алмабыз, эмма безнең эзләнүләр хак юлда булсын иде! Бездән соңгы туачак кеше, бездән соң әдәбиятка киләчәк зур талант иясе, безнең халыкның тарихын, данын, исемен дөнья күләменә алып чыгачак кеше: «Әһә, безнең әдәбият

тарихында да дөрөс кешеләр булган бит, әй! Заманмы, үз талантларымы гына житмәгән, боз катлавын вата алмаганнар алуын, мәгәр дөрөс юлдан атлаганнар, нигез ташларына черек агач кертмәгәннәр!» – дип әйтерлек булсын.

Матбугат йортының коридорында тынчу ис таратып йөргән бик күпләрдән моны көтеп булмый, Фоат. Моны жир кешеләреннән генә көтәргә була. Әдәбият һәрвакыт мәгълүм бер жирдә генә шытып чыга. Ә жиребез бәрәкәтле. Бәрәкәтле булмаса, аның Тукае, Такташы, Ф.Әмирханы, М.Галәве һәм Аяз Гыйләжевләре булыр идемени?! Нык тор! Кирәк чагында йокларга да әйрән! Савык! Хат яз.

Ихлас күңелдән, Аяз.

***

11 март, 1982 ел.

Казан.

Фоат, дус!

Мең сәламнәр сиңа! 14 февральдә язган хатыңа җавапны бүген генә язам. Миңа да соңга калырга рәхсәттер бит?... Син күзеңне бетереп, акылыңны жигеп, маңгаеңны учлап хат язып утырганда, бәндәгез үзенә якын фикердәшләре Туфан, Шәүкәт, Илдар белән Өфе каласында театрда Әнгам Атнабаевның бик кешелекле, нечкә күңел белән иҗат ителеп, Рифгат Исрафилов тарафыннан йөрәкләргә үтеп керерлек итеп куелган «Хушыгыз, хыялларым» исемле спектакль карап утыра иде!.. Менә шул. Без дүртәүләп якын дуслыбыз башкорт халкының олпат улы Рафаэль Сафинның 50 еллык юбилеега барган идек. Уфаны шулкадәр яратып, иманыбыз яңарып, кадеребез артып кайтты. Әнгам, Марат Кәримов, Рафаэльлар яныннан өр-яңадан егеткә әйләнеп, көчәеп, гаярләнеп кайтып киттек. Театрлары да шәп, өч спектакль карадык, өчесе өч төрле, ләкин өчесенә дә бер уртак сыйфат хас: чын күңелдән сәнгатькә гашык кешеләр эшли анда, әй! Жанга азык табып була, күңел жимешләрен чумырып аласың, рәхмәт башкорт туганнарга! Ифрат матур кичләр, онытылмас очрашулар, кабатланмас дуслык кичләре узды безнең баштан. Татар язучысы үзенә зурлыгын белер өчен дә Уфага барып кайтырга тиеш! Бар, безнең арада да бар, баралар да ике арадагы дуслыкка күлгә төшереп кайталар! Андый саламторханнар да бар икән! Исемнәрен әйтеп, адресларын тоттырып жибәрделәр шул кара йөзләренә! Безгәме соң талашып ятарга?! Безгәме соң арага күлгә төшерергә?! Халыклар, кешеләр авыр чор кичергәндә, күнелләр каралганда, кырысланганда, кайберәүләр кансызланганда, башкорт белән татар ызгышып ята аламы?!..

Менә шулай. Аннан 17сентябрдә кайтып киттек, мин әле Бөгелмәдә төшеп калдым, Әлмәттә, Жәлилдә, Зәйдә булдым, 28сентябрдә кадәр сәяхәт кылдым, кеше булып, хажда булып күңелен нур белән йөгертөп кайткан хак мөселман кебек сафланып, чыныгып, февральнең соңгы көнендә, иртәнге сәгать 9да үз өемнән түрәнә кайтып, изү чишеп, чәй эчәргә утырдым. Кайбер сәфәрләрдән соң баш тубал була, бу сәфәремнән күңел – тургай булып, баш тургайның оясы булып кайтты. Ышансаң – ышан, ышанмасаң – юк.

Хатын өйдә көтеп торган.

4тә минем көмеш туй иде, кунаклар җыелды. Туйга сигезенче март яланды. Бәйрәм дә бәйрәм, сый да хөрмәт, хатынның авызы ырык, минем күңел Уфадагы кебек, хат язарга кул бармады. Күңел белән мин бу дөньяда түгел идем әле. Рәхәт кичергән көннәр уздырдым. Бүген хатыңа тагын бер кат күз йөгертөп чыгып, менә житешөп хат язарга утырдым. Чөнки иртәгә тагын Әлмәткә китәм.

Үзбәк Газизович Саттаровның 60 еллыгы. Союздан адрес һәм бүләк алып барам, бер очтан Жәлилгә һәм Зәйгә кагылырга да ният бар, романга һәм яңа очеркка материаллар кирәк...

Хатың ошады.

Син язган, эшләгән саен, тәжрибә арткан саен драматургиянең авырлаша баруын тоясың хәзер. Кайберәүләр эшкә өйрәнгән саен язу җиңелләшә дип ышаналар. Ялган фикер! Күңел сакмаса, әдәбият, иҗат эше һаман, ай-ел узган саен кыенлаша бара, үзең-үзең таләпне ешрак, ныграк куясың, күз үткенләнә, үткен күз хаталарны, йомшак якларны үзе чит кеше киңәшеннән тыш та күрә башлый. Мәскәүдән син өйрәнәп тә, уйланып та кайтырсың дип ышанам! Пьеса тәмамлагансың, котлыйм. Укырга насыйп булсын! Пьесаңның исеме ул кадәрле үк уңышлы түгел, озынрак та, әйтергә теләгән мәгънәне артык гадиләштереп, кычкырып тора. Синәң исем кушарга маһирлык бар, бу жәһәттән тәжрибәле муллалардан бер дә калышмыйсың, тагын бер кат уйларсың әле, яме?! Апрель тирәсендә пьеса күтәрәп кайтам дигәнсең, әйбәт, кайт, мин апрель урталарына кадәр булмыйм, кайтып житмәсәм, егетләр белән укый тор инде, кайтып өлгәрсәм, рәхәтләнәп укып чыгарбыз.

Шәһәр тормышыннан ялыккансың. Син авылдан туп-туры Мәскәүгә, мәркәزلәрнең мәркәзенә, шау-шулы һәм артык хәрәкәтчән калага юлыктың шул. Без, авыл малайлары, Мәскәүгә кадәр Казанда кайнап, сабынга әйләнгән идек, башкалада шома гына шуып йөрдек, ул-бу сизелмәде алай. Дөрөс, мин үзем дә Мәскәүдә тора алмас идем, жан өчен бәләкәйрәк, жылырак калалар кирәк. Ә Мәскәү – ул олы базар, чиксез зур ярминкә. Анда кунак булып барырга гына ярыйдыр, шулаймы?

«Әтәч менгән читәнгә»не яраткансың икән. Рәхмәт. Үземә дә ошый ул каһәр суккан повесть! Дөрөслек бар анда, хәвеф бар, борчылу бар...

Менә шулай. Ярый, хуш булып тор, Фоат дус! Эшлә, тынмай!

Ризванга, шәкерт иптәшләреңә, безне белгәннәргә күптин-күп сәлам тапшыр. Икеләнмә, шикләнмә, күңелеңне төшермә, эшлә!

Сагынып, ихлас күңелдән, Аяз.

Тәүфикъ Әйди хаты

7 март, 1990 ел.

Хөрмәтле Фуат Садрый жәнаплары!

Сезнең эсәрегең редколлегия членнары һәм редакция тарафыннан өйрәнелә. Аның язмышы турында өстәмә рәвештә хәбәр итәрбез. «Таң җиле»н нәүбәттәге ялдан кайткач укырымн инде үзем. «Адәм әүлиясе»н 9 нчы санга тәкъдим итәргә җыенам. Өзекне «Социалистик Татарстан» минем кереш сүз белән басачак. Үзең салганны, аннан алып, «Татарстан яшьләре»нә керттем. Бераз саташтырганмын – «Социалистик Татарстан» егетләре минем сүз башын да, Өзекне дә хуп күреп, редакцияләп куйганнар, бирмәделәр кире! Урын алышынутан дөнья җимерелмәс, «Татарстан яшьләре» жәен чыгарыр әле шулай ук үзең «Социалистик Татарстан»га жибәргәнне.

Әдәби ел йомгалары апрельгә күчерелгән.

Минем сәфәр ГФРга, апрельдә кайтып житәрмен бәлки.

Сәламнәр юллап, Тәүфикъ Әйди,

«КУ» журналының бүлек мөдире (рәсми дә булсын инде!).

Мансур Гаяз

(1917–1943)

Шагыйрь Мансур Гаяз (Мансур Гаяз улы Гаязов) 1917 елның 5 октябрендә Мари Республикасының (хәзерге Мари Эл) Бәрәңге районы Бәрәңге авылында дөньяга килә. 1943 елның 19 ноябрендә Белоруссиянең Витебск өлкәсе Усково авылы өчен барган бәрелешләрнең берсендә егерме алты яшьлек шагыйрь дошман пулясыннан һәлак була.

ЧИКТӘ

Чик.

Салкынча һәм жилсез көзгә иртә.

Биек таулар... Нарат урманы...

Тирән тынлык күңелләрне борчый,

Хисләр тынгысызлый уйларны.

Өстә шаулап торган күксел урман.

Аста кара, тирән упкыннар.

Сөзәк кенә төшкән ташлы ярлар.

Үзәнлекләр. Уйсу урыннар.

Сузыла атлас кебек зур жәйләүләр,

Күгелжем вак күлләр тезмәсе,

Һәм күренә күл өстендә уйнап

Житез үрдәкләрнең йөзгәне.

Дымлы һава рәхәт кенә тибри,

Нинди ямьле, матур яшел көз!

Болытлардан вак энжеләр коела,

Күк күкрәүсез, якты яшенсез.

Һичбер нәрсә бозмый чик тынлыгын

Һәм күренми күзгә беркем дә.

Пограничник ята посып кына

Шунда, яшел куак төбөндә.

Күзәтә ул чикнең тынычлыгын,

Шуңа биреп уен, күңелен,

Озатып кала күздән югалганчы

Хәтта очкан кошлар төркемен...

1939.

Әхмәт Гыймадов

(1915–1943)

Әхмәт Гыймадов 1915 елда Казан шәһәрендә басмаханә эшчесе (хәрәф жыючы) гаиләсендә туа. 1943 елның башында фронтка жиһәрелә һәм шул ук елның октябрь аенда сугыш кырында һәлак була.

МИГУЭЛЬ

(Әсәрдән өзек)

Менә эшчеләр бистәсенә кара урамнары: жиһерек, кыгайган, кыйшайган йортлар... Кайбер урыннарда снаряд төшөп шартлаудан казылган зур воронкалар караңгыда төпсез упкын шикелле булып күзгә чалыналар. Әнә әле моннан берничә генә көн элек фашистлар кулы белән жиһерелгән шахта. Күпме аталар, аналар калды бу шахта астында. Бу шахта тирәсендә акылдан язып елаучыларның күз яшен жиһисә, бер күл булып иде.

Мин йөгәрәм. Урамдагы коточкыч вакыйгаларны искә төшәрә торган урыннар артта калды. Менә мин анда-монда үсеп утырган агачлыктар буена життем. Бу урында әле күптән түгел генә куе яшеллеккә уралган ял паркы иде.

– Бу ерткычлар агачларны да корыталар, – дип куйдым мин үз-үземә.

Менә мин патрульдә торган үзебезнең кеше янына яқынайдым. Мин аңа өйдәгеләр биргән язуны калдырдым. Анда аңа телеграф, телефон чыбыкларын кисү эшен башкарырга әйтелгән иде.

Аның яныннан киткәч, шактый вакыт түш белән шуышып барганнан соң, мин аякларыма бастым һәм тагы бар хәлемә йөгәрергә тотындым. Тау аралыгына житеп килә идем, кинәт:

– Тукта, кем килә?! – дигән тавыш яңгырады.

Мин калтыранып киттем. Ни дип тә әйтергә белмәдем. Хәрәкәтсез калдым. Ә икенче секундта үз-үземне тыя алмый алга атладым. Капкынга эләкмәгәем, партизаннар отрядына житү өчен мин бу тау аралыгын узарга тиеш дигән уй башымнан яшен тизлегендә узды.

– Тукта! – диде ул, кабатлап.

Мин туктамадым. Менә безнең арабыз да якын гына калды. Шул вакыт дозорда торган теге кеше миңа өченче мәртәбә:

– Тукта! – дип кычкырды. Ул шунда ук мылтык көпшәсен миңа төбәде.

Мин ирекле-ирексез кулларымны югары күтәрдем дә туктадым. Теге кеше мылтыгын төбәгән хәлдә минем каршыма килеп туктады да:

– Сиңа ни кирәк? – дип сорады.

– Мине начальнигыгызга жиһәрегең, – дидем мин аңа туры гына.

Ул, мине икенче кеше кулына тапшырып, штабка озатты. Анысы мине жиһгә кертеп эшләнгән чатырларның берсенә урнашкан штабка китерде. Бу вакыт мин партизаннар отрядына эләгүемә тәмам ышанган идем инде.

1938.

Демьян Фәтхи

(1906 – 1943)

Демьян Фәтхи (Касыйм Фәтхетдин улы Фәтхетдинов) 1906 елның 10 октябрендә элекке Самара губернасы (хәзерге Ульянов өлкәсе Чардаклы районы) Татар Колмаеры авылында крестьян гаиләсендә туа. 1943 елны Кантемирово (Воронеж өлкәсе) янындагы сугышларның берсендә батырларча һәлак була.

АТЫШ ТЫНГАН МИНУТЛАРДА

Кичке атыш тынган минутларда,
Казан, сиңа сагынып хат язам,
Гади бер солдатның хаты итеп
Каршы ал һәм яз, Казан!
Кайсы гына адресына жибәрсәм дә,
Почта кемгә илтеп бирсә дә,
Кайсы гына гражданың укыса да,
Кемнән генә җавап килсә дә –
Барыбер. Иске дуслар сыман
Язышырбыз. Чөнки бу көннәр
Кош теледәй хат та халкыбызның
Зур бердәмлек байрагы булып жилфердәр.
Дары исе сөңгән конвертыма
Йөрәгемнең бер бөртеген саламын,
Һәм ул илтер
Волга яры – Сталинград сугышларын
Кичкән сугышчының сагыну сәламен.
Син алып бар Дон суларын үткән
Сугышчының иң кадерле уйларын,
Почмагына кунган тузан хәтерләтсен
Украинага илткән сугыш юлларын.
Син хәтерләт Төньяк Донец суын
Сугышып кичкән канлы таңнарны,
Сандугачлы урманнарны буйлап
Тынмый йөргән туплар яңравын.
Туган илнең өч елгасын кичтем,
Һәр елгада тамды минем кан.
Якты теләк, батыр уйлар белән,
Карт Днепр, карыйм сиңа Донец ярынан.
Атыш кыза. Хатым тагын бүленә,
Куллар тагын миномётка ябыша.
Хат бүленми! Юллар дәвам итә
Шаулап киткән мина тавышында.

1943.

ӘДӘБИ СКАНВОРД

							Шагыйрь Шәрипов	
			Уфада башкортча чыгучы яшьләр журналы	Артур ... Дойл		«... кичә генә яз иде» (Аманулла)		
							Г.Бәшировның «Намус» романы герое	
			Жәлилче ... Кормаш	Пушкинның тәрбиячесе				
Мәшһүр инглиз шагыйре						Удмурт (иск.)		
«Унике урындык» романы авторларының берсе		Шагыйрь ... Идиятуллин			Драматург, режиссёр ... Зәйниев		Жырчы ... Вәлиәхмәтов	Фёдор Тютчев шигыйре
Йомшак диңгез жиле				Немец физигы				
Чаллыда чыгучы әдәби-нафис журнал		Язучы-Рәфкать...	Композитор ... Гатауллин		Шагыйрь, прозаик ... Низами		Шагыйрь ... Кари	Драматург ... Шәкүров
	Шаехзәдә Бабич туган авыл				Нәжми, Латып			
			Себер шаманы				Гитаның игезеге	
	Әрмән-стан акчасы		Татарларда ир-ат исеме			... Закиржанов (әдәбият галиме)		... Коржавин (рус шагыйре)
			Шагыйрь ... Хөсәен					
	... Цветаева							
				... Гарипов (башкорт шагыйре)	Яфраклы агач			
Актриса ... Гәрәева		... Карнай (башкорт язучысы)						
				...Тикки-Тави	Габдерәхим Утыз ...			

Рәис ГАБДУЛЛА төзде.

Үткән санда чыккан сканворд җаваплары. Сулдан уңга: Маришак, Әнәк, Гамбәр, АН, фырт, йомгак, Шоу, Куравлёв, Салих, Алан, Диоген, Мирон, ас, обер, Тәрҗеманов, Мар, рас, Щукин, «Ниса», Аеш, най. **Өстән аска:** Шәрәф, «Самат», Салисә, «Мәҗарә», лар, акант, «Кино», Нух, «Наёмщик», Шабай, Маус, Ошанин, аркан, Кәримов, он, ГУЛАГ, Борнай, Ева, кавын, Саша.

СӨЙКЕМЛЕ СӨЯК ИДЕ...

Халкыбызның күренекле улы, шагыйрь, композитор һәм журналист Ләбиб Айтуганов (1935-1964) – үзенң нибары 27 еллык кыска гына гомере эчендә күпсанлы хезмәтләре белән халкыбыз күңелендә тирән эз калдырган шәхес. Яшьтән төрле музыка уен коралларында уйнарга өйрәнә, ул музыкаль белемнә камилләштерә. Казан дәүләт педагогика университетының филология факультетында укыганда ук, «Татарстан» радиосының музыкаль тапшырулар мөхәррире булып эшли башлый. Шуннан соң

барлык тормышы радио белән бәйлә. Милли музыка сәнгатебезне халыкка жеткерүдән тыш, үзе дә шигырьләр, җырлар иҗат итә. Алар тиз арада популярлашып китә.

QR-код ярдәмдә журналның сайтына кереп сез тыңлаячак тапшыру 1990 нчы елларда радио журналисты һәм шагыйрь Рөстәм Акъегет тарафыннан шагыйрьнең яңы рухына багышлап әзерләнгән. Ул мондый сүзләр белән башланып китә: «Ходай биргән бөтен гомерен Татарстан радиосына багышлаган күп кырлы талант иясе, үзе композитор, үзе шагыйрь, үзе мөхәррир... Тик Ходай аңа гомерне бик аз биргән. Егерме жиде яшендә тутыра алмыйча, ул аны йолдыздай атылып үтә. Кем белән, «27» ул бәлки аерым талантлар өчен тәкъдири сандыр да әле. Ничек кенә булмасын, бары берничә генә елга сузылган иҗат гомерендә ул үзенң дистәләгән үлемсез җырларын тудыра, шигырьләр яза, радио фондын яңа тапшырулар белән багата. Тапшыруда шушы легендар шәхеснең җырлары, иптәш-дуслары арасынан шагыйрь, диктор Эльс Гаделовның, радио режиссёры Госман Әхмәтҗановның истәлек язмалары урын алган.

«Ләбиб безнең татар әдәбияты-сәнгате күгүндә бер метеор кебек булды, – дип сөйлә Госман Әхмәтҗан. – Аермасы шунда – аңардан калган ак юл әле дә сүнми, халык күңелендә саклана. Жигеләп эшли торган кеше иде. Шуңа тиз яңды да булса кирәк. Музыка редакциясендә әдәби бүлеккә алып бара иде. Һәр атна диярлек бер поэма күләмендә шигъри формада язылган тапшыру алып килә иде. Көн кадагына суга торган шигырьләр. Ләкин ул аларны фондка калдырмыйча, гел сыздыра (*магнитофон тасмасыннан – ред.*) бара иде. Нигә фондка калдырмыйсың дигәч: «Минем тагын язасы бар, элеккеләренә сокланып ятыйммыни? Эш калмый бит аннары», – дип шаяртып җавап биргән иде. Кешелеге ягына килгәндә, аңарда ниндидер бер тарту көче, магнетизм бар иде. Әллә ни матур да түгел кебек, берәз сакаулыгы да бар иде, әмма иҗат кешеләре – композиторлар, шагыйрьләр, артистлар өчен ул бер сөйкемле сөяк иде...»

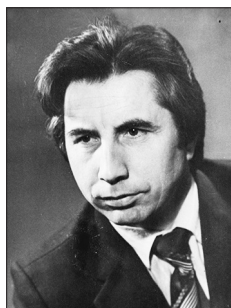
Өлегә язмага сез шулай ук Фәнис Җиһанша укуында институтта сабакташы, шагыйрь Рәшит Шиһабның Ләбиб Айтугановка багышланган поэмасын да ишетерсез.

Инде, әйдәгез, тапшыруны тыңлыйк.

БАЛАЛАРНЫҢ ЯРАТКАН ЖӘҮДӘТ АБЫЙСЫ

Балалар язучысы, шагыйрь һәм прозаик, Татарстанның атказанган сәнгать эшлеклесе, Абдулла Алиш, Сәҗидә Сөләйманова, Шамил Бикчурин исемендәге премияләр лауреаты Жәүдәт Харис улы Дәрзаманов тумышы белән Лениногорск районы Сугышлы авылыннан. Ул әдәби иҗат белән мәктәп елларында ук кызыксына башлый. Югары сыйныфларда укыганда Лениногорск шәһәрində язучы Шамил Бикчурин житәкләгән әдәби берләшмәгә йөрөп, осталыгын чарлый. Шуңа елларда аның шигырьләре район газетасы битләрендә басыла башлый, аннары республика балалар матбугатында дөнья күрә. Унберенче сыйныфта укыганда Татарстан китап нәшрияты чыгарган «Жырчы чышмә» исемле күмәк җыентыкта дистәгә якын шигырь басыла.

Армия хезмәте һәм университетта уку елларында берара иҗат эшеннән аерылып тора. Узган гасырның җитмешенче елларыннан башлап, үзенә иҗат майданы итеп балалар әдәбиятын сайлап, яңа дәрт белән язарга керешә. 1975 елда аның «Ирбатыр», 1977 елда «Солдат булдым» исемле шигырь китаплары басыла, 1980 нче елларда «Төнге мажара», «Гөлназ мәктәпкә бара», «Безнең әлифба», «Илләр гизә Илгизәр» исемле шигырь җыентыклары дөнья күрә. «Солдат булдым» исемле китапка кергән шигырьләр нигезендә композитор Ренат Еникеев уң кискәтән торган җырлар циклын иҗат итә.

Жәүдәт Дәрзаман – авыл мәктәбендә эшләүче яшәүчыгарның катлаулы хезмәтен һәм тормыш кичерешләрен тасвирлаган, үсмер чакның керсез-саф мәхәббәте, очсыз-кырыйсыз хыял омтылышлары, мажаралы, романтикалы вакыйгалары фоннда рухи һәм әхлакый мәсьәләләр үзәккә куеп язылган «Җир авазы», «Җиләкле көннәр», «Бизмән йолдызлыгы», «Ник керәсез төшләремә?» кебек проза әсәрләре, атаклы җырчы Гөлсем Сөләймановага багышланган «Моңнар фәрештәсе» исемле поэма авторы.

Шагыйрьнең бөтен иҗат гомере Татарстан радиосы белән бәйләнгән. Ул бирегә 1971 елда эшкә килә. Шушында канат ныгыткач, аны 1986 елда «Ялкын» журналына баш мөхәррир итеп чакыралар. Тик тагын сигез елдан ул ярткан коллективына – язмышына язылган эшенә кайта. Радиода ул төрле җаваплы вазифалар башкарды, ул эзәрләгән тапшырулар халык тарафыннан һәрвакыт көтеп алына иде. 2000–2006 елларда ул әдәби-нәфис тапшырулар редакциясенә баш мөхәррир булып эшләде.

Журналның сайтында игътибарыгызга радио журналисты, язучы Дания Гайнетдинова тарафыннан эшләнгән «Язучылар – балаларга» исемле тапшыруның 2020 елга караган чыгарылышы тәкъдим ителә.

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ РӘИСЕН САЙЛАУ

ТР Үзәк сайлау комиссиясе Бердәм сайлау көнөндә узган Татарстан Республикасы Рәисен сайлау нәтиҗәләрен раслады. Сайлауда жиңүче булып гамәлдәге ТР Рәисе Рөстәм Миннеханов танылды. Ул 2 миллионга якын яки 88,09 процент тавыш жыйды. Калган кандидатлар өчен тавышлар түбәндәгечә бүленде: Хафиз Миргалимов (КПРФ) – 4,97, Руслан Йосыпов (ЛДПР) – 4,2, Виталий Смирнов («Пенсионерларның социаль гаделлек Россия партиясе») – 1,9 процент.

ГАРИФ АХУНОВНЫҢ ТУУЫНА – 100 ЕЛ

Арчада Татарстанның халык язучысы, жәмәгать эшлеклесе Гариф Ахуновның тууына 100 ел тулуны зурлап билгеләп үттеләр. Районга Татарстан Язучылар берлеге рәисе Рәисә Зәйдулла житәкчелегендә язучылар делегациясе кайтты. Казан кунакларын район чигендә гармуннар уйнап, чәк-чәк белән каршы алдылар. Аннары барысы да Арча станциясендәге зиратка юл тотты, Гариф Ахунов, аның хатыны Шәһидә Максудова, уллары Рәшит Ахунов (өчесе дә – Татарстан Язучылар берлеге әгъзалары) каберләрен зиярәт кылды. Алар рухына дога багышланды. Г.Ахунов исемендәге Казанбаш мәктәбендә Казаннан бер төркем галимнәр катнашында «Ахунов укулары» булып, анда жиңүче балаларны котладылар. Мәктәптә Г.Ахуновның музей-бүлмәсе ачылды. Арчада Язучылар аллесиында кунакларны Арча муниципаль районы башкарма комитеты житәкчесе Алмаз Хисаметдинов каршы алды. Биредә Г.Ахунов бюстына чәчәкләр салынды. Арча сәнгать мәктәбендә тантаналы кичә булды. Шушында ук Арча Туган якны өйрәнү музейе һәм район Үзәк китапханәсе тарафыннан тәкъдим ителгән күргәзмәләрне карарга мөмкин иде. Кичәдә Алмаз Хисаметдинов, Рәисә Зәйдулла, ТР мәдәният министры урынбасары Дамир Натфуллин, Бөтендөнья татар конгрессы вәкиле Ирек Шәрипов, Татарстанның халык шагыйрьләре Рәзил Фәйзуллин, Наил Касыймов, Татарстан китап нәшрияты генераль директоры, язучы Рөстәм Галиуллин һ.б. чыгыш ясадылар. Тантаналы сүзгә укучы Г.Ахунов премиясе тапшырылды. Язучының тууына 100 ел тулуга багышланган чараларда әдипнең кызы, шагыйрә, тәрҗемәче Наилә Ахунова катнашты һәм чыгыш ясады.

КОНФЕРЕНЦИЯ

Татарстан Республикасы Мәгариф һәм фән министрлыгы белән берлектә Казан федераль университетының Филология һәм мәдәният-ара багланышлар институтында «Идел буге халыклары әдәбиятлары: мәдәниятара багланышлар мәсьәләләре» дип аталган конференция үткәрелде. Конференция эшендә Татарстан, Башкортстан, Мордовия, Удмуртия, Чувашия, Марий-Эл республикалары вәкилләре белән бергә Казакъстан, Үзбәкстан һ.б. илләрдән килгән галимнәр дә катнашты.

Идел буенда яшәүче төрки һәм фин-угыр телле халыклар әдәбиятлары проблемаларын өйрәнүгә багышланган конференциядә 120 дән артык фәнни доклад тыңланды. Күренекле галимнәр белән беррәттән яшәү галимнәр, аспирантлар, магистрлар, укучылар да чыгыш ясады.

УТЫРЫШ

Татарстан Язучылар берлеге идарәсенен чираттагы утырышы булды. Анда ике утырыш арасында башкарылган эшләргә исәп-хисап ясалды. Язучылар Рәзилә Шәйдуллина-Мурат белән Зинаида Захарова Абдулла Алиш исемендәге әдәби премиягә тәкъдим ителде. Утырышта берлектә яңа әгъзалар кабул ителде. Менә алар – Ландыш Әбүдәрова, Нәсим Акмал, Дилбәр Булатова, Раил Гатауллин, Гүзәл Гыйззәтуллина, Рита Имамәтдинова, Нияз Игъламов, Артур Ибраһимов, Илһам Ногман, Гөлнәз Нуриева, Асия Рәхимова, Зөлфия Сираева, Ильяс Фәрхуллин, Наилә Харисова. Котлыйбыз!

ТУФАН МИҢНУЛЛИН ИСТӘЛЕГЕНӘ

Казанда Татарстанның халык язучысы, жәмәгать эшлеклесе Туфан Миңнуллин яшәгән йортта (Толстой урамы, 16 А йорт) истәлек тактасы (авторы – сынчы Рим Акчурин) ачу тантанасы булды. Анда Татарстан Республикасы Рәисе Рөстәм Миңнеханов, ТР Дәүләт Советы Рәисе Фәрит Мөхәммәтшин, ТР мәдәният министры Ирада Әюпова, Татарстан Язучылар берлеге рәисе Рәисә Зәйдулла, Татарстан Дәүләт Советы депутатлары, жәмәгәтьчелек вәкилләре әдәбият-сәнгать эшләре, Туфан Миңнуллинның кызы Әлфия Миңнуллина, әдипнең туганнары, якыннары, дуслары катнашты.

Казанда Абдулла Алишны искә алдылар. Шәһәрнең каһарман-шагыйрь исемен йөрткән 20 нче гимназиясе ишегалдындагы Алиш буюты янында тантаналы митинг булды. Анда Татарстан Язучылар берлеге әгъзалары, А.Алиш исемендәге әдәби премия лауреатлары Вакийф Нуриев, Йолдыз Шәрәпова, Нурия Сәйяр, Равилә Шәйдуллина-Мурат, С.Сөләйманова премиясе лауреаты Галия Гайнетдинова, Алишның туганы Гөлшат Сөнкишева катнаштылар. Быел А.Алиш премиясе гимназия укучыларынан Рөстәм Сиражиевка тапшырылды. Митингны гимназия директоры, шулай ук А.Алиш премиясе лауреаты Рәхимә Арсланова алып барды.

ЮБИЛЕЙ

К.Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театрында прозаик, драматург, публицист, Татарстанның халык язучысы, Г.Тукай исемендәге Дәүләт премиясе лауреаты, Татарстанның һәм Россиянең атказанган мәдәният хезмәткәре Мәдинә Маликовага 90 яшь тулу унаеннан «Басып сайрар талы бар» дип аталган әдәби-музыкаль кичә булды. Анда ТР мәдәният министры урынбасары Дамир Натфуллин ТРның беренче Президенты Минтимер Шәймиев котлавын тапшырды. Бәйрәмдарны шулай ук Татарстан Язучылар берлеге рәисе Ркаил Зәйдулла котлады. Жырчылар Зөһрә Шәрифиллина, Лилия Муллагалиева, Рөстәм Асаев музыкаль бүләкләрен ирештерделәр. КФУның «Мизгел» яшьләр театры «Ач, Сәкинә, Әмрикәне!» әсәреннән өзек куйды.

КИТАП ТӘКЪДИМ ИТҮ

Татарстан Язучылар берлегенә Г.Тукай клубында язучы, жәмәгать эшлеклесе Ринат Мөхәммәдиевның «Партизан Зәки Нури» китабын (бу әдәби-документаль роман «Казан утлары» журналының былгы 5 нче, 6 нчы саннарында басылып чыкты) тәкъдим итү булды. Татарстан Язучылар берлеге гамәлгә куйган «Каһарманнар дәвере» проекты кысаларында язылган күренекле татар шагыйре, легендар партизан Зәки Нури турындагы бу әсәргә югары бәя бирелде. Китап бәйрәмен автор үзе алып барды. Анда Татарстан Язучылар берлеге рәисе Ркаил Зәйдулла, Татарстанның халык шагыйре Равил Фәйзуллин, Татарстанның халык язучысы Вахит Имамов, язучылар Рәфкатә Кәрами, Лерон Хәмидуллин, Фоат Галимуллин һ.б. чыгыш ясады.

«Татмедиа» бинасындагы әдәби кафеда Татарстанның халык язучысы Камил Кәримовның Татарстан китап нәшриятында басылып чыккан «Исемсез хат» китабын тәкъдим иттеләр. Жыентыкка авторның шул исемдәге баяны, күренекле шәхесләр турындагы язмалары тупланган. Чарада Татарстан Язучылар берлеге рәисе Ркаил Зәйдулла, Татарстан китап нәшрияты генераль директоры Рөстәм Галиуллин, Татарстанның халык язучысы Вахит Имамов, язучылар Марат Әмиханов, Вакийф Нуриев, автор үзе чыгыш ясады. Алмаз Хәмзин үзенең «Исемсез хат» жырын башкарды. Бәйрәмне Татарстан китап нәшриятының генераль директоры урынбасары Айдар Гыймадиев алып барды.

ДАГСТАНГА СӘФӘР

Шагыйрь, прозаик, тәржемәче, «Казан утлары» журналының бүлек мөхәррире Рафис Корбан Дагстанда булып кайтты. Аны Дагстан Язучылар берлеге чакырды. Ул Махачкалада Рәсүл Гамзатовның туган көне унаеннан ЮНЕСКО эгидасы белән быел 39 нчы тапкыр үткәрелгән «Ак торналар көннәре» дип аталган халыкара әдәби фестивальдә катнашты. Р.Корбан үзенең тәржемәсендә Казанда «Язучы» нәшриятында басылып чыккан, Дагстанда яшәүче төрле милләт шагыйрьләренә балалар өчен шигырьләре тупланган «Тылсымлы сандык» дигән китабын да алып барды.

ОЧРАШУ

Өлмәт шәһәрәндәге «Нефтьче» мәдәният сараеның «Библионефть» майданчыгында «Әдәби атнакич» мәдәни проекты кысаларында чираттагы очрашу узды. Өлеге очрашуга яшь язучылар – шагыйрь Булат Ибраһим белән редакциябез хезмәткәре Алинә Хәбибуллина чакырулы иде.

КОТЛЫЙБЫЗ!

7 октябрь – шагыйрь, Г.Исхакый исемендәге әдәби премия лауреаты **Данис Хәйруллин**га – 80 яшь.

17 октябрь – язучы, мөхәррир, жәмәгать эшлеклесе, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре, «Дуслык» ордены иясе, Г.Исхакый исемендәге әдәби премия лауреаты **Роза Туфитуллова**га – 80 яшь.

Сәхифәне Вакийф НУРИЕВ әзерләде.

В ЭТОМ НОМЕРЕ:

«Проза и поэзия»: повесть А.ЮНУСОВОЙ «Седьмой побег», ретроспективный роман Ф.САФИНА «Сражение», рассказ Ф.АБДУЛЛИНА «Жажда»; стихи Д.ХАЙРУЛЛИНА, Л.ВАЛИЕВОЙ, И.БИЕКТАУЛЫ.

«Дружба народов – дружба литератур»: стихи М.ОГУЗОВА в переводе Р.КУРБАНА.

«Новые имена»: рассказ И.КИЯМОВА «Собачья жизнь».

«Литературные объединения»: подборка стихов любителей поэзии города Нижнекамска со вступительным словом Р.НАБИУЛЛИНОЙ.

«Грот Абугалисины»: статья И.ЗАГИДУЛЛИНА, посвящённая 200-летию К.Насыри.

«Заметки путешественника»: статья Л.АБУДАРОВОЙ о поездке в Чистополь.

Фотоархив, посвящённый 80-летию Р.ТУФИТУЛЛОВОЙ.

«Обзор книги»: статья М.ГАЛЕЕВА, посвящённая книге И.Гилязова.

«Памятные письма»: письма из архива Ф.САДРИЕВА.

«Пером победили врага»: стихи М.ГАЯЗА, Д.ФАТХИ,

отрывок из рассказа А.ГИМАДОВА.

Литературный сканворд. Составил Р.АБДУЛЛА.

«Бесценные голоса»: статьи к 90-летию Л.АЙТУГАНОВА и к 80-летию

Дж.ДАРЗЕМАНА. Рубрику ведёт Н.АКМАЛ.

Дневник общественно-культурной жизни. Рубрику ведёт В.Нуриев.

На нашей обложке: Мечеть Кул Шариф и полнолуние. Фото И.АБРАМОВОЙ.

IN THIS ISSUE:

«Prose and poetry»: novel by A.YUNUSOVA «The Seventh escape»,

retrospective novel by F.SAFIN «Battle», short story by F.ABDULLIN «Thirst»;

poems by D.KHAYRULLIN, L.VALIEVA and I.BIEKTAULY.

«Friendship of peoples is friendship of literatures»: poems by M.OGUZOV translated by R.KURBAN.

«New Names»: short story by I.KIYAMOV «Dog's life».

«Literary associations»: selection of poems by poetry lovers from Nizhnekamsk opening statement by R.NABIULLINA.

«The Grotto of Abugalisina»: article by I.ZAGIDULLIN dedicated to the 200th anniversary of K.Nasyri.

«Traveler's notes»: article by L.ABUDAROVA about the trip to Chistopol.

Photo archive dedicated to 80th anniversary of R.Tufitullova.

«Book review»: article by M.GALEEV on the book by I.Gilyazov.

«Memorable letters»: letters from the archive of F.Sadriyev.

«We defeated the enemy with a pen»: poems by M.GAYAZ, D.FATHI,

excerpt from story by A.GIMADOV.

Literary crossword puzzle. Compiled by R.ABDULLA.

«Priceless voices»: article for the 90th anniversary of L.AITUGANOV and 80th anniversary of J.DARZEMAN. The column is hosted by N.AKMAL.

Diary of socio and cultural life. The column hosted by V.Nuriyev.

On our cover: The Kul Sharif Mosque and the full moon. Photo by I.ABRAMOVA.

Тышылыкның беренче битендә: Кол Шәриф мәчете һәм тулган ай.
И.АБРАМОВА фотосы.